

ст 42
П18 Олександр Пархоменко

ДИВУВАЛИСЬ ЛІСИ

821(477)
ст П18

Описание семейства Лавровых или Myricaceae

Олександр
Пархоменко

ДИВУВАЛИСЬ ЛІСИ

Повість

Для середнього
і старшого шкільного віку

Художник
Василь Євдокименко

Київ
«Веселка»
1986

Новая повесть украинского советского писателя возвращает читателя в суровые годы Великой Отечественной войны, на временно оккупированную фашистами территорию, где не прекращалась партизанская борьба. Плечо к плечу со взрослыми на бой с врагом мужественно становились подростки. О самоотверженности в борьбе за свободу Отчизны, закаленной в боях дружбе рассказывается в этой книге.

Буває ж!.. Не в химернім сні чи буйній уяві, а мовби в справдешності обертаєшся раптом з літньої людини на підлітка чи що: зовні залишаєшся собою, а в душі це ніби й не ти, бо тобі не шістдесят, а п'ятнадцять, і ти вже не тут, у сьогоднішні, а за давніми-давніми літами. Таке робить з тобою невідступно-чіпка пам'ять.

Мене вона вертає в дитячий вік нерідко. Не беруся переповідати, як я при цьому почувуюся,— для того в людській мові годі знайти слова. Скажу лиш, що мені робиться лячно й водночас радісно: як-бо не порадіти зустрічі з дитинством. Ні, мабуть, з юністю. Бо війна робила дітей старшими за самих себе.

Впродовж багатьох років я ходжу на завод пішки. Це недалеко, часу багато не марную, а маю приємність дихнути ранковою свіжістю, перш ніж на цілу зміну пірнути в металеве двигтіння. Коли тривалий час ходиш тим самим шляхом о тій же порі, багато хто зі стрічних стає начеб знайомий. З такими мовчки розминатися ніяково, і ти киваєш їм на привітання.

А та дівчина стрілась мені на нашій вулиці вперше.

Вийшов з під'їзду, ледве ступив кілька кроків по капустано-рипучім снігу, як зненацька укляк, мов наразився на-щось тверде й невидиме.

Дівчина, ковзнувши по мені поглядом, також зупинилася, налякана виразом мого обличчя — дивакуватим, божевільним? — щось до мене промовила. Я не почув чи не усвідомив сказаного,— послужлива пам'ять звично обернула мене на п'ятнадцятирічного.

— Жа-а-нна!! — ворухнув неслухняним язиком і не проговорив те ймення — прокричав одчайдушно, не пізнаючи власного голосу. Видно, дуже її здивував, бо вона розгублено закліпала віями:

— Ганна.

Я обіруч провів згори донизу по обличчю, одганяючи видіння, але воно не щезало.

— Вам зле? — допитувалась.— Чимось допомогти?

— Ні, нічого... Привиділось...

— Може, викликати «швидку»?

— Не треба,— вернувся я в реальність.— Даруйте! — і рішуче пішов геть. Не оглядався, але знав: вона дивиться мені вслід. Пояснити?.. Ні, навіщо!.. Озирнувся. Вона ген подокала високими підборчиками акуратненьких чоботят. Жанна таких не носила. Не було тоді таких.

Але ж яка схожість! Яка схожість!

Я вже був здатен мислити. Схожість не поясненна! Майже містична! Такої не трапляється навіть між матір'ю й дочкою, хоч бувають вони, наче дві краплі води: більша й менша. Зовсім однаковими, що й не розрізнити, можуть бути хіба що сестри-близнючки. Але ж не мала Жанна сестри. А якби мала?.. Гай-гай, скільки на сьогодні набігло б їм літ!.. Я не годен уявити Жанну літньою, та й не хочу. Бо мертві зостаються молодими. А може, не мертва?.. Хоч би як там було, вона перед моїми очима точнісінько така, як ота на високих підборчиках. І з очей, і з лиця, і станом, і зростом, і голосом, і віком, і ходою! І навіть дрібним кучериком над лівою бровою!.. Вона — та й годі!..

Я слюсар-складальник тонкої апаратури. Працював того дня ніби як завше: руки механічно маніпулювали інструментами, припасовуючи детальку до детальки, а я був мовби відсутній, був там.

I

Пізня осінь, дощі й навіть ранками заморозки, а ми з батьком довбемося на городі, докопуємо картоплю. Робота не з приємних, земля холодна й розбагнючена, та й нікчемні з нас копальники: у батька на правій руці тільки два пальці — мізинець і безіменний, решту колись одтяло січкарнею, а в мене не руки — граблі! Позаскаблювалися над чорними нігтями, попідпухали й болять. Але я не скажусь. Бо треба. Бо зима спитає, де був улітку та восени, якщо не матимемо в закамарку бодай картоплі.

Через тин переліз Петько Печеніг. На обличчі з кумедним і симпатичним качиним носиком — таємничість. Щось має до мене надзвичайне! Якусь секретну розмову, але на заваді батько.

— Копаєте? — поцікавився з удаваною байдужістю, ніби не бачив, що ми робимо.

— Саджаємо, — кажу.

— Помогти? — не звернув уваги на моє єхидство.

— Як хочеш.

Петько бухнув худими коліньми на вологу землю (незграби-чоловіки, копаючи картоплю, завжди повзають на колінах) і давай заповзято гребти й кидати в кошіль бульби. Я навіть подивувався: ледачкуватий Печеніг сам визвався помагати! Не терпиться! Точно! Інакше він би намагав!

Батько підкопував останні куці вже під тином, ми греблися з Петьком вухо в вухо і могли пошепки перемовлятись.

— Є діло.

— Давай!

— Потім. Приходь після обіду.

— Гаразд.

Зо два місяці тому перекотився через міжріччя Дніпра та Десни фронт.

Фашисти, застрашливо ревучи двигунами плямистих потвор-машин і диркаючи з автоматів, зігнали на майдан перед напівзруйнованою школою всіх селян, настановили старосту та поліцаїв і здиміли. Товклись у Терновім, невеличкім районнім містечку над Десною, а в села потикалися лише зрідка, коли новоспечена «влада» чогось не забезпечувала: мало приганяла худоби на потраву сіро-зеленій сарані, недовозила зерна чи яйок та шпикю.

Ми, хлопчаки, вже отямились від першого приголомшення, яке почували при появі окупантів. Не обвиклися, не поникли, не пристосувались, а виробили нову поведінку, поновому стали цінувати людей, події, а відтак і власні вчинки, неприховані й потаємні. Та головне — потаємні, бо вони стали суттю нашого життя.

Тож не дивно, що прибіг Петько з новою таємницею.

На околиці, попід старі карячкуваті верби, що вперто не хотіли скидати листя, хоч воно вже згубило зеленавість і здавалося мертвим, лягали синюваті сутінки. Ми з Петьком присіли на старім широкім пні з витрухлявілою серединою, ждали, поки стемніє зовсім. За спиною, в принишклім селі, звичні вечірні звуки: протяжно прорипів колодязний журавель, брязнуло дужкою відро — хтось витягав воду; тужно промукала чиясь корова, нагадуючи господині, що пора вже винести цебер; знехотя дзявкнув потривожений кимось собака й тут же замовк, не доставши підтримки сусідської собачні... Супокій — наче нічого в селі не змінилося, наче й споконвіку...

Нараз порвав тишу рушничний постріл.

Змінилось, ой змінилось!

Про те нагадують постріли. То котрийсь із поліцаїв бабахне, а то, бува, й капосні діти патрон у вогнище кинуть. Зброя в селі — не дивина. Хіба давно міжріччя було полем жорстокого бою? Зосталось і гвинтівок, і набоїв, навіть кулеметів та гармат по лугах, лісах, болотах. Напідбирали, настягали, наприховували. Мало не всі хлопчаки потай од батькаматері запаслися небезпечними цяцьками, нарobili сховків. Але ж чи втерпиш, щоб воно, таке страшнувато-звabне, лежало десь у соломі й не показало, який у нього голос! Витягнуть, сховаються в ярку, лозняку чи березняку і шарахнуть разок-другий. Поки хтось нагодився б та нам'яв вуха — знову сховають і втечуть. Ми з Петьком уже не раз так робили. Може, це й допіру хтось випробував нову знахідку?..

Більше не стріляло. І вже зовсім стемніло.

— Ну? — кажу Петькові.

Він мене сьогодні вимучив. Прибіг до нього, тільки-но докопали з батьком картоплю, викладай, мовляв, що в тебе за діло, а він зморщив качинового носа, мовчки привів під ці верби.

— Ну? — повторив я категоричніше.

Під пахвою в Петька два порожні мішки, в руці мала саперна лопата. Навіщо? Що копати? Що в мішках носити?..

— Нам тол треба? — відповів Петько запитанням.

Воно, Петькове запитання, здалось мені просто безглуздим. Тол! Вибухівка! Абсолютно небезпечна! Саме те, що у війну таким, як ми, хлопчакам потрібне до зарізу, а він питає! Я тільки й озвавсь:

— Скажеш!..

— Вважай, маємо тонну!

— Тонну!

— А може, й півтори!

— Де стільки візьмемо? — не вірилось мені, що справді можемо мати гору того добра. — Жартуєш?

— Які жарти. Отам, за бродом, було мінне поле, знаєш? — Розкрив Петько секрет.

Як мені не знати? Коли наші відступали — замінували від луку дорогу до села, гадали, фашисти наступатимуть саме звідти, але вони, гади, обійшли село з другого боку. Фронт відкотивсь, а мінне поле зосталось. На нім підірвалась Василюшина корова, а потім і фашистська автомашина. Прийшли фрици з міношукачами й усі міни повикопували.

— Так вони тол, щоб ти знав, тоді не забрали! — повідомив Петько найголовніше.

— Не забрали? Чому?

— Було б тобі в них запитати.

— А де поділи?

— Окопи за бродом бачив?.. Склали в однім окопі й закопали.

— А ти звідки знаєш?

— Знайшов. Учора пішов копати черв'яки та й штрикнув лопатою в засипанім окопі. Чую, щось тверде. Розгорнув землю — а там... у мене в животі похололо!.. Склад!..

— Вони, може, приїдуть за ним?

— Хай приїжджають, тільки тепле місце знайдуть.

Тепер ясно. Он для чого в Петька мішки й лопата.

— Переховаємо,— продовжував Петько,— так що сам чорт не знайде! Скоро нам тол знадобиться.

Ну, ясно, знадобиться!.. Одну-другу пашку можна в яму на ріці кинути, язів та лящів набрати, а решту... В мене аж дух забивало! У лісі, ходять чутки, партизани об'явилися! Решту їм оддати — спасибі скажуть!.. Я дивився на Петька з повагою і навіть із заздрістю: не мені — йому належить страшнувата й звабна затія. Тільки куди його сховати, цілу тонну?

Петько й те передбачив.

— Можна б закопати десь на лузі, але якась проява ненароком наткнеться, як оце я... Або вистежить, коли нам треба буде навідатись до схованки. Я все обдумав: сховаєм у школі.

— У школі?

— Імменно!

— Ото схованка! Хе-хе! — засміявся я, наче почув найбільшу в світі дурість. — А може, вдома на печі?

Петько зневажливо хмикнув:

— А ти не хехекай. Школа стоїть пустою, хіба сова вночі залетить у висаджене вікно та процугукає. Аж моторошно, коли почувеш. А якби хто й поткнувся — там є таке місце, що й за сто літ не знайдеш!

Я криво посміхався, але Петько того не бачив поночі, і добре, бо був би розсердився. Чим далі Петько говорив, тим скоріше пропадала моя недовіра, а натомість зароджувалось захоплення Петьковою кмітливістю.

Його мама була в школі бібліотекаркою. Він у бібліотеці, вважайте, виріс. Малим бавився барвистими «шпирмочками», а як пішов до школи — днями висиджував між стелажми, поглинав пригоди могікан, Робінзонів та Гулліверів, готував уроки. Нерідко — і я з ним. Тепер він мені нагадав:

— Пам'ятаєш, прийшов Купріян Сергійович, поставив драбинку до полиці, став на нижній щабель, а драбина й проткнула ніжками підлогу? На другий день підлогу

взялись ремонтувати, бо знизу геть пропала — грибок завівся?

Я, звичайно, пам'ятав. Директор тоді ще сказав, аби я попросив батька прийти до школи. Батько з шкільним завгоспом і перестеляли підлогу.

— Ну, то й що з того?

— А те, що в бібліотеці під підлогою погріб, а лазу до нього нема.

І це я згадав. Справді, під бібліотекою навіщось зробили невеликий підвал. Мабуть, планували приміщення під якісь господарські потреби, а потім передумали. Підвал став не потрібен, і його наглухо забили.

— А щоб знову не з'явився грибок та не зжер підлоги по всій школі, директор звелів пробити душники в фундаменті, для вентиляції,— казав Петько далі.— І в душник можна запросто пролізти! Я пробував.

Ну, голова Петько! Даремно я посміювався. У душник, справді, можна пролізти такому, як я чи Петько, патикові. Ми, хоч жилаві, але худючі! Відколи війна — ще тонші поробилися, наче навмисне, щоб у всякі шпарки лазити. Йй-бо, здорово! Дорослому, чи й малому, але тлустому, до душника зась, а нам — раз плюнути!..

Було темно, сялась холодна мжичка, а Петько радів.

— Погода,— кращої не треба.

Я його розумів. За такої погоди тільки й робити щось потаємне. Петько привів мене до окопчика, розгорнув лопаткою важкий, мов мисливський шріт, пісок, давай вибирати невеликі продовгуваті брикетки — достоту бруски господарського мила... І в цій звичайній на вигляд штуковині прихована така пекельна сила! Дивно, але від того ще цікавіше, страшніше і тонна вибухівки нам ніби ще потрібніша.

Навантажили мішки, скільки могли підняти, завдали на плечі й, мов два привиди, потяглися крізь вологий морок до школи. Спершу було ніби неважко, але чим далі, клумачи робились тяжчі. Попереду, натужно сопучи й заточуючись, тупав Петько. Я — слід у слід. Мало душа не вискакувала. Ні, на другий захід треба брати менше, інакше ноги витягнеш. Добре, що школа — ось вона, край села. Обігнути маленьке озеречко, чомусь його названо Базьохою, а на березі й школа.

Коло душника тихо поставили мішки на землю. Прислухались. В селі — анітелень. Мені зітхнулось. Колись, до війни, стільки галасу, перегуків, співу та сміху вечірньої години, а нині, як тільки смеркне, усі замикаються по хатах,

завішують лахманням вікна, сидять при каганці. Або й зовсім не світять.

Я присів навпочіпки коло душника, він дихнув на мене вільгістю й затхлим теплом, а ще — небезпекою. Надворі сутінь, а там і поготів морок, мов туго збита чорна вовна. Сунути в душник ноги, пролізти? А коли щось хап тебе звідти?.. Бр-р-р, дрібний дроз пробігає попід сорочкою, але я не подаю виду — соромно перед Петьком. Він же ніби вгадує мій стан.

— Не треба лізти. Висиплемо прямо в душник, — сказав пошепки, — а коли перенесемо все — поліземо, складемо, замаскуємо. Щоб не було видно, якби хтось глянув через дірку вниз. Сип.

Я опустил «чуб» мішка в чорний отвір, тільки взявся за ріжки, щоб підняти та витрусити клумак, як у підвалі щось нагло стукнуло, блиснули два невеличкі, мов цигаркові, вогники, і тієї ж миті мене щось вдарило в груди і з риком шелеснуло в кущі поза наші спина.

Як тут було не вмерти? Я вмер. Ударило, правду кажучи, м'яко, мовби ткнуло хутряною шапкою абощо, але ж умер я не від болю, а від несподіванки. Не знаю, чи довго я сидів би в нестямності, якби не Петько:

— А бодай він здох! — вилаявся пеголосно.

Аж тепер і я дорозумівся, що то звичайнісінький кіт. Нявкнув же одчайдушно, вискакуючи, а мені його нявкіт здався звіриним ревом. Занесла його лиха година до підвалу!

— Міг би в другий душник скочити, а не мені межі очі, — опановуючи себе і прикидаючись, буцімто зовсім не злякався, проказав я майже спокійно.

— Другий затулений дошками, — пояснив Петько, не зваживши мого переляку. — Сип.

Того вечора ми сходили від школи до окопчика й назад чотири рази. Не тонну, звичайно, а, мабуть, центнера з півтора перенесли. Вибухівка ще залишилася. Скільки її в окопчику — хтозна. Може, й до ранку не впорасємось? А вже пізно. Дома спохватяться — зчиниться колотпеча.

— Годі, завтра заберемо решту, — Петько загріб окопчик, по-хазяйськи витрусив мішки, згорнув і взяв під пахву. — Пішли.

— Пішли то й пішли, — я ніколи йому не перечив, він завжди старшипував наді мною, був дужчий і від самого малку вважався моїм оборонцем перед сусідськими забіяками-хлопчаками. — До підвалу сьогодні не полізем?

— Пізно, та й нічого там не зробиться.

— Ніхто не побачить?

— Кому зараз діло до нашого підвалу, — махнув Петькою рукою, та все ж по дорозі додому звернули ще раз до школи, кинули проти душника стару поламану парту, що валялася неподалік. Заважатиме, якби хтось схотів підступити до душника.

З тремким почуттям значимості й небезпечності виконаної роботи вертались додому. Незвично калатало й завмирало в грудях: відсьогодні починається в нашій житті щось нове, не дитяче, велике — таке, що переважить усе прожите й пережите раніше, визначить нашу людську вартість. Ми не говорили, але розуміли один одного без слів, мовчки потиснули руки й швидко розійшлися по дворах.

А на шляху тим часом заторохтіла підвода, певно, верталася звідкись поліцаї, бо хто так пізно посміє порушувати мертвотну сільську тишу. Так і є, покотили, чути, до колгоспної контори, в якій тепер порядкують староста та поліція. Я вже вступив поночі в хату, як десь звідти ж, від контори, долинуло кілька пострілів. Самі себе гади збадьорюють, страх одганяють.

Біля груби, на ліжку, заворушився батько. Матері в нас немає, він мені й за себе, й за матір.

— Носить тебе лиха година, — озвався похмуро. — Гляди, долазишся! Чуєш, палять, гицелі! — і тим обмеживсь. Я був радий, бо готувався до суворішого вчитування.

— Де був?

— Та походили з Петьком.

— Не час для походеньок. Щось десь чувати?

— Та ми ні з ким і не балакали.

— Під припічком борщ, поїж та лягай.

Нам з Петьком щастило майже до кінця. Другого дня, коли смеркло, вичистили окопчик до останнього брусочка, загорнули розриту землю, зарівняли, аби не було й знати, що хтось тут копався. За першим разом я остерігався: націлився клумаком на душник, а сам відхилився, щоб, як учора, не скочив мені на груди шалений котяра. Але ні, нема. Толові пашки з сухим стуком посипалися в підвал. Те саме зробив Петько. Коли принесли по клумаку вчетверте, на нас чекала несподіванка.

Я скинув ношу з пліч, тол неголосно заторохтів, а Петько завмер, тримаючи міх на плечах. Приклав палець до вуст:

— Цс-с-с!.. — і кивнув головою на бузкові кущі, що росли вздовж пришкільної алеї, занедбані, захаращені рваним папером; бітою цеглою, ржавою бляхою.

Почуваючи неприємний холодок за плечима, я присів навпочіпки, і куці, які досі ледве вгадувалися в темряві, на тлі густо-фіолетового неба параз висвітлилися. Між ними забовваніла невиразна постать — не розібрати: чоловіча, жіноча, дитяча? Кого носить о такій порі? Душа в мене, та й у Петька, як потім він признався, негайно переселилась у п'яти. Чи не вистежено нас? Чи не котрийсь із поліцаїв прийшов за нами услід, щоб схопити на гарячому, зв'язати, оддати на розправу в Тернове фашистській жандармерії, яка з перших днів мордує, калічить, розстрілює першого-ліпшого, аби потрапив їй до рук. Винен чи не винен, старий чи малий — не милує нікого!

А постать наближалась... Ось хруснула гілка під ногою, ось я вже бачу білу хустку на голові! Жінка! Трохи одяглого від серця. Мабуть, іде в своїх справах навпрошки, а не вулицею, щоб не нарватись на поліцая. Хай собі йде, нам що до того! Аби нас проминула.

Вона не проминула. Спинилась, помітивши нас під стіною школи.

— Ой, хто тут? — чи справді злякалася, чи прикинулась.

Ми язики проковтнули. Підступила ближче.

— Хлопчики? Що ви тут робите?

Притишений голос був приємно-ласкавий, і я спочатку узнав з того голосу, а вже потім і розгледів, що перед нами особа геть молода, хіба трохи старша від нас. Правда, набагато вища. І струнка, мов тополінка! І мені не знайома.

Ні я, ні Петько не встигли озватись, як вона помітила наші клумаки.

— А це що? — швидко нагнулася, помацала рукою і негосно, по-хлопчачому присвиснула. Як було розуміти її посвист? Догадалася?..

Петько першим виринув з заціпеніння:

— А тобі яке діло? Брикетів, вугілля трохи назбирали, — кивнув убік скособоченого навісу, під яким, справді, колись зсипали вугілля, а зараз була лиш чорна потеруха. — Хіба не можна? В школі однаково не топити! Груби розвалені, вікна висаджені! То що, пропадати паливу? — Петько говорив так переконано, що я сам ладен був повірити, буцімто в наших мішках вугілля, а не вибухівка.

Дівчина в сутіні значуще всміхнулась.

— Що, Давилові донесеш? Або Салу?

Давило — то у нас старший поліцай. Собацюра! Насправді його звали Данило, але відколи став поліцаєм, його ім'я трохи переінакшили — і вийшло в самісіньку суть. Старостою німці наставили теж Данила, старого куркуляну. Ходив

до війни з палицею, придурювався німечним, а зараз гасає, як змії!.. Коли фашисти вказали їх селу як на нову владу, ваш сусіда дід Филимон неголоспо кинув на майдані, куди було зігнано людей: «Маємо два Давила, трясця б їх задавила!» Кинув тихо, але село почуло. Став поліцай Давилом, інакше його не називали. У старости ж віддавна було своє прізвисько, — образливе й дошкульне, бо мало ганебну історію. Ще його батько замолоду забрався в чужу комору, вкрав сало, його зловили, обвішали, мов намистом, кусками солонини і, в напучення потомству, вивели по селу з музикою. І зостався крадій Салом на все життя. Син його — теж Сало. Село не стало міняти достойне старости прізвисько на нове. Бути йому Салом до сконання!

Отож донесе дівчина Давилові? Або Салу?

Вона знизала плечима.

— Тю, дурню! — смикнула Петька за козирок, натягла картуза на очі. — Тільки мені клопоту, що ви з своїми брикетами!.. Самі глядіть! Попадете, як карасі на сковороду!..

Застерегла, провела рукою по моїй щоці і щезла так само несподівано, як і з'явилась.

Ми стояли оторопілі. На щоці лишилося від дотику її теплої руки щось незбагнено присмне. Я розумів, що вона не повірила Петьковій байці про паливо, але чомусь не боявся. Навіть тієї досади не зродилось у моїй душі з її появи, а навпаки, почував мовби радість чи що... Було дивно самому, бо ж зовсім її не знав.

— Хто вона?

— А, — махнув Петько рукою, — Жанна Таращукова. З Києва приїхала. Вчилась чи працювала, але зараз там їй робити нічого.

Жанна? Таращукова? Знаю. Таращуки живуть на Буслівці. Їхній Семен мене колись із лісу вивів. Я був ще малий, пішов по гриби, та заблуdivся: блукав, голодний, до вечора, думав, у лісі доведеться заночувати, але, на щастя, пабрів на Семена. Він теж з грибами вертався. Зрадів йому не знати як!.. Про Жанну їхню чув: є така. А може, колись давно їй бачив, не пам'ятаю.

— Не донесе? — перебив мої спогади Петько.

— Про що? Ти ж їй вугіллям баки забив.

— Думаєш, повірила?

— Навряд.

— Ото ж бо! Третій лишній. Не подобається мені ця гра.

— Гаразд, кінчаймо!

Підвал був глибоченький. Донизу, задки просупувшись у душник, можна сплигнути — то зовсім не важко. А звідти?

Дотягнешся руками до душника? Чи голіруч по стіні дертимешся? Щоб не попасти в мишоловку та не гризти собі ліктів, опустили в душник довгу сучкувати ворину. Ніби навмисне для нас хто приготував. По такій можна видертися хоч на небо!.. Протислись крізь душник не без труда — плечі просилиювалися ледве-ледве, треба було одну руку притиснути до боку, а другу виставити вперед... Петько передбачливо взяв ліхтарик, яким дуже дорожив і користувався економно, бо, хоч батарейка ще й служила, була геть виснажена. Освітив підвал жовтуватим променем — краса! Непотребу всякого — купи! Склали тол у найнепримітнішим кутку, привалили мотлохом. До часу.

II

Село наше, Старосілки, лугове, низинне, повинь повесни заливає, лише справа, якщо дивитися од Дніпра, за околицею горбиться піщана Чаплинська гора. Її видно з усіх кінців села, та раніше на це ми не звертали уваги й зовсім не думали, що з цього можна скористатися. Річ у тім, що через гору тяглася до нас єдина дорога від районного центру, і звідти не можна було ввійти чи в'їхати в село непомітно.

Багато хто побачив і того ранку, щойно зійшло холодне сонце й вигорнуло з морозного серпанку сірий світ: на битій дорозі, що спускалася з гори, з'явилася невизначна темна пляма, далі зачорніла дужче, витяглася в довгу гадюку, загула моторами і обернулася на колону критих брезентом машин. У кузовах тісними рядами, з автоматами впоперек живота або рушницями між колін, — німці та поліцаї. Переваливши через гору, кілька машин спинилося, й цепок чорних постатей потягся поза селом справа, від лісу, і зліва, від лугу, щоб десь зімкнутися на протилежній околиці, закупорити всі входи й виходи.

Колона увійшла в село, стала на майдані, а чорний, приземкуватий, мов жук-гноювик, легковичок, що замикав колону, проскочив уперед, до сільської управи.

Поки колона підходила до села, люди збентежено спостерігали за нею з вулиць або з-за тинів, а коли втяглася в село, — поховалися по хатах. Біс його знає, що в окупантів на думці?! Знов на майдан зганятимуть? Вимагатимуть, щоб зносили млеко, яйки, курки?.. Так було не раз, але нині не схоже... Тоді ж не врівалися такою силою.

Ми з Петьком, та ще наш недалекий сусіда дід Филімон,

стояли коло дідової хвіртки, стежили за нашестям звіддалік. Коли колона виповзла на майдан, дід сердито плюнув у сніг:

— Ординці! Людолови! — Пристукуючи палицею, аж під нею тонко повискував сніг, подався до двору. На мить обернувся, застеріг: — Не стовбичили б у них перед очима! Щезніть!

— Гайда до нас у дровітню! — шарпнув Петько мене за рукав. — Звідти в щілину видно.

— Гайда, — я крутнувся, щоб піти за Петьком, і саме в цю мить неподалік де й узялася Жанна. Після тої зустрічі біля школи я її не бачив.

Машини на майдані, жук-гнойовик біля контори, а по вулиці — ні душі! Лише вона! Спокійно ступас по рипучім снігу, не спішить і не гається. Йде у якійсь своїй справі, і ніби зовсім не обходить її нагла поява чорної напасті, що, наче зашморгом, обіймає принишкле, переполошене село.

Петько зник у дворі, а я, ступивши до хвіртки півкроку, застиг, зупинений якоюсь незрозумілою силою. Жанна ще нічого не сказала, та я стрівся з нею поглядом і зрозумів, що навіщось їй потрібен.

— Катай поза повітками до Лисачихи, хай сховається... І перекажи те саме Бойчукам... — тихо проказала вона не зупиняючись і навіть не повертаючи до мене голови, але я відчув, яких вона докладає зусиль, щоб здаватися спокійною.

Лисаки, Бойчуки, Щаденки — то шановані в селі родичі партійців, активістів, колишніх комнезамівських вожаків, організаторів колгоспу. Тепер їм, сердешним, хоч у землю зарийся від ненависних Сала й Давила!.. Нахваляються, погрожують. Може, сьогодні хочуть розправитись?.. Я збігаю, зараз же, негайно збігаю. Попереджу. Я сам зробив би це ще раніше, якби був догадався!.. Але чому ними клопочеться Жанна?

Того ранку я, власне, вперше до неї придивився. Зустрічі біля школи над клумаками до уваги можна не брати, — було поночі. Я тільки й запам'ятав приємно-ласкавий, майже дитячий голос, через який вважав її чи не нашою з Петьком ровесницею, примітив гінку поставу та ще, здавалось, досі відчував на щоді дотик її руки. А зараз глянув при світлі чистого зимового ранку й побачив зовсім іншою, ніби це була й не вона. Той же голос, та сама постава. Але темнотарні очі, але строю стиснуті вуста й поблідле видовжене лице робили її незвичайною, нетутешньою. А ще набагато старшою, ніж я уявляв після того осіннього вечора. Їй уже,

либонь, років з двадцять або й двадцять два, як нашої учительці хімії Станіславі Митрофанівні. Гарна Станіслава Митрофанівна! І молоді вчителі, і сільські парубки сохли за нею. Що й казати, вродлива. Але ж ця, Жанна!.. На неї довго дивитися не можна. Як на сонце. Я те відзначив, тільки вона порівнялася зі мною, бліда й напружена, мов струна. В таку хвилину, здавалось би, я не повинен завважувати чиюсь вроду, іншим мала б бути зайнята моя увага, чуття, думки, та воно завважилось мимоволі..

Лисачихи не застав. Хата незамкнена, в печі вогонь палає, чавунець з картоплею кипить, аж казиться: з-під кришки пара вибурухе, окріп хлюпає на жар, що ним чавунець обгорнуто, жар сердито сичить. А в хаті нікого. Тільки попелястий кіт, коли я ввійшов, сплигнув з печі, нявкнув, ніби на щось поскаржився, й тернувся мені об ногу. Лисачиха жила з сином, третьокласником Вітькою. Лисак та старший син пішли в армію на другий день війни.

Метнувся на подвір'я — і тут безлюддя. Повагався, чи не побігти до Бойчуків?

— Василю, нечиста сило! — почув раптом притишений поклик з-за сусідської повітки, упізнав рідний голос та й улюблену лайку, якою мене частує з усякої причини або й без неї тітка Варка, батькова сестра. Її хата — ген через город від Лисакової. Ступив кілька кроків, зиркнув за ріг повітки — так і є, тітка. Свариться крючкуватим пальцем і з нетерплячки тупцяється на місці. — Біжи сюди, швидше, лобуряко! Біжи, кажу! — і пригинцем покралась на своє обійстя, під захисток рідних стін.

На душі й без того тривожно, а тут ще тітка. Що їй треба? Перебіг услід похід тином, ускочив до сіней і тільки-но подумав спитати, чи не знає, де Лисачиха, як почалося!..

Вулицями й навпрошки, через городи та подвір'я, сунули густою вервечкою поліцаї — достоту велетенські граки на білім снігу: чорні шинелі з сірими комірами та обшлагами на рукавах, чудернацькі шапки — ні тобі кашкет, ні пілотка — з дзьобом-козирком. Зрідка в чорній вервечці, може, через п'ятох чи й десятох, — сіро-зелені постаті гітлерівців. І стрілянина, стрілянина! Наставивши впоперек животів автомати, фашисти палять по хлівцях, сараях, хатах, погрібниках — по всьому, що бачать поперед себе.

Ми з тіткою дивились у вікно, не підступаючи близько, щоб нас не помітили, й леденіли від страху. Я побачив: порівнялися з Лисачишиною хатою, пішли далі, а невелика група спинилась. Поміж чорних та сіро-зелених постатей — німець у високім кашкеті й цивільний. Так то ж Сало!.. Кив-

ком голови вказав на Лисаків. Німець вийняв з кишені папірець, ткнув у нього олівцем, а далі махнув рукою, крикнув солдатам та поліцаям якусь команду. Я узнав згодом: фашист-офіцер мав список сімей, що підлягали першочерговому знищенню, от Сало й привів карателів до двору однієї з них.

Було ясно: назріває щось жахливе, але того, що за кілька хвилин сталось, я не годен був уявити. Змагаючись із тремтінням у всім тілі, запитав тітку:

— А де Лисачиха?

— Побігла туди! — показала тітка очима на наш куток.

— А Вітька?

— Його ще раніше вирядила, чи не на луг.

Фашисти обстріляли Лисачишину хату, затим увійшли до середини та скоро й повиходили. Щось гукали до офіцера, а той — до Сала. Староста розводив руками. Офіцер був незадоволений, сердився на Сала. Так йому й треба, думав я про старосту, от і добре, що не ждали вас Лисачиха та Вітька!

— Господи милосердний! — жахнулася тітка Варка, припадаючи до шибки й забуваючи, що її можуть помітити з вулиці й палнути по вікнах. — Ведуть сердешного!

— Ведуть? Кого? — я не зрозумів, а подивитися у вікно було ніяк, бо тітка у відчаї розпласталася над ним і геть замулила.

— Вітьку!

— Вітьку? А казали, на луг побіг.

— Видно, не встиг, бідолаха. Перейняли, іроди!..

Витягнувшись навшпиньки понад тітчину голову, бачив і я: два поліцаї, а між ними Вітька, підходили до Лисачишиного двору. Глянув Сало — аж навстріч подався, зрадив, наче родича побачив. Навіть заусміхався, показуючи на хлопця офіцерові й щось пояснюючи. Той схвально кивав головою, потім звертався до Вітьки, може, питав, де мама або що, а Вітька знизував плечима, не розумів, що тут діється, адже він ні перед ким нічим не завинив.

Тим часом солдати принесли каністру, облили хату бензином, запалили. Полум'я поповзло по стіні, перекинулось на віконниці, дотяглося до стріхи і загоготіло, кидаючи вгору вогненні віхті.

Вітьку повели у двір, двором — до хати, ближче, ближче, він перше йшов покійно, а потім, видко, збагнувши, що з ним мають зробити, одчайдушно закричав, запручався, забився в дужих поліцейських руках, безпорадно засіпався, силкуючись вирватись, але де йому, бідолашному!..

Щось гаркнув офіцер. Один з солдатів швидко підійшов до палаючої хати, стусаном важкого чобота розчахнув сінешні двері. Вітьку схопили за руки й ноги, кинули в сіни. Двері зачинили, зовні на скоблик наділи штабу.

Далі я нічого не бачив і не чув. Заплющив очі, затулював долонями вуха, впав на ліжко, і мене почало тіпати, наче знову повернулася малярія, на яку я перехворів позаминулого року.

До тьму мене привела тітка.

— Го-о-споди! — вона стала на коліна перед іконою байдужого, витрішкуватого бога, худі руки з крючкуватими темними пальцями простерла вперед і не промовляла — болюче вистогнувала страшні слова.— Го-о-осподи! Чи бачиш, що роблять слуги нечистого? Чи чуєш, як волає душенька непорочна?.. Чом не поразити, не покараєш, на прах не обернеш супостата твого, врага, мучителя роду людського?.. О, всеблагий, всетерпеливий і всемилостивий! Зглянься, прости, спаси й помилуй! Остав нам гріхи наші, яко ми оставляємо врагам нашим! І не введи во іскушення! І ізбав од лукавого!..

То була не молитва, а одчайдушне воляння, воно вернуло мене в дійсність і навіть розсердило.

— Та він, ваш всемилостивий, заодно з фашистами, коли таке допускає! — викрикнув я мало не крізь плач.— У них і на пузі написано: «Гот міт унс», себто «Бог з нами»!

Раніш, бувало, тільки-но я скажу щось супроти бога, тітка лютілася: «Умовкни, грішнику, поки він тебе не поразив!» Зараз я ждав, що вона знов нагадає мені про кару господню, але тітка оторопіло помовчала й несподівано погодилась:

— Правду кажеш, сипку!.. Либонь, нема його на святих небесах! А коли є, все те бачить, чує і потурає,— голос її перехопило болісним схлипом, вона піднесла руку, щоб осінити себе хрестом, та й опустила.— Коли бачить, чує і потурає,— повторила гаряче,— то будь він проклят разом з фашистами!..

Переболена, вона піднялася з колін і знову підступила до вікна. Горіла не тільки Лисачишина хата. На різних кутках села здіймалися вгору стовпи диму й кривавого полум'я. Тоскно ревла худоба, переполошено гавкали собаки, рвала засмороджене смалятиною повітря безконечна рушнична й автоматна стрілянина.

— Страшний суд! — пригнічено кивала головою тітка, уклякши коло вікна.— Видко, й Бойчуки горять, і Щаденки, і Михальські!..

Спалили сім дворів — хати, сараї, амбарчики, сінники, стебники — до останньої цурки, щоб не було де приткнути голову хазяям. коли повернуться та поки їх не зловить Давило з розбійною ватагою. А він сказав, що зловить. Твердо запевнив у тім гауптмана, який керував каральною операцією і був незадоволений, що довелося палити порожні будівлі: усі, вписані до його списка, повтікали, за винятком одного малюка. Не інакше, хтось їх попередив! Офіцер лиховісно позиркував на Сала та Давила. Може, попередив сам пан староста? Може, котрийсь із поліцаїв? Глядіть, щоб не заплатити головою! Самі підете замість тих, кому помогли втекти!.. Господь з вами, пане гауптман! Ну, як таке можна подумати! Та й нікуди вони не втечуть! Ми вам їх живісінькими та тепленькими доставимо!.. Давило для більшої переконливості під кінець проказав, мов клятву: «Не їстиму й не питиму, пане гауптман, поки не влявлю до одного!» Гауптман пом'якшав, навіть виїняв портсигар і дав Давилі сигарету: «Ну-ну, куріть, ви — карьший поліцай! Нада тепер побільш зганяйт корьова, бик».

Давило — з високом! Загадай дурневі молитись богу — він і лоб розіб'є од запопадливості. Поки Сало ублажав гауптмана, частуючи пшнпсом та спішно спеченими на його честь ковбасами, Давило на чолі чорного зграїська облавою ішов по селу, виганяв худобу і стріляв собак, які самовіддано кидалися на грабіжників, боронячи хазяйську корівчину чи кабанця.

Брали худібку й раніше, але не так, не підряд. Спочатку — в активістів, їхніх родичів, приятелів, а потім, залежно від того, скільки голів було потрібно, повелівали здавати одну корову від чотирьох дворів, трьох, двох... Тепер же підмітали все, що досі заціліло, — до шерстипи!.. По обіді погнали. Тужно й тривожно мукала худобина, оглядалася на хазяйок, а хазяйки плакали. Дивлячись на матерів, ревли діти, в безсиллі стискали кулаки мої ровесники.

III

Під кінець того лихого дня гітлерівці й чужі поліцаї вимелися геть, а сільські потяглися до старости допивати після гауптмана недопитки та доїдати недоїдки. В селі запала тяжка тиша. Давило, хоч зарікався перед німцем не їсти, не пити, поки не зловить кого потрібно, надвечір напивсь мов чіп, ходив по селу, бахкав з рушниці.

Городами, щоб не нарватись на нього, я повернувся додому.

Уже зо два тижні ми з батьком жили в хаті не вдвох, а вчотирьох: з Полтавщини приїхала моя старша сестра Настя з трирічним Славком. Її чоловік, Антон, учитель і теж активіст, на фронті, а сама вона працювала зоотехніком у колгоспі, отож до неї почали сікатися тамтешні Давила. Втекла до батька. В хаті стало затишніше й веселіше. Надто мені, бо Славко — не хлоп'я, а диво!..

Настя заплакана, Славко прикиптий, батько — мов хмара!

— І де ти оце бродиш! — кризь сльози вимовила сестра, тільки-но я переступив поріг. — Чого лиш не передумали, скільки набралися страху! Боялися, що й живого нема!

Заусміхався й побіг мені навстріч Славко. Я підхопив його на руки, притиснувся щочкою до шорсткої стриженої голівки і, сам не знаю чому, схлиснув. Він того не помітив, поскаржився:

— А нашу Красулю погнали!..

Батько, хоч прояснів при моїй появі, позиркував запаленими очима тяжко й суворо.

— Бере вовк, але й вовка візьмуть!.. Що там Красуля, Славку, коли он людей!.. — він не доказав, перекинув погляд на мене: — Паском би тебе! Де був?

— У тітки Варки.

— Ага!

Батько вимовив «ага» так, що мені було ясно: про те, що сталося з Вітькою, в нашій хаті знають. Однаково я не міг вмовчати. Жах, що гнітив мене від тієї страшної хвилини, рвався назовні.

— А Вітьки нема!..

— Мовчи! — застеріг батько й чомусь звів очі догори, на стелю. Я не зрозумів, але далі проказав притишено:

— Тітка Мотря, Лисачиха, втекла, а хлопця!..

Батько перебив знову:

— Знаємо!.. Помовч, кажу!..

Зимові вечори квапливі. Щойно впали на замети фіолетові тіні, а в хаті вже, по кутках, мостяться на ніч мовчазні пелехаті діди, і малий Славко боїться чи що? Ходить за Настею хвостиком, тримаючись слідниці. Батько позапинав хустками вікна, засвітив каганець, і діди непомітно одступилися. Славко повеселішав, хотів зі мною погратися, як то було раніше, та батько — до Насті:

— Укладай малого спати.

Було ще рано, Славко о такій порі досі не лягав, але Настя кивнула головою:

— Погодую і вкладу.— Дістала з полиці глечик, налила в кухлик молока, урізала скибку хліба, зітхнула.— А йди-но, Славку!..

Батько важко підвівся з ослінчика біля груби, підступив до столу, незграбно погладив Славка безпалою рукою по голівці і мовби засоромився свого пориву. Був добрячий і до своїх, і до чужих, другого такого не знайти і на всім селі, але скупий на прилюдну ласку і з виду суворий. Прояви теплих почуттів називав «нюнями». Та зараз, розчулено дивлячись на онука й потерпаючи за його доленьку в оцій кромішності, мало сам не розпустив «нюнів».

— Ну, випив?.. От і молодець. Катай тепер спатки!..

Хата в нас велика. Крім просторої кімнати з піччю, грубою й запічком, є менша, через сіни, ми її називаєм хатиною. Там і сплять Настя з Славком. Настя повела Славка в хатину. Він пішов неохоче, але вередувати не зважився, бо діда побоювався. Ми з батьком лишились удвох.

— Приспить Настя малого — полізе на горіще та скаже, хай спуститься Мотря. Мабуть, замерзла й зголодніла. Так ти ж дивись, про Вітьку — ні слова! Вона нічого не знає... Піди засунь сінешні двері.

Я пішов, ледве пересуваючи ватяні ноги. Важко гуркнув засувом, вернувся до кімнати і втупився в батька розширеними очима:

— То Лисачиха у нас?

— Треба ж їй у когось бути. Люди ж ми...

Таточку, ріднесенький! Таж люди, люди, а хто ж іще, а як же інакше!.. Мені хотілося уткнутися батькові в груди, може, навіть захлипати од розчулення, болю і страху, хотілося сказати йому щось незвичайне, достойне його доброти, самовідданості й відваги, але я не малюк, та й не звичні у цій хаті до «нюнів». Я пишався батьком, як ніколи до того, але мовчав. Бо й що тут скажеш!.. Він знав, що робив, але не завагався... Якби Сало, чи Давило, чи будь-хто з поліцаїв або й сусідів (з-поміж них теж могла знайтися паскуда!) узнав, що Лисачиха в нас, та вніс до вух карателям,— палати б нашої хаті, а в ній, разом з Лисачихою,— батькові, Насті, Славкові! Навіть Славкові! Чусте? Славкові! Я не озвався до батька, не хотів зрадити свого стану, але мене знову почало трясти, як ото в тітчиній Варчиній хаті. Батько торкнувся рукою мого плеча:

— Заспокойся!..

Я ваяв себе в руки. Мусив узяти. Бо можна вмерти од

страху та люті. А ще — треба не подати виду перед Лисачихою. Чути, уже спускаються з Настею по драбині, ще хвилина — і будуть у хаті.

— Не проговорись про Вітьку! — ще раз застеріг батько. — Я вже сам їй, але не зараз...

Лисачиха нічого не знала. Сиділа у нас на горіщі цілий день, добре, що лежак теплий, а то була б закоцюбла; чула стрілянину, крики, валування собак, рев худоби, лунке потріскування близьких пожеж і умлівала від жаху. Палять хати, хапають, убивають чи кудись гонять людей. Не минула б лиха година і її, якби не сховав добрий чоловік. З горіща не спускалась, бо в хату за дня міг хтось заглянути, та й Славко бігає, — комусь би похвалився, що в них чужа тітка...

Переступила поріг, у пояс уклонилася батькові:

— Василечку, голубчику! — Батько в мене, як і я, Василь. — Не знаю, що казати і як дякувати! Хай тобі добром одплатиться! — вона уклонилась ще раз, мало рук не цілуючи батькові в щирім пориві вдячності. Батько бубонів, ніяковіючи:

— Та що ти, Мотре! Піп я тобі, чи що? Бо як же інакше по-сусідськи? Хто ж нас і рятуватиме, як не самі себе?

— Якби ж усі сусіди були такі, як ти. А де ж це Вітька? — раптом тривожно кинулась. — Перед цим лихом на луги вирядила, мав би вернутись...

— Не бачили, — знизав батько плечима, не підводячи очей.

— Хату спалили?

— Спалили, бодай самим згоріти!

— Господи, господи! — пригамовано заквилила жінка, ще не відаючи, що спалена хата — пусте проти страшного горя, яке немилосердно впало на її плечі. — Де нам подітись серед зими, де голови прихилимо з хлопцем!

Я боявся поворухнутись. У мені так натягнулась якась невидима струна, що досить було найменшого поруху, щоб вона урвалась.

— Не побивайся, — невміло пробував батько розраджувати невтішну Лисачиху. — Хата і все таке інше, — подумай — велике діло! Буде жив Петро та Гринь (себто чоловік та син Лисачихи) — кращу поставите! Аби скоріше ця чума пропала!

— Ой, поки ж вона пропаде, то й нас не буде!..

— Не бійся, пропаде, ми дужчі од неї. Ти тільки заспокойсь. Ось зараз повечеряємо, а там щось придумаєм.

Настя витягла з печі картоплю, внесла з сіней полумисок квашеної капусти і, не піднімаючи голови, щоб не стрітись з Лисачихою поглядом та не зрадити найстрашнішого, різала хліб. Я притулювся коло груби на ослінчику, втупився очима в підлогу й мов на гарячій сковороді пікся.

Лисачиха чи то завважила, що ми з чимось ховаємось, чи материнським серцем почула біду, й нараз стрепенулась, наче каючись, що оце тільки тепер прийшов їй страшний здогад.

— Де ж Вітька? — повисло в підсліпуватій од каганця хаті розпачливо-болюче материне питання. — Де Вітька? — не перепитала — зойкнула чайкою, в якій зварили в каші чаєнят, і напівбожевільним поглядом уп'ялася в мене. — Ти, Васю, бачив Вітьку?..

Я не підводив очей, але почував на собі той її погляд, він пронизував мене наскрізь, я не витримав. Упав головою на коліна, заплакав тихо й невтішно. Батько глянув на мене з докором чи жалем, опустив голову. Бо де й йому набратися сили, щоб уховатись від Лисачихи, та й чи треба далі ховатись і щось говорити на оманливу втіху?.. Не завести в оману материного серця, нічим його не розрадити!.. Мого плачу було досить, щоб підтвердити її здогад.

— Уби-и-ли!..

Такого мені не доводилось ні чути, ні бачити, ні пережити. Пізніше довелося набачитись усього, ще страшнішого, бо попереду були роки війни, та на той час я став більше гартований. Тепер мало не гинув... Лисачиха, мов п'яна, заточилась в один бік, у другий, потім, як стояла, так і повалилася на долівку. Батько з Настею перенесли її на ліжко, Настя розтирала їй руки, скроні, давала щось нюхати — намагалася вивести з неприємності.

— Хоч би не вмерла, сердешна, — клопотався батько.

Настя привела жінку до пам'яті. Тепер Лисачиха не кричала, та й чи мала на те силу. Лише кусала губи й стогнала...

Батько довго мовчав. Сидів край столу з опущеною головою, на столі захолола вечера (ми до неї не доторкнулись). Устав, наказав Насті:

— Перебирайся, дочко, з малим до кімнати. Зараз же сонного й перенеси, поклади за грубою, хай нічого не бачить. А Мотрю покладемо в хатині. І щоб хлопець туди — ні ногою!..

Тиждень жінку палила гарячка, жодних ліків не було де взяти й лікаря не покликати, отож Настя одпоювала її зіллям та ягодами, поки поставила на ноги. І весь той час усі

потерпали: ану ж як хтось пронюхає!.. Я Славка налякав домовником, який буцімто забрався в хатину, і горе тому, хто туди хоч носа покаже!..

Дуже мені зробилось моторошно, коли одного дня у двір до нас завернув Сало. Хоч був батьковим ровесником, навіть парубкували разом, та в приятельстві не були, ніколи не заходив, а це причвалав. Чого? Батькові праглоось те знати, як і мені, але батько хитрий! Ще староста не встиг слова сказати, а він — у настул:

— Ех, Даниле, Даниле!.. Кривдите, а за віщо?

— Тебе? Кривдимо?

— А то ні! Корову забрали, дитині,— кивнув на Славка, що витріщився на чужого дядька,— краплі молока віде взяти. Йому ж рости!

— Дякуй богові, що забрали корову, а не он його! — ткнув у мене пальцем.— Їм, брат, не тільки корів треба! І дивитися тобі в зуби не будуть! І на моє заступництво не надійся!

— Та бачу ж, бачу! — навмисне скаржився батько, намагаючись домацатись, чого принесла лиха година старосту.— Од тебе діждешся!

— Не сердь мене! — уже люто блимнув староста червоними очима.— А хлопця готуй, скоро в Германію загуде!

«Так я вам, паразитам, і дамся в смердючі руки!» — хотілося мені крикнути Салові в пику, але я вже дещо розумів і вважав, що треба бути витриманим і хитрим. Я ще не знав, як себе боронитиму, що робитиму й куди подінусь, але був певен: не підкорюсь!

— То це ти за тим і прийшов? — з відвертим глумом питав батько.— Порадувати, що однінеш сина?

— За тим і не за тим,— старості було байдуже до батькового тону.— Тут ще одне діло. Служить парубок у поліції, чужий, так йому квартира треба. А в тебе, знаю, є хатина, хай поживе.

Батько ані оком не кліпнув:

— В хатині Настя з хлоп'ям.

— Знайшов причину! Хе-хе! Настя теж може загурчати туди ж, на Германію! І пропала твоя причина.

— Тьху! З тобою добалакавсья,— мовби поступаючись перед силою й владою Сала, сумирно промовив батько.— Роби як знаєш!

— А мені нічого балакати. Не прошу — повеліваю. І ти не переч, не сердь мене, сказано! — самовдоволений Сало повернувся до нас спиною, поніс пиху до хвіртки.— Завтра ж і переселиться! — докинув з вулиці.

У мене, та, мабуть, і в батька, з душі скотилася каменюка. Бо справді, що, коли б гадіві заманулося заглянути до хатини?..

Того ж дня Лисачиха сказала:

— Спасибі за все, Василю! І дітям твоїм спасибі. Піду з села.

— Чи маєш, куди йти?

— Маю! Світ великий, на нашім селі клином не зійшовся.

— Але ж слаба ти, мов тінь! Не штука на ходу впасти та й померти.

— Не помру! Не можна!.. Одним лиш клопочуся: Вітьку поховати треба. Якщо при цім не впаду — житиму!

Ми з Настею тієї ночі помагали Лисачисі. Не питаєте, що то була за ніч. Одгребли за згарищі Вітьку, самі кістки обгорілі. Загорнули в мішковину, поховали в кінці городу під грушею. До ліпшого часу, сказала мати. Вернуться Петро з Гринем — перезахоронимо.

Назавтра в хатині поселився новий пожилець. А принести речі помогла йому... Жавна!.. Що б це воно значило? Навмисне вийшов на подвір'я. Не спитати, то хоч у вічі глянути, коли йтиме назад. І глянув. Холодно, майже вороже. Вона ворожості не помітила. Не спинилась, не заговорила. Тільки посміхнулася, та так, що я не знав, що й думати.

— То домовик? — з острахом спитав Славко, побачивши пожилця.

— Ц-с-с! — поклав я йому палець на вуста.— Гірше! Поліцай!

IV

Ми з Петьком озброювались. Припасли багато чого одразу, як тільки через міжріччя прокотився фронт. Обнищпорювали окопчики, траншеї, кущі, луки, болота, переліски і знаходили. Приховали гвинтівки, патрони, дві кулеметні стрічки, ну й вибухівку. Зброя, правду кажучи, не першосортна. Витягнена з води, вигорнута з піску, вона або проржавлена мало не до дірок, або має інші вади. В одній гвинтівці одбита мушка, друга — десятизарядний півавтомат! — з перебитим ложем. У Петька така ж десятизарядка, ложе ціле, зате ствол прогнутий. Він одпиляв його й зробив обріз. Однаково великий. В кипеню не покладаєш, та й за пояс не заткнути. Випинається.

З тієї, що без мушки, не настріляєш. Теж хіба на обріз годиться. Але обріз мені не подобається. Бандитська зброя.

Мене вабила десятизарядка, і я сам змайстрував ложе. З кленового поліна. Потайки від батька, Насті, Славка і, головне, від «нашого» поліцая. Цілий тиждень стругав у сараї, припасовував та шліфував. Вийшло! Наче я все життя тільки те й робив, що лагодив попсовану зброю!..

Дома нікого не було. Настя з Славком пішли до діда Філімона скрутити ячменю на малаї. Дід змайстрував жорна з вербових кругляків, понаковував скалками зі старих чавунів, і до нього ходить півсела змолоти яку жменю пашні. Батька Сало погнав за іздового в Тернове — старості страх любо, коли люди бачать, що він їде по-панськи, з фірманом, та ще коли за фірмана гордяк Галайчук. А поліцай взагалі не засиджувався в хатині, приплентував лише на ніч, та й то не щодня, — то він на чергуванні, то десь ходить та висотує з людей жили. Я був сам і міг робити все, що захочу. Отоді-то я твердо переконався: правду, суцю правду кажуть, що всяка вогнепальна зброя раз на своїм віку стріляє сама!..

Ложе я пофарбував фіолетовим чорнилом, щоб не біліло здалеку, знайшов краплину гасу й почистив ствол, змазав затвор, пружину в магазинній коробці — все що треба. Ну й спробував, як рушниця заряджається, як подає патрони до патронника, — мусив вивчити десятизарядку, бо ще її не знав. Тут вона й бабахнула! Але ж як!.. Мені здалося, що стеля разом з дахом зірвалися, підскачили над зрубом і, поки я звів очі вгору, знову впали на місце.

Я швидко засунув зброю під ліжко, обстежив кімнату. Куля влучила в комин, зрикошетила на піч і застрягла в стіні сантиметрів на двадцять над черинню. Добре, що в нас нема баби, як у Петька, а то вона в цю хвилину неодмінно лежала б на печі і я був би вбивцею. Хотів зразу виковирнути кулю зі стіни, але вона засіла міцно. Треба буде потім, обценьками. Підмів шпаруни, що насипалися з комина на підлогу. Зараз-бо хтось прибіжить! Батько, якщо вже повернувся, Настя або й поліцай! «Хто стріляв?» — скажуть. «Стріляв? — здивуюсь. — Вам причулось». Але прибіг Петько.

— Ти шарахнув?

— Ну, я.

— Покажи!

— Що показати?

— Те, з чого стрельнув!

І тут у сінях гупнуло, двері до кімнати прочинилися й на порозі виріс наш пожилець, добра б йому не було. Мовчки обвів хату вирячуватими очима. Значуще мугикнув:

— Мг-г, самі?

— Хіба не бачите? — озвався я неприязно, бо терпіти не міг його ненависної пики, на якій при зустрічі зі мною щодразу з'являлася роблена, дерев'яна, мов ложе моєї гвинтівки, підозріла посмішка. А може, підозрілою мені тільки здавалась. Та як би не було, не така, у відповідь на яку й собі хочеться посміхнутись. Зверхня, глумлива, погрозлива? Звали його, як він повідомив нашій сім'ї першого ж вечора, Никифором Петрієм, але ми уникали називати поліцаєм на ймення. Поліцай — він і є поліцай!

— Щось тут недавно мовби стрельнуло? — уп'явся в нас із Петьком довгим поглядом.

— Не чули, — одностайно стенули ми плечима. — Причилось вам.

— Могло бути, — майнула знову та сама посмішка. Він підняв носа, нюхнув, мов собака, повітря і тим мене дуже збентежив. У кімнаті смерділо порохом димом, і якщо поліцаєві не заклало в носі, міг донюхатись! Як я не здогадався одчинити двері, щоб провітрилось!.. Поліцай неквапно пройшов через хату, від столу до печі, мовчки втупився у вибоїну, яку зробила в комині куля... Ну, вибоїна як вибоїна! Чим завгодно можна таку видовбнути. Зачепити рогачем чи кочергою — глина й посиплеться. І нічого витріщатись! Доведи, що то слід од кулі! Аби лиш на піч не поліз та в стіні не побачив... Не полізеши, не полізеши, не полізеши!

Чи через моє мовчазне заклинання, чи з іншої причини, він не поліз. Відступив од печі, повторив:

— Могло й причутись.

— Глядіть, бо ще й привиджуватись почне, — я трохи заспокоївся і навіть наважився дати поліцаєві «мудру» пораду. — Тоді треба одхрещуватись.

Одразу ж і пошкодував, що розв'язав язика. Про що з ним говорити? Однаково не порозумітись. Мови в нас різні! В мене з Петьком — наша, у нього — фашистська! Погомоніти б із ним моєю десятизарядкою! Або хоч Петьковим обрізом! Чого прителюючись? Раніше до нас у кімнату майже ніколи не заходив, бо всі, аж до Славка включно, дивляться на нього зизом, а це всунувся! Випадково чи на мій постріл?

Поліцай од печі одступився, та за хвилину — ой леле! Присів на низенькім, при самій долівці, ослінчику біля груби, де завжди любив батько сидіти. Ну, то місцинка! Звідти по хаті видно геть скрізь! Під столом, попід лавами, в кутку за рогачами! І, якщо трохи опустити голову, — під ліжком!.. Я відчув під ложечкою холодок, наче туди покладено

крижинку. Справді! Нагнеться, поачить — і я в його лабетах! Не сам — уся сім'я! Хіба не було наказу здати зброю! Хіба в наказі найсуворіше не попереджено: хто не послухається — буде розстріляний на місці!

Так і є! Він перехнябив голову, майже поклав її на праве плече й з хвилину некліпно дивився під ліжку. Ну, все! Зараз підніметься, ступить крок, візьме мою гвинтівку і відконвоює нас у поліцію. А там...

Він підвівся:

— Ну, гаразд, мені час, — і пішов до себе в хатину.

Ми з Петьком сиділи мов громом прибиті. Не знали, що й подумати про поліцаєву поведінку.

— Мабуть, йому ніяково одразу забрати нас і вести в арешт, як не є — пожилець, — я намагався якось витлумачити її. — Піде і пришле з поліції когось іншого, скаже, що ми стріляли і де шукати гвинтівку.

— Аби тільки шез із дому, ми за гвинтівку — і гайда! — Петько був спокійніший і розважливіший. — А може, він її й не бачив?

— Авжеж! — не смів я вірити в рятівне Петькове припущення. — Як тут не побачити? — Я сів на тім же ослінчику, так само перехнябив голову. — Он же вона! Ствол чорніє! Так і лізе на очі!

Петько зіпхнув мене з ослінчика, вмовстився сам.

— Нічого не видно! І видумаєш!..

— Та видно ж!

— Та не видно!

— Та як же не видно, коли видно!

— А так і не видно! Ти нижчий — то щось там тобі чорніє. А йому аж он як треба було б нагнутися, щоб побачити. Він, дурило, високий до неба!..

Петько молодець. Сам не подає виду, що потерпає, й товариша заспокоює. Переконати, звичайно, він мене не переконав, але я подумав: може, справді поліцай нічого не бачив і повірив, що постріл йому причувся. Хай тільки піде — заметемо сліди і квит!.. Треба трохи потерпіти. І було б добре, якби його трясця понесла раніше, ніж повернутися додому батько чи Настя з Славком. На щастя, він наше терпіння випробовував не довго. Гупнув дверима з хатини, тут же — сінешніми, і за мить ми побачили його в дворі, коло хвіртки. Дуже кудись квапився, і нам те не сподобалось. Петько схопився з лави:

— Треба підгледіти, куди піде.

— Певно ж — у поліцію, — не мав я сумніву. — Не гаймось.

Петько попрямував через двір, до хвіртки, за якою щойно зник поліцай, а я швидко дістав гвинтівку з-під ліжка, подався вслід.

— Та опусти трохи! — махнув на мене Петько. — Підняв, мов напоказ! Куди ти її?

— В сарай, до вечора, — пояснив я. — Бо посядуться наші — тоді не винесеш. А смеркне — однесем куди треба!

У нас була надійна схованка. В кінці городів, при березі. Старезна груша-дичка. Щороку плодів — як роси, але такі дрібні й давлючі, що нікому не потрібні. Так, для краси груша. Стовбур — утрюх не обхватиш. Міцний — мов з сірого граніту вирубаний. А коли вибратися на четверту од низу гілляку — дупло. Круглий отвір — завбільшки з решето. Там ми й заховали наші беззапаси. Туди однесемо й гвинтівку. Поки ж що я сунув її під сіно, — корову забрали, а сіна трохи залишилось.

Паркан у нас високий, через верх не глянеш, зате щілини між дошками такі, що й кулак пролізе. Петько припав до одної, оглянувся на мене, замахав рукою:

— Сюди! Скоріше!

Я примостився поруч, побачив вулицю і на ній...

— Овва! — тільки й сказав, опустивши руки.

Сільська вулиця навіть за мирного часу не дуже людна. Не те, що в місті. Тепер і поготів. Хіба вряди-годи хтось появиться. І в цю мить на ній нікого, крім... крім «нашого» поліцай і Жанни! Так, Жанни! Стоять! Посеред вулиці! З кожного двора, з кожного вікна їх видно! І вона те знає! І їй не сором? З поліцаєм? Люди ж тюкатимуть!..

Петько, буває, дуже точно вгадує мої думки.

— Поганому виду нема стиду! — присудив він категорично й додав не дуже гарне слово.

Поганому виду?.. Ні, язик не повертається! З такого виду милуватися — не на милуватися!.. Про Жаннину вроду я вже казав. Та й не самою вродою вона мене вражала. Вся, аж до ймення включно (Жанна! Одне таке на ціле село або й на кілька сусідніх!), була вона незвичайна. Я від першої зустрічі намагався зрозуміти — яка, і не міг. Бо справді!.. То просить збігати до Лисачихи, то поліцаєві речі нести помагати! А це ось знову!

Стоять! Балакають! Пересміюються!.. Він що, залицяється? Не дає проходу?.. Але ж чом вона вистоює, не плює межі очі? Теж подобається? Не може бути! Поліцай!

— Він хоч гад, але з вигляду не сказав би, — знову вцілів Петько в самісіньку точку. — Гади теж бувають вродливі. І цей нівроку!

— Та ні ж бо! Поліцай же! Не може бути красивий поліцай чи фашист!..

— Як на чий смак. На твій — ні, на її — так. Бо сама така! — знову жорстоко сказав Печеніг.

Я шукав для Жанни виправдання. Не хотіла душа поділяти сувору Петькову переконаність. Здавалось, погоджуся з Петьком — і назавше загублю щось дороге, хоч не до кінця й зрозуміле.

— Якби така, то вже б указала тол у підвалі. І з нас шкури поздирав би Давило!

— Повірила, що ми вугілля назбирали.

— Якби така, то не клопоталася б тими нещасними, Лисаками та Бойчуками.

— Треба довести, хто їх попередив... Он, бачиш!

Я бачив: поліцай простягнув до Жанни лапищу, зловив її за руку, вона злегка пручнулася, але руки не вирвала. Дивилася йому у вічі і щось казала. От би почути, про що вони!.. Якщо пройти попід парканом, ген у той кінець, то, мабуть, буде чути. Вони стоять саме на розі нашого садка! Ми так і зробили. Та поки обійшли сарай, прокравися поза купцями й припали до щілин, вони пішли. Не врізнобіч, як мені хотілося, а в парі, та ще й по-міському, любенько взявшись попід ручки! Тьху!.. У нас навіть закохані, що мають ось-ось побратися і про те вже знає все село, так не ходять. Просто йдуть собі рядком та ладком, а під ручку соромляться. А ці — нате вам!..

— Заждіть, заждіть! — стиха грозився Петько.— Позалипайтеся! Посмійтеся!.. Попадетеся партизанам — на кутні засмієтеся! Рідну маму проклянете, що такими вас виростила!

Партизани були в нас із Петьком на думці майже постійно. Ми дослухалися до чуток, які дедалі частіше приходили в село; в уяві малювали жадану картину навального наскоку партизанських кулеметних тачанок на поліцайське гніздо; самих себе уявляли суворими бійцями в партизанських рядах, що йшли мститися за все, і найперше — за Вітьку!.. Але ж ба! То було поки що тільки марення. Чомусь наше село мов закляте. Он у Вакулинові — недалеко, сімнадцять кілометрів усього! — кажуть, увесь поліцайський куц разом із старостою й писарем одної ночі накрили, мов сонний курник. Не встигли поліцаї за зброю схопитися, як їх самих похапано!.. А в Черепковій Рудні смолокурню спалили. Німцям навіщоось смола потрібна, то вони її там варили й у цистерни зливали. Коли наливали повно й збиралися вивозити, все те й спалахнуло. Німців та поліцаїв перебито і все

пущено з димом! Три дні смола горіла, небо почорніло од кіптяви над усім міжріччям. Навіть на нашім лузі сніг став темно-сірий! За Десною, на шосе до Києва, німецький обоз розбито. Передня машина підірвалася на міні, колона спинилася, а тут по ній і вдарено од лісу! Де не почувеш — щось добре робиться, і ми аж петямились од нетерплячки: коли ж у нас?..

— Якби тут була смолокурня, чи який завод, чи склад німецький, аби хоч шосе, то й у нас би щось зварилося,— пояснював Петько партизанську неувагу до нашого села.— А так що їм тут робити?

Я рішуче заперечував:

— А Давило з бандою! А Сало! А спалені хати, а грабунки, а Вітька!..

— В кожному селі таке,— слухно зауважував Петько.— Водночас усюди не встигнути.

— Гаразд, ми підождем,— зітхав я й додавав: — Якби тільки не довго.

— Наберись терпіння! До нас черга ось-ось підійде.— Петько говорив з такою впевненістю, ніби партизани радилися з ним, встановлюючи чергу.— І тоді вони поскачуть! — кивнув услід поліцаєві й Жанні, які вже пропали з-перед наших очей.

На душі було кепсько. Брала досада на Таращуківну. Мені розхотілося називати її на ймення, як і нашого поліцає. Було мовби жаль для неї, раз вона така, незвичайного імені — Жанна.

Віднині вона для мене не Жанна, а Таращуківна. Ні, навіть не Таращуківна, а Таращучка!..

У хвіртці ми око в око зіткнулися з Настею. Несла під пахвою сито (при молотті на жорнах грубо розтерте зерно раз у раз пересіюєш, поки воно стане борошном), а в руці — торбинку з мливом. За Настею — хвостиком Славко.

— Куди ви? — підозріло подивилася на мене й перекинула погляд на Петька. Вона так завжди дивиться. Наче боїться, щоб ми не встрияли в яку халепу. Хай би краще за Славком дивилася, ми з того віку вирости.

— Та так, нікуди.

— Ото й добре, ходімо пообідаєм.

— Уже пообідав,— збрехав я, щоб не вертатись до хати й побалакати з Петьком та щось придумати. Ми завжди за балачкою до чогось додумуємось. Петько мене зрозумів, бо збрехав так само:

— І я пообідав. Скоро вечерятимем.

Настя не наполягала. Не хочете, то й не треба. Пропус-

тила Славка у хвіртку, сама ступила одною ногою до двору, та кинула оком по вулиці й радісно спинилась:

— А он і Жанна!..

Ми підняли голови. Іде! Легко й навіть весело! Хіба путяца людина зараз може бути веселою? Здала ручкою махає. На привітання чи щоб Настя підождала? Сама йде А де ж поліцай? Позалицялися, пореготалися та й розійшлися до нового побачення?

— А, Таращучка! — буркнув я на Настину радість з нарочитою зневагою. Мовляв, яке мені діло до цієї легковажної й незрозумілої особи? Відсьогодні взагалі вона для мене не існує!

Петько, притамовуючи голос, щоб Таращучка не почула, злісно докинув:

— Німецька штучка!

— Цитьте, дурні! — незлостиво прикрикнула Настя, мов на малих дітей, застерігаючи від негарних пустощів.

— Не зацитькуй, бо ще гірше вилаю!

Настя усміхнулась, чи що? Ні, звела докупи брови над переніссям — сама тобі строгість! — і повчально повторила:

— То будеш дурнем ще більшим!

Останнє слово залишилося за нею, Петько відповісти не встиг, бо Таращучка вже ось! Лаятись при ній Петько не посмів.

Настя казала, колись вони разом ходили до школи й товаришували. Давно-предавно! Ми з Петьком тільки до першого класу вступали, а вони закінчили сьомий.

— Добривечір, Настуню! — Таращучка не проговорила — проспівала чарівним голосом і показала рядок таких рівненьких та сліпучо-білих зубів, ніби то були й не зуби, а низочка намистин з якогось коштовного каміння. — З млина чи що? — кивнула на сито та вузлик з борошном.

— Авжеж, трохи здерла, бодай їм у горлі дерло!

— Легше на поворотах! — навмисне застерігав Петько, щоб уколоти Таращучку. — Кому щоб у горлі дерло? Новій владі? А може, вона декотрим любіша від старої? Може, декотрі в цім «новім порядку» — мов риба в воді!?

Я й собі пустився за Петьком:

— Та звісно ж! Декотрим і жорна ворочати не треба, щоб здерти ківш ячменю на малаї! Змолотого й зрешетованого принесуть. У когось од рота одірвуть, а комусь — готовенького!..

Таращуччині очі нараз спалахнули завзятим вогнем, але тут же згасли, потьмяніли, втратили вабливий полиск, і в них я несподівано для самого себе прочитав глибоку зажу-

ру, мало не муку. Губи їй дрібно затремтіли, наче хотіла щось вимовити й не наважилась. Дивилась на мене з викликом, докором і ще з якимось іншим чуттям, що його я тільки вгадував, але не міг би назвати. Її погляд годі було витримати. Я одвернувся, ждав дошкульного слова, але Жанна не озвалась. Лише зітхнула коло мого вуха, аж я почув тепло її подиху, і, як тоді, біля школи, провела теплою рукою мені по щоці. Ну, що вона взяла собі за звичку! Я хотів розсердитись і не зміг. Бо в тім дотику якась мовби чародійна сила! Щемлива, тоскна й водночас ласкаво-приємпа!..

Все те тривало після моєї жорстокої репліки про молоття та решетування одну коротку мить, але сумління мені підказало, що Жанну я скривдив даремно. Отож каюся, подумки шукав, як би загладити ніяковість, аж тут озвалася Настя:

— Не слухай їх, телепнів, Жанночко! — І до нас: — Ану, геть, куди намірились! А то я вам і змелю, і зрешетую!..

Насті ми не боялись. Вона нерідко покрикувала, але так, для годиться, як старша й досвідченіша на менших і шалапутних. Нинішній же її погрозі я навіть зрадів як приводу зникнути. Ми забігли до Петька, з півгодини потовклися в хаті, а коли добре посутеніло, перенесли гвинтівку в душло старої груші.

V

Хоч тітка Варка казала: «Тріщи — не тріщи, а минули водохрещі», мовляв, з кінця січня — початку лютого морози вже не страшні, але тої зими вони заповзялися, мов скажені. Одіж вікудишня, і з дровами хоч плач. Ліс поряд, але близький лікоть — та не вкусиш! Раз те, що тягла мало, на шістсот дворів зо три десятки калічених шкапин, а друге — до лісу ходити заборонено під страхом смерті! Побачать когось на узліску — ага, партизан! — і стріляють без попередження.

І кури в морози несуться неохоче, мовби з примусу. Їх, щоправда, зосталося не густо, але ще є. Може, фашисти й не перестріляли до останньої тільки через те, що хтось мусять нести яйки. Дались вони їм, не настачишся! Гавняють по селу поліцаїв, і ті, виваливши язика, мов собаки, никають з двору в двір, беруть людей за душу: хоч сам знесись, а виклади десяток, два, три — залежно від того, як вони до

тебе ставляться. Божишся, що нема, що клятї кури зяталися, чистї тобі саботажники,— і слухати не хочуть. Перетрушують мізерне хазяйство, тягнуть, що запопадеться, а головне — до зернини вигрібають збіжжя, яким маєш жити і яким сподіваєшся навесні обсіятися.

Два тижні колотили село обшуками. Два тижні витискували, мов воду з каменю, данину. І таки витиснули, наоднімали. Обоз навантажили збіжжям, салом, яйцями. Поки постягали з усього села підводи, поки назганяли дідів та недолітків у вантажники (полїцаї до важкої роботи не бралися — лиш лаялись та махали шомполами), поки впоралися,— уже й по обїді. Батька вирядили їздовим. У нас коної нема, то посадили на поліцаїські. А ми з Петьком були у вантажниках.

— Бодай ви подавилися,— лаявся я впівголоса, бо неподалік стовбичили «наш» поліцаї і фриц.— Бодай воно вам на отруту обернулось!

— Будь певен,— так само притишено обїцяв Петько.— Подавляться!

У Петьковім голосі була така переконаність, що я аж подавився: невже щось знає?..

— Подавляться, але ж коли?

— Раніше, ніж ти сподіваєшся!..

Петькові слова виявились пророчими. Справдилися того ж дня.

Обоз під охороною кількох німців та чи не всіх сільських поліцаїв рушив на Тернове, а ми з Петьком, подумки сказавши: «Бодай вам путь запала!», побрели додому. Почувалися розбитими й знеможеними, ніби нас щойно змолочено ціпами. Вантажники ми, виходить, не вельми гартовані, отож і ухоркали нас клятї мішки. І хотїлося їсти. Сніданок був ранній. Суп пісний, аж синій!..

— Гайда до нас,— запросив я Петька.— Настя казала, картоплї стушкує.

Мороз, проти вранішнього, набагато пом'якшав. Можна було не ховати вух і не натягати рукавиць. Почав сіятися тихий і ласкавий зірчастий сніг, заново вибілюючи й без того білу вулицю, по якій ми стомлено чвалали, понурі й мовчазні. Тихо, навіть сніг не скрипить під ногами, а м'яко похрускує, ніби ступаєш по капустянім листі.

Лунко рипнула в діда Филимона хвїртка (вона рипить те пер раз по раз, як і не вгаває в його сїнях гуркіт жорен) — і на вулицю виступила стара Савчиха, а за нею — Михайло Савкович.

— Здрастуйте! — привїтались ми першими.

— Здоровенькі були! — лагідно одізалася Савчиха, а Михайло Савкович навіть руку подав. Петькові, а потім мені:

— Ну, здрастуйте, орли!

Ще з самого малку я спостеріг: коли люди сходяться на похорон, то не кажуть один одному «добрий день» (бо який же він добрий, якщо доводиться прощатися з кимось навіки!), а лише «здрастуйте». І зараз я завважив, що, відколи почалася війна й прийшли фашисти, ми вітаємося, як на похороні: уникаємо казати «добрий день». Бач, і ми не сказали, і Савчиха, і Михайло Савкович. Усі так, бо в усіх одне на душі.

Михайло Савкович — учитель. Викладав фізкультуру й військову справу в старших класах. Прийшов до нас, може, за півроку перед війною. Та й то, працював, сказати б, не на повну силу, бо не зовсім одужав після важкого поранення. А поранений був у сороковім, на війні з білофінами. Наскрізь прострелили. Куля вдарила в спину, вийшла через груди й зачепила підборіддя. На нім — довгастий синюватий шрам. Як тільки вижив! Але людина, виходить, живуча! Одмучився в госпіталі, підлікувався — глянути, то наче й здоровий. Та лікарів не обдуриш. Для служби в армії визнали непридатним, звільнили в запас: одужуйте, а там буде видно. Почуватиметесь здоровим на всі сто процентів — перекомісуємо. Не сидітиме ж чоловік склавши руки. Та ще — такий молодий. Та ще лейтенант Червоної Армії! Ну й став учителем. Військову справу викладав — любо слухати! А що не кожному вправу з фізкультури міг особисто показати на перекладні, бруси чи іншим снаряді — то дрібне. З-поміж нас були такі, що тільки натякни — самі будь-що покажуть! На спортмайданчику повиростали! Михайло Савкович хвалив хлопців і обіцяв помагатися з ними, ось тільки грошки піддужчає.

Не встиг. На другий день війни разом з усіма пішов до військкомату, а його завернули. Тихо жив у старих батьків, рідко показуючись на селі, щоб не накликати гніву пришепелуватих Давила чи Сала. Адже ж недавній радянський лейтенант! Тільки вкажи на нього пальцем — і запруть фашисти в табір військовополонених! І нинішня його поява на вулиці викликана необхідністю: старій матері важко ворочати жорна, мусив допомогти.

— То як живеться, хлоп'ята? — спитав співчутливо.

— Як усім, — стримано відповів Петько, а я додав:

— Чогось ніби ждем, а чого — самі не знаєм.

— Не прикидайтесь незнайками, — заперечив Михайло Сав-

кович. — А ждати теж треба вміти. Тим паче в такий суворий час. Не лізти поперед батька в пекло.

На хвилю запала мовчанка. Ми не знали, що сказати, бо не зрозуміли: за вчительською звичкою повчає Михайло Савкович чи од чогось застерігає? Од чого? А він застеріг уже відвертіше:

— Скритніше треба по групах лазити. Щоб ніхто не спостеріг.

— По групах? — перепитали ми, бо були певні, що попочі ніхто нас побачити не міг. — Хто вам сказав?

— Сам бачив.

Ну, от!.. Що робити? Звести розмову на жарт? Чи довіритись Михайло Савковичу? Учитель же! Але він сам щойно зауважив, що час суворий. Перш ніж комусь відкритись, — подумай та вивір! І Петько туманно промимрив:

— Та то ми так, знічев'я. Позмагалися, хто швидше вилізе на ту грушу...

Михайло Савкович кивнув головою, ніби його задовольнило незграбне Петькове пояснення, і — зовсім несподівано:

— Авжеж! Я те дупло знаю ще відтоді, як вас на світі не було. І мені здавалося, що тієї моєї схованки жоден біс не знайде. Але я ховав там не такі серйозні речі!

Мов зненацька заскочені на чомусь негарному, ми мовчали. Михайло Савкович підбадьорливо додав:

— Не вішайте носів.

— Що ж нам, переховувати? — далі критися було безглуздо.

— Не варт. Хай лежить, що там у вас є, тільки не лазьте без потреби.

— А як хтось та забере?

— То забере ж, либонь, для діла, — не знати, жартував чи всерйоз говорив учитель.

— А як поліцаї?

— Не полізуть вони туди. Чого ви там напхали? — неждано спитав, дивлячись нам у вічі.

Ми перелічили: гвинтівки, півцінка патронів, кулеметні стрічки, чотири гранати без запалів, моток бікфордого шнура!..

— Не грайтесь такими речами! — знову застеріг Михайло Савкович, і нам це не сподобалось.

— Ми не діти і не іграшки ховаємо!

— Ми теж — для діла!

— Бачу ж, не гарячіться. Але обачність — насамперед! Не робіть нічого необдуманого. Радьтесь хоча б зі мною чи

що. Я все-таки ваш колишній викладач військової справи. Обіцяєте? — І, не ждучи нашої обіцянки, пішов.

— Знову третій лишній? — виявляв Петько чи не надмірну пильність. — Чи в самих у нас нема на плечах голови? Не маєм власного розуму?

— Дві голови добре, а три — краще! І не хвалися своїм великим розумом! — я ніколи не перечив Петькові, бо він завжди був правий, але цю його недовіру до Михайла Савковича сприймав майже як власну образу. — Хома невірний! Чого ти варт — коли один!.. Може, Михайло Савкович і з партизанами зв'язаний! Може, й нам допоможе!..

Петько не сперечався.

— А хіба я що?.. Таж він сам про обережність нагадував.

Ми ввійшли до нас у хату, Настя насипала полумисок картоплі, та тільки-но сіли до столу, як почувалася віддалена стрілянина. Кинули ложки, повискакували з хати. Стрілянина стала гучніша й запекліша. За селом, на Чаплинській горі, кипів бій!..

Я вже казав: Чаплинську гору видно з усіх кінців села. Ми вибігли на город, щоб не застували хати та сараї, і побачили: чорною гадюкою виповз на гору обоз, що його недовечко з прокляттям спорядило село, і, ще не переваливши на той бік, враз збився в кучу, зламався й загримів рушничним та автоматним громом. Од нього сипнули по білім снігу маленькі, мов олов'яні солдатиків, постаті. Металися, залягали й перебігали; стріляючи, одходили до лозняків, що тяглися попід горою. За ними ніхто не гнався, лише палили від обозу по лозняку, а звідти відповідали безладною стріляниною.

— Ага, я говорив! — вигукнув Петько.

— Що казав?

— Ти не бачиш? Не чуєш? Ти глухий і сліпий? — Петько кричав і аж підскакував од радості. — Партизани дають чо-су!

— Там же батько! — аж тепер дійшло до моєї свідомості, і я жахнувся.

— Ну, то й що! — так само галасував Петько. — Він — їздовий, його примушено, партизани нічого йому не зроблять!

— Куля — дура! Не питає, хто вищеп, а хто ні.

Стрілянина ставала дедалі слабша, а скоро й зовсім ущухла. На землю спадали зимові сутінки; як і раніше сипався тихий невагомий сніг. І було вже годі розгледіти, що там, на горі, діється. Спершу мовби чорніла безформна пляма

на снігу, потім все злилося, розмилося, розпливлося сивуватим мороком.

Ми вернулися до хати, де злякано шулились Настя й Славо, а тут, усім нам на радість, у двері й батько. З батіжком, спокійний і неквапний. Ніби щойно не з вогню та грому, а від звичної селянської роботи. Поставив батіжок під мисником, зняв шапку, струснув сніг на долівку, обвів нас веселими очима, — навіть при каганці я помітив батькову веселість. Скинув кожух, підступив до цебра в кутку:

— Злий-но, Васю, на руки.

Ми нетямилась від нетерплячки, але поперед батька в пекло не сунулись. Він того не любить, сам розкаже, коли вважатиме за потрібне.

— Давай, Насте, поїсти.

На столі так і стояла захолола картопля, ми тоді не встигли навіть ложку піднести до рота. І оце тільки тепер згадали, що не їли від самого ранку.

— Розігріти? — Настя до нас.

— Не треба.

У печі, в чавунчику, зосталось гарячої тільки для батька. Ми залюбки уминали холодну. Нам було байдуже. Я не втерпів:

— Ну, що там, тату?..

— А що... Те, чого треба було ждати. Не попускати ж добра чорту в зуби! Вже коли настягали — хай свої поживляться. Їм теж у лісах непереливки. Ну, тільки ми на гору — а вони перед нами й вирости з землі. Руки вгору! Нам що, ми попіднімали. А ті, — кивнув на сінешні двері, за ними — хатина, де мешкав поліцай, — ті, брат, пальбу зняли, чистий тобі фронт. Знають, не жити їм, якщо здадуться. Та й фрици з автоматів гатять та задки, задки, та поза підводи, та в лозняки! Ми, мов дурні, на санях повклякали з піднятими руками, мабуть би, перестріляли нас із лозняків, та хтось із партизанів крикнув попадати на землю. Ну, й лежали в снігу, поки не сказали встати.

— Хто?

— Та партизани ж, їхній старший.

— Який він?

— Хм, який. Чоловік та й годі. Молодий, з бородою.

— З автоматом?

Ми раніше чували: кипать ліси партизанськими загонами! Малими і великими! А найбойовішим командує вчитель з сусіднього району — з-за Десни. Молодий, казано. Про бороду, правда, не згадувалось, але ж то таке діло: сьогодні її нема, а завтра — отакецька! Може, він?

— Та цить ти! — прикрикнув батько на мої безглузді запитання. — З автоматом, з кулеметом... Хіба в тім діло? Сила їх! Ви б тільки бачили, як давали драла поліцаї й німці!

— І їх не перестріляли?

— Помовч!.. Ну, ми повставали, з чубів сніг повитрушували, а тут хтось із дідів і задав командирові запитання: чом ви їх, сяких-таких, не стріляли? Хай, відповідає, до часу побігають, однаково від нас не втечуть, а знищ їх зараз — приїдуть та вас поपालять. Ми їх інакше, так, щоб на село кара не впала. І оте добро, вказав на підводи, можна б вам роздати, так не будете й раді, коли вони посунуть великою силою. Забираєм обоз собі. І ви тут ні при чому: налетіли, мовляв, забрали, навіть поліція не могла перешкодити. То чи винне село? Отак-то! — задоволено примружився батько. — Теперечки оцим, — він знову повів очима на помешкання поліцаїв, — непереливки. Гітлерівці по голівках не поглядять, та й назад, до села, поткнутися страшно.

У нас із Петьком несамовито калатали серця. Од хвилювання робилося радісно й лячно, аж хололо під ложечкою. А ще — брав жаль. Бо як же так: ось тільки ж бо були партизани під селом, ми могли б побачитися, познайомитися, може, навіть упроситися до загону, а ми з-за хлівів виглядали, гав ловили! Я знову до батька:

— То вони що, одразу й поїхали?

— Частина обоз погнала за гору. Коней, сказали, при нагоді повернуть. Решта, мабуть, чи не в селі. Вечеряють по хатах.

Ми од радості трохи не підскакували. Виходить, не все втрачено! Ми ще можемо... Але тс-с-с! Хай ніхто не здогадається про нашу радість і наші наміри! Навіть рідний батько! Бо прицитькне, прикрикне, не пустить! Вважає маленькими! Я спідлоба глянув на Петька, він зрозумів з одного позирку, заспішив додому:

— Мене, мабуть, ждуть. Бувайте здорові!

— Ходи здоров!

— Я проведу Петька. Можна?

Батько був того вечора на диво добрий, і я тим скористався:

— І побуду трохи в нього. Можна?

— Гаразд, тільки не лазьте, де вас не просять! — застеріг, а Настя, мов носом чуючи, що в нас на мислі, докинула:

— Сиділи б дома! Моя б воля — за поріг би вас не випустила!

— То ж бо й воно, що не твоя! — переможно озирнувся я на сестру вже з-за порога.

VI

Мов холодна вовна, нас огорнула п'ятьма; сніг не переставав, село, зачасне й затемнене, ані шелесне, ні блисне! Та очі швидко при звичаються до темряви. Скоро ми почали розрізняти хати, тини, сараї, а вздовж вулиці — слід від саней; хтось проїхав, видно, недавно, і сніг не встиг зарівняти прокладені полозьям канавки. По них ми й прямували на ближній від Чаплинської гори край села, слухно вважаючи, що партизани мусять бути на тім кутку. Де саме, по яких хатах, — спитати нікого. Та й не можна питати! Знайдемо!

Проте село такої пори тільки здається глухим і сліпим. Воно навіть у найгустішій мороці все бачить, все чує і знає. І не сховатись у нім з будь-якою новиною: вона тут же виткнеться, мов шило з мішка, стане відома якщо не всім, то принаймні тому, кому дуже потрібна. Порівнялися з дідовими Филимоновими ворітьми, були б проминули, а тут стиха:

— Кахи!..

Схрестивши руки на костурові, підпирає чорну ушулу дід. Злився з нею, годі помітити. Очі має добрі, окулярів не потребує, поночі бачить, мов кіт: пізнав нас одразу.

— Куди, якщо не секрет? — хотілося знати старому. А може, він уже й знав, — у нас-бо такі діди, що вгадують наперед усі твої потаємні плани, хоч би як ти з ними крився.

Я необдумано збрехав:

— Та ось Петька проводжаю.

— Ну, проводжай, проводжай, тільки ж ви Петьків двір поминули, — ехидно прошамкав дід. — Допроводжаєтесь, що й на партизанів наскочите. Не страшно?

Ну, чи не лукавий старий? Чи не вгадує, що нам треба? Та й ми не в тім'я биті. Прикидаємося здивованими:

— Партизанів? Де їм узятись! Подалися ж, кажуть, на ліси!

Дід гри не приймає, дід видає докладні відомості:

— Подалися, та не всі. Там їх повно! — вказав костуром на край села. — Відпочивають. А в Борсученковій хаті — сам їхній старший! Так що ви вже дивіться!..

Дід мав охоту поговорити, був би балакав ще, але з нас було досить того, що почули. Перші кілька кроків ступили навмисне повільно, а далі чимдуж припустили вздовж санного сліду. Раптом Петько загальмував на повнім ході, аж я мусив до нього вертатись.

- Стоп! Куди біжим?
- Як куди? — здивувався я. — До партизанів.
- І вони нас, таких, ждуть?
- Яких таких?

Я знизав плечима. Не розумів Петька. А він знову:

- Ну, прийдемо і що скажемо?
- Попросимо узяти з собою.
- Отак, з голими руками?

Он він про що! Правильно! Із зброєю треба йти до партизанів! Щоб бачили, що ми не жовтороті дітлахи, які багатіють думками, а справдешні партизани! Тільки ще не організовані. І хай приймають до загону не з жалості, а через те, що ми їм потрібні, що ми — бойове поповнення! Отак! Подумавши те, я навіть розсердився на Петька:

- Чого зразу не сказав?
- Бо сам щойно додумався.
- Пішли! Та не бери свого обріза. Сором.
- А що я візьму, — образився Петько. — Тобі добре...
- Бери ту, без мушки. До першого бою, а там поліцая або фрица застрелиш, автомата візьмеш.
- Теж мені зброя! Без мушки!
- Та ніхто й не помітить.
- То не для краси ж вона, для стрільби.
- Ти й без мушки стрелиш краще, ніж хтось із мушкою чи навіть з двома!

І це була щира правда. Ми обидва стріляти вміли, та й, крім нас, багато хто в школі здав норми на значок «Ворошиловський стрілець», але Петько вирізнявся з-між усіх. Снайпер! Соколине око! Бив у десятку. Думаю, він і без мушки вцілить кого треба!

Зараз вибору не було, Петько мусив погодитись. До груші ми збігали хутко, взяли гвинтівки, оперезалися набитими кулеметними стрічками, ще й по гранаті за пояс заткнули. Ішли, озброєні до зубів, самі себе страшилися. Темно, сніг падає. Воно й добре, бо обережність — насамперед, але й кепсько, бо ніхто не побачить, не позаздрить, не помилується. Чомусь мені згадалася Таращучка. От би побачила! Душа б пішла у п'яти! Та вже нехай. Усьому свій час. Ішли горді й відважні аж на край села, а там, неподалік Борсученкового двору, полякалися. А що воно та як воно буде? Не щодня вступаємо в партизани, не звикли. Гадалося, в Борсученкову хату увійдемо просто, як у селі всі один до одного ходять. Здрастуйте, мовляв, чи не в вас вечеряє командир партизанського загону, бо ми до нього...

Підходили до Борсученкового двору, а тут — рип хвірт-

ка. Чорна постать забовваніла на білім снігу. На хвильку стала, мовби роздумуючи, праворуч податися чи ліворуч. Ми — вбік, до повітчини, в гущішу темінь. Хто? Борсученко чи котрийсь з партизанів? Попритулялися спинами до причілку, щоб нас не побачено й не перепинено. Чоловік повагався коротку мить і рушив ліворуч прямо на нас. Нам хотілося повростати в стіну з сірого обаполля, ми притислися до неї так, що геть злилися з нею, бо чоловік, хоч мав би неминуче помігати нас, пройшов мимо. Ще коли він тільки порівнявся з нами, я тихенько стис Петькові руку, щоб він краще пригледівся, і Петько відповів таким же потиском. Чоловік пройшов — і ми перешепнулися.

— Михайло Савкович!

— Точно!

— А ти казав: третій лишній!

— Мабуть, теж ходив у партизани проситись.

— Слабий він.

— У партизанів медкомісій проходити не треба. Пішли!

Обережно вступили у Борсученкову хвіртку. Зрадливо порищував сніг під чобітьми, й шалено калатали серця. Їх стукання чули, мабуть, не лише ми, а навіть партизанський вартовий, що приткнувся коло ганку. Ми його, щоправда, помітили не зразу, думали, що в дворі самі. Він же нас побачив, либонь, здалеку, піддуستив ближче і подав густий погрозливий голос:

— Стій, хто йде!

Ми остовпіли з несподіванки. Язики поприростали до піднебіння й ані руш. Вартовий ступив кілька кроків од ганку, тримаючи наготові зброю, угледів за нашими спинами гвинтівку й наказав ще суворіше:

— Руки вгору!

Попіднімали.

— Хто такі? — спитав тихіше, зм'якшений нашою покірністю.

— Та ми... ми...

— Хто ми?

— Ну, сільські ми... Нам до командира, — добулись ми на голос і трохи осмілилися.

— Он чого захотіли! — вартовий, проте, довіри до нас поки що не почував, тож миттю познімав з наших плечей гвинтівку. — Командир жде вас не дідждесь! Аякже! Ну, опустіть руки. І покидайте оте! — вказав на кулеметні стрічки, що ними були ми оперезані. — О, та ви ще й з гранатами! І гранати давайте сюди! А тепер — спатоньки! Додомоньку, — говорив до нас, мов до малюків.

— Та що ви! — сердито почав наступати на партизана Петько.— Яке масте право?

— Ми такі ж партизани, як і ви,— підтримував я Петька.— Тільки сільські. І нам треба побалакати з вашим командиром!

— Ага, делегація з сільського дитячого садка! А я й не догадався! — безпощадно глумився триклятущий вартовий.— Ану, кип мені! Негайно!

Був би прогнав. Бо що ми, роззброєні, проти нього, озброєного! На щастя, брязнула клямка, на мить освітився червонуватим світлом прямокутник дверей, і на ганку став високий чолов'яга.

— З ким ти там, Баклане?

— Та вештається тут дітлашня, командира їм заблагося. Жіну спати — не йдуть.

— Давай їх сюди!

Слідом за чоловіком увійшли до хати, замружились од світла. Вікна були позавішувані, і на столі не каганчик блимав,— новенька двадцятилінійка.

Біля столу, на лаві, трое партизанів. Усі зацікавлено обернулись. А цей, за яким ми увійшли,— командир! Точно! Батько так і казав: молодий, але бородатий. Та й маузер у дерев'яній кобурі при боці. Услід за нами вступив вартовий, виходить, Баклан його прізвисьце, уніс і звалив біля порога нашу зброю.

— Ось їхні арсенали! — І повернувся на пост.

— Ого! — підняв командир з долівки мою десятизарядку.— А Баклан каже — дітлашня... Твоя? — спитав мене, ніби знав те наперед.

Я кивнув.

— Ложе сам зробив?

— Ну, сам.

— Гарно! Хвалю! Що тут іще? О, гранати, стрічки кулеметні! Може, у вас і кулемет є? — спитав цілком серйозно. Відповів Петько:

— Кулемета нема, а толу скільки завгодно.

— Он як! Ну, молодці,— похвалив командир, переглянувшись зі своїми.— Може, й нам уділите, якщо попросим?

— Нам не жалко.

— А все-таки, хто ж ви будете і чого хочете?

— Ну, хто... Просто... Дев'ятикласники,— збрехав Петько, бо ми закінчили тільки семирічку.— Стріляти вміємо, в партизани хочемо. От і пішли.

— В партизани, значить?

— Так, у партизани.

— Та ви, як я подивлюся, вже й є партизани. Багато вас, таких, у селі?

— Чи ми знаєм...

— Треба знати. Ну, зброю, як оце ви, багато хто має?

— Може, й усі. Крім бабів та дідів.

— От бачите! Ви вже сила! Ще й яка!

Ми з Петьком насторожено перезирнулись. Хвалить нашу силу — то приємно, але щось мені в тій похвалі не подобається. Не схоче взяти в загін! Відмовить!

— А чиї ви, можна спитати?

— Можна, тільки ви в нашім селі, мабуть, нікого не знаєте.

— Декого знаю.

— Ну, я Василя Галайчука, теж Василь.

— А я Сергія Печеніга, Петро.

— Радий познайомитись, — нам здалося, командир сказав те зовсім по-вчительськи. — Мене на ймення вам знати не обов'язково.

Ми розуміюче кивнули:

— Конспірація?

— Вона. Ну, що ж, товариші, давайте поговоримо як партизани з партизанами.

VII

Одне слово, до загону він нас не взяв. Та, треба сказати, й не відмовив.

— Вважайте себе народними месниками й поки що залишайтеся в селі. Тут партизани теж потрібні. — Помітивши нашу засмуто, мало не розпач, додав: — Тим паче, такі боїві!.. І не вішайте носів. Ще навоюєтесь, кажу вам точно. А до того часу будете бійцями самооборони. Самі розумієте: довго залишатись у вас ми не можемо, село зостанеться беззахисне. Кому ж, як не вам, його боронити?

— Нам? Двом?..

Згадалося, як сунула пекельна сила, ревла двигунами плямистих потвор, глушила автоматною тріскотнявою, обходила село зліва і справа, здушувала зашморгом, щоб не вискочила на луг чи до лісу жодна жива душа, а потім палила хати, на які вказував Сало! І Вітьку!.. Уявили, що стоїмо удвох, тільки ж удвох, супроти тієї сили, — і зробилося гаряче.

— Чого ж лише двом? У селі вас багато.

— Але ж кожен сам по собі, хто в ліс, хто по дрова. Ні тобі старшого, ні командира, — ми ще мали надію, що він передумає й прийме нас до загону, тому скаржились на неорганізованість. Але командир не зважив.

— Не буде кожен сам по собі. І командира, вважайте, маєте.

— Маємо? Хто ж він?

— Потерпіть, узнаете. А поки що не красуйтеся перед усіма зі зброєю. Вас, думаю, не треба вчити берегти військові таємниці.

Ми сказали, що не треба.

— От і гаразд. А тепер ходіть здорові. І, будь ласка, ніяких партизанських дій без дозволу старших. Щось буде од вас треба — вам скажуть. Дисципліна — найперше діло, так що не вискакуйте! — сказав по-доброму й провів нас до дверей.

А ми вискочили.

Сталось те десь за тиждень по нашій розмові з командиром. Тоді ми вийшли від нього ніби не такими, як були досі. Хоч він і не взяв нас до загону, але кривдно не було, бо ми вже не почувалися відособленими, одірваними від того важливого, що діялось довкола нас явно й потаємно. Про нас знають, про нас пам'ятають і при першій потребі покличуть.

Дні минали, але ніхто не кликав. Довге ждання може хоч кому урвати терпець. Урвало й нам.

І сталось знову на Чаплинській горі — така вже, мабуть, вона вдалася, ця Чаплинська гора! Мине багато років, а вона згадуватиметься. Був чистий, прозорий зимовий ранок, аж висвистував мороз під каблуками, при диханні солодко злипалися ніздрі. Щойно зійшло червонясте сонце, забарвивши світ у молочно-рожевий колір. Над колодязем коло пашого двору рипів журавель, по селу ледачкувато перегавкувалися собаки.

Після того, як на Чаплинській горі партизани обстріляли обоз і поліцаї та німці лозняками дали тягу в саме Тернове, минуло більше тижня. До села вони не потикалися, — була наша воля, і наша влада! Робилось і радісно від усвідомлення своєї сили, й водночас не одступало тривожне почуття нетривкості нашого становища. Ясно ж, фашисти не полишать нас на самих себе, не попустять, аби отак ішов прахом «новий порядок». Уже, либонь, лупцюють поліцаїв, щоб вертались до виконання собачих обов'язків... Почувалось — ось-ось з'являться.

Настя того ранку довго й безуспішно розпалювала в пе-

чі — сирі дрова диміли, а розгорятись і не думали, тож сказала мені відщепити від соснового корча кілька скіпок. Я їх не відщепив і не приніс. Бо тільки виступив з хати, кинув оком на Чаплинську гору і — скоком до Петька!.. Він ніби ждав мене. Стрів коло хвіртки.

— Чого летиш, мов за тобою женуться?

— Ідуть!..

Петько не питав, хто їде і звідки. Зрозумів з одного слова. Метнувся в сарай, де останнім часом ми тримали зброю, мовби передчували, що вона знадобиться в першу-ліпшу хвилину. Не бігти ж тоді у берег, не дертися на стару грушу!.. Я — вслід. Вже озброєні, ми перескочили Петьків город, пірнули в занесену снігом шельюгу, залягли в кучугури і — вдарили водночас двома пострілами.

Ми не вдумувалися у сенс нашої першої в житті бойової операції, керувалися самим лише гарячим чуттям. Палили, майже не цілячись. Та й як цілитись? Далеко, окремих по-статей не розрізнити, тільки чорніють на білім снігу три

рухомі плями. На них і спрямовували смертельний вогонь. Правда, декотрі кулі цьвохкали й звихрювали сніг зовсім неподалік од нас, — чи то я ганебно мазав од хвилювання, чи Петько зі своєї «гаківниці» без мушки. Та не в тім справа. Грому, головне, було більш ніж досить. І що нас іще здивувало й порадувало, так це пальба з другого кінця села, від луку. Досить було нам почати, як заворушилися інші. Найжачилось село, вогнем дихнуло в поліцейські пики! Те додало нам охоти, і ми ледь устигали перезаряджати гвинтівки.

Нагнали поліцаям страху. Тільки-но ми відкрили вогонь, підводи спинились, а потім, не озвавшись жодним пострілом, розвернулися й галопом погнали назад. Як мовиться, прийшли не прохані, пішли не кохані. Ми бабахнули ще по кільका разів услід, хай знають, що ми не дримаємо, і тільки тоді перемовились:

— Ну?

— От тобі й ну!..

Серця калатали, мов навіжені. Що не кажіть — перший у житті бій! Справдешній! Не гра у війну — війна! Дарма, що, тримаючи оборону, ми лежали в укритті й нам не загрожувала жодна небезпека. Однаково! Ворог злякався! Ворог ганебно втік!..

Хотілося звестися на повен зріст, хвацько закинути на плече зброю, промарширувати найдовшою вулицею села. Хай усі бачать! Хай гинуть хлопчачки од задрості! Але щось не дало нам піти за тим честолюбним бажанням. Чи то ми розумно оцінили легку, а отже й не дуже славетну перемогу; чи вутром почували, що схилили, не дочекавшись, поки нас хтось там покличе, а самі, мов під шум головою, кинулися в бій; чи стрималися з міркувань конспірації, про яку нам раджено не забувати. Зарили гвинтівки в шельозі під сніг (увечері заберемо).

З бойової позиції, себто з шельоги, ми пішли не прямо до Петькового двору, звідки бігли півгодини тому, а зробили чималий гак: прикриті кущами, непомітно перебравлися до сосняку, наобчухували по оберемку сухого гілля і вийшли (з паливом!) на свою вулицю з протилежного кінця. Коли вже, мовляв, дбати про конспірацію, то саме так!

— Бувай!

— До вечора!

Батько під повітчиною колов смолистий сосновий корч. Той, від якого я мав відщепити Насті кілька скалок. Власне, корча вже не було — лежала купа лучини та під батьковою сокирою покручений безформний дурпалок — ніби чорти

зав'язали деревину у вузол! Розколоти його — треба не стільки фізичної сили, скільки кмітливості.

Я кинув гілля під причілок:

— Дайте я.

Батько безмовно спостерігав мою старанність і озвався лиш тоді, коли я цюкнув востаннє й загнав у колодку сокиру.

— Перенесеш та поскладаєш лучину під повіткою, але перше скажи: що то воно там за дідько стрілянину зчинив?

Я подумав: знає! Якби не знав — спитав би про стрілянину одразу, як тільки я вступив до двору. А то помовчував. Ніби давав мені час обміркувати відповідь. І я обміркував. Гратися з батьком у піжмурки та вибріхуватися було й соромно, і, головне, не мало сенсу. Не повірять. Йому давно відомо і що ми з Петьком зброю ховаємо по закамарках, і що в партизани ходили проситися, і що моя десятизарядка сама в хаті бабахнула.

Він знав про нас, мабуть, чи не все, але не сварив. Хіба лиш застерігав. Чи міг я перед ним критися? Розчипився навстіж:

— То ми з Петьком.

— Так я й знав! — зітхнув батько.— І хто вас просив?

— Ми самі.

— Ну, й телепні!

— А чого ж вони... Хай не потикаються!

— Злякались вони вас, аякже!

— Не втекли б, якби не злякались.

— А з лугу хто бив?

— Не знаємо.

— Гм, ще, значить, знайшлись розумники. Дограєтесь!

— А нас ніхто й не бачив.

— Зараз і стіни мають вуха та очі. Не думайте, що ви їх затулили оберемками хмизу.— І даючи зрозуміти, що балачку вичерпано, повів очима на хату: — Іди снідай, Настя непокоїться.

Того дня, перед вечором, я прочинив двері до хатини, оглянув кімнатку. По-солдатському старанно, ніби під лінійку, застелене ліжко, на столику — акуратно складений рушничок і прибор для бриття, в кутку, за ліжком, — невеличка валіза. Чистота й порядок! Бодай ти пропав! Навіть його акуратність я сприймав як щось ганебне: фашисти вишколили, не інакше!

— Хатина, вважай, вільна, — сказав я Насті.— Може, назад переберетеся з Славком?.. Чого їй пустувати?

— Мені й тут не тісно.

Я знизав плечима. Не хочеш, то й не проситиму, на проханого багато треба! Можу сам переселитися, от буде здорово! З Петьком чи з будь-ким іншим таємно погомоніти, щось винести, щось принести, непомітно піти чи пізно прийти,— сам собі хазяїн, сам собі пан!

— Кажеш, вільна? — почув мою мову батько.

— Таж вільна.

— Гадаєш, Никифор не вернеться?

Мені хотілося, щоб він не повернувся, але певності я не мав, тому спробував зам'яти батькове запитання:

— Ви хоч би не звали його людським іменням...

— Називай хоч горшком... Імення суті не міняє,— устав зі стільчика перед грубою, виразно вказав очима в куток біля мисника. Там, відколи пам'ятаю, висів чорний ремінний пасок, на яким батько гострив бритву, а ще, коли я зумисне чи не зумисне робив шкоду, нагадував мені про дивовижні педагогічні властивості того ремінця: «Бачу, походить по тобі пояс!» Батько щоразу тільки говорив, до ремінного «виховного засобу» не брався ніколи, а зараз не візьметься й поготів, отож виразний батьків позирк у куток викликав у мене сміх.

— Не показуй зубів! Дорегочешся!

— Вже й сміятися не можна!

— І не здумай хвастатись своїм урапінним героїзмом! Не сунь голову в зашморк!.. І про всяке переселення,— кивнув на двері хатини,— щоб мені анічичирк!

Настя перетирала невибіленим рушником дерев'яні ложки та череп'яні миски, не озивалась. Вдачею вона — цілковита мені протилежність. Я — торохтій і дурносміх, вона — мовчунка й розумниця. Без потреби вуст не розтулить. Ніби тримається відомого правила: слова — срібло, мовчання — золото.

Батько накинув кожух на плечі, виступив з хати — чи не до діда Филимона. Вони полюбляють погомоніти довгими зимовими вечорами, побідкатися щоденними бідами. Славко, поклавши язичок на нижню губу, довго й зосереджено складав із лучини хатку, потім те йому обридло, почав клювати носиком, Настя висадила його на піч, хай спить. Я подумав, чи не податися до Петька, а з ним, може, й ще куди, аж тут мовчунка Настя заговорила гаряче й багатослівно:

— Васечко! Василику! Боїться за тебе батько, ой як боїться! Ти вже побережи його, себе поберегши. Чи не бачиш, як він тебе любить, як потерпає за тебе? Я для нього — одрізана скибка, мене горе загнало під батьківську стріху, мов од грому та граду сховалася, а проясніє — піду звідкіль

явилась. Ти ж завжди при нім, ти в нього один, у тобі його життя. Розумієш?

— Розумію, — відповів я розчулено. — А хіба я що?..

— Будь обережнішим. А то, бач, пальбу зчинили, розвоювалися! Коли б на зло не обернулось!..

— То що ж нам було робити? Пустити гадів у село, хай стріляють, палять, вішають?..

— Не знаю. Ви, мабуть, молодці, я на вашім місці те саме зробила б...

— Ну так чого ж ти?

— А того, що, може, село ще й не знає, хто стріляв, то ти, справді, комусь не похвались. Та й негоже поперед батька... на таке важитись!

Розумію, старша сестра теж потерпає за мене, я був схвилований і вдячний Насті. В ту мить, здавалося, любив її більше, ніж будь-коли, одначе щось у мені противилось її добрим словам. Хотів спитати, що значить «поперед батька»? На що патякає? Та я не встиг.

У снігах гучно дзвякнула клямка, дрібно постукали в хатні двері. Ми з Настею переглянулись, той стук нас здивував: хто це такий делікатний? У нас-бо в селі настільки «свої», що ходять один до одного без церемоній: рипне дверима, всунеться в хату, хочеш ти чи не хочеш, а вже аж по тому для годиться питає: можна, мовляв, увійти? Як йому скажеш, що не можна, коли він уже увійшов і кожуха встиг скинути!.. А це хтось знічев'я щиколотки оббиває.

— Та заходьте! — гукнули ми з Настею в один голос. — Чого стукати!

— Добрий вечір! — стала в темнім двернім отворі, хто б ви думали?.. Жанна Таращучка!

— А, це ти! — зраділа Настя й навіть цьомкнула гостю в зарум'янену холодом щоку. — Роздягайся!

— Та я ненадовго, — покрадьки блимаючи по хаті, говорила Жанна, проте розстебнула руду, фарбовану під плямистого леопарда чи якогось іншого хижака шубку, виборсала з сірої хустки русяву, аж золотисту при світлі каганця, голову. — Бачу, світиться, от і заглянула. Тихо, моторошно на вулиці.

— Ну й спасибі, — подякувала Настя. — Ми теж нудимось удвох з Василем. Славик спить без задніх ніг, а батько в сусідів.

Я не знав, на яку ступити. У мене було сто вагомих підстав бути незадоволеним з Жанниного приходу, навіть поривався сказати їй у вічі все, що про неї думаю! Завжди появляється вона невчасно! Колись біля школи Петько

назвав її третьою лишньою. І правильно! Бо третя! Бо лишня! І тоді, і ось зараз! А головне, не можу забути й простити їй оте вистоювання та пересміювання з колишнім «нашим» поліцаєм.

Настя вітає Таращучку, мов маму рідну, милує та цілує, а я понуро сиджу на покутті, метаю з віч блискавки... Але отут-то й ба! Ловлю себе на думці, що й ті блискавки не справжні, і гнів мій зумисний. Я тільки прикидаюсь розсердженим, а насправді радію Жанниній з'яві. Сам би не міг пояснити своєї дурнуватої поведінки.

Жанна стояла спиною до грубки, перебалакувалася з Настею й стріляла в мене дивовижними очиськами, погляд яких не могла б витримати жодна жива душа. Я вже казав, що мені бракне слів, аби передати, яка на вроду триклятуца Таращучка і як я перед нею никну, маляю, нікчемнію! Вони перемовляються, а я не чую, не знаю, про що. І серджусь на себе: теж мені партизан!.. Мав би ненавидіти, бо водиться з поліцаєм і приходять щось вишпиговувати, а я, тільки вона з'явиться, роблюсь телепень телепнем! Надто — коли її легка і всесильна, ніби в якої чародійниці, рука торкнеться моєї щоки, коли вона погладить мене, наче я кошениа або щеня! Бавиться, а мені хоч гинь!.. Отако й зараз:

— А Васько чом це вовком поблимує? — В чаклунських очиськах, на повних вустах і здивування, і лукавство!

Вона простягла руку, як це робила не раз, торкнулася моєї голови, од того дотику у мені несподівано проснулося щось колюче й кусюче.

— Чого прийшла? — просичав я й не впізнав свого голосу. — До он того? — метнув злими очима на хатину. — Так нема його! І не буде! Шукай собі іншого поліцай! Мені байдуже! Але шукай не тут! Бо їм тут капут!

Випалив, наче з кулемета, відчув, як здригнулися легкі пальці на моїй голові, рука тієї ж миті відсмикнулася, ніби од гарячого, по Жаннинім лиці розпливлася блідість.

— От-так! — тужно видихнула й сіла на лаві. В хаті на мить запанувала ніяковість, глибока й гнітюча. Добре, що озвалася Настя.

— Не зважай! — обняла Жанну за плечі, а мене обдала нищівним поглядом. — То він у тебе закоханий, а це однаково, що малохольний.

На мене наче хто перекинув баняк окропу. Зробилось гаряче, обличчя — жар жаром, хоч припалюйте цигарки, і весь я, здавалось, од сорому й збентеження ось-ось провалюсь крізь долівку. Перше нестямно зірвався на ноги, хотів вискочити з хати, а потім щось мені шепнуло лишитись

на місці: якщо не витримаю, спасую, втечу — тим тільки підтверджу лукаві Настині слова, тоді вони обидві впевня-ться, що таки закоханий, і не матиму я від ганьби просвіт-ку!..

Жанна силувано посміхнулася, блідість відступила їй до кронь, потім щезла зовсім.

— То правда, Василюку? Закоханий? — Я завважив у її голосі лукавство. Дівчата без нього не можуть прожити ні дня.

— Ще б чого! — кинувся я люто. — Як вам хочеться, щоб у вас закохувались! І війна не завада!.. А мені на те наплювати й розтерти! Ось так! — І я навіть показав, яка мені байдужа закоханість: з викрутом тернув підощвою об долівку, аж ямку в глині викрутив.

Жанна з Настєю дивилися на мене, мов на чудовисько, — так я, мабуть, дивував їх дурною поведінкою, потім переглянулись і зареготали. Я не знаходив собі місця, бо мелю казна-що, а вона глядить на мене так, що хоч пропадай! Не витримав, за шапку — і з хати! Куди тепер? До Печенігів? Може, Петько ще не спить? Ні, вже не рано!.. Мокрий сніг падає на шию, підняв комір, побрів уздовж вулиці.

Коли вернувся до хати, Жанни не було. Зрадів, бо доки б мав каратись!..

Настя сказала:

— Тебе та Петька хоче Михайло Савкович бачити.

— Михайло Савкович? Бачити?

— Так.

— Звідки взяла? Він тобі сам сказав?

— То не твій клопіт, — кинула Настя й умовкла. А я не відступався:

— Коли хоче бачити?

— Та вже не сьогодні. Пізно.

— Чом не сказала раніше?

— Бо... — мовила Настя й затнулася. Мить помовчала й звеліла: — Лягай спати!

— Бо що? — кортіло мені знати. Може, «бо сама недавно знала»?.. Від кого? Від Жанни?.. Адже більше ніхто до нас сьогодні не приходив і Настя цілий день дома. — Ну, скажи!

— Лягай спати! — повторила Настя так, що я зрозумів: допитуватись у неї — марнувати час.

VIII

У хаті душно й темно, наче в підземеллі. Ледь-ледь проступають у вугільній чорноті сіруваті чотирикутники вікон. Я прокинувся серед ночі й не можу заснути. Такого досі за мною не помічалось. Завжди сплю, мов мертвяк, аж поки вранці не здеруть з мене ковдри. А зараз сну — ані в оці! Сам собі дивуюсь: невже в мене безсоння, як у діда Филімона? Ні, то, мабуть, від нетерплячки! Та ще від думання: навіщо кличе Михайло Савкович?

Раз у раз позираю на вікна, чи не висвітлюється, чи не настає ранок. Дарма! Темінь! Незрушна і затята! Може, крізь неї взагалі не пробитись світанкові? Певно, на цій думці я таки заснув. Прокидаюсь від того, що хтось по мені мовби ногами товчеться й настирно гуде над вухом:

— У-у-у, сонько! Вставай, мама каже! А то картопля прохолоне.

Розплющую очі — наді мною Славко. Надворі — білий день. Поквапливо снідаю, біжу до Печенігів. Витягаю з хати Петька:

— Гайда до Михайла Савковича! Кличе!

Петько й не здивувався.

— Давно б пора! — сказав, наче йому відоме щось таке, чого я не знаю.

— Навіщо ми йому?

Петько нагадав:

— Пам'ятаєш, бородач-партизан сказав, що командира ми масмо? Тільки не назвав.

— То ж бо, що не назвав.

— Не треба й називати. Ясно ж, Михайло Савкович.

Такий здогад інколи мелькав і в мене, але Михайло Савкович ніде не показувався, не давав про себе знати, нічим не виявляв командирської волі, то чи міг я бути певним у своїм здогаді?..

— Мабуть, хоче дати якесь доручення, — значуще сказав Петько, а я з готовністю підтвердив:

— Не інакше! Гайда ж!

— Отак серед білого дня? Щоб усі бачили? А конспірація?

Як завжди, він мав рацію. В селі ні старости, ні поліцаїв, ні німців, наша, як я казав, влада і воля, але ж ми знаємо, що навіть у добрім роду не без виродка. Нащо ж всякими відвідинами викликати чийсь підозру щодо Михайла Савковича?

Хоч ми нетерплячі, але витерпіли до вечора. День видався нескінченно довгим, хотілося чимскоріше дістати бойове завдання, а ще потерпалось: може, ми негайно потрібні Михайлові Савковичу?.. Насилочку-силу дочекалися, коли на село впали сутінки, безлюдними закамарками помчали на Буслівку.

Проте дістали того вечора не бойове завдання, а прочухана. Захекані стали перед Михайлом Савковичем, виструнчилися, як годиться рядовим бійцям перед командиром, і в один голос випалили:

— Доброго вечора, товаришу командир, на ваш виклик з'явилися!..

А він нас — мокрим рядном:

— Командир? Який командир?.. Ми що, у військову гру граємось?..

Михайло Савкович міряв нас очима з ніг до голови й здавався незадоволеним, мало не сердитим. Таким ми його не бачили навіть на уроках, коли, бувало, зчинимо несосвітений лемент. Мовчанка надто затягувалася, її порушив Петько:

— Ми не жартуємо. Адже викликали?

— Викликав? Звідкіля взяли?

— Його питаєте, — кивнув на мене розгублений Петько.

— Ну, слухаю, Василю, — Михайло Савкович здавався щиро здивованим. — Може, тобі наснилось?

— Настя переказала. Вчора.

— Ага, он воно що. Так і сказала: «викликає»?

— Ні, хоче, сказала, бачити.

— Але ж то не одне й те саме. Справді, хочу бачити. Бо скучив за школою, за учнями. З усіма хотів би побачитись, а з вами й поготів. Молодці, що прийшли перевідати вчителя. — Слово «вчителя» Михайло Савкович витвердив так, що в нас не залишилось жодного сумніву: хай говорить що завгодно, а він таки ж командир. Не хоче, щоб ми його так називали, — не будемо. Вчитель то й учитель. А про себе матимемо його за командира. Хай наказує! Ми готові!

Він не наказував, він по-командирськи строго запитав:

— Ви вчора стріляли?

— Так точно, товаришу командир! — відповіли ми гордо, чекаючи похвали.

— Повторюю, «вчитель»! — вимовив категорично, мов суворий наказ, порушити який ми більше не зважимося, і вернувся до вчорашньої стрілянини: — Хто вам дозволив?

— Ніхто.

— З власної, значить, ініціативи? Так би мовити, за велінням серця?

— Ага! За велінням!

Михайло Савкович покивав головою:

— Серця слухай, а дозволу питайся в розуму. Інакше — біда!..

Петько навіть розсердився:

— Хіба для того, щоб бити ворога, треба дозвіл?

— Треба, кажу, розум! — з досадою повторив Михайло Савкович. — А ще організованість, узгодженість бойових дій. Інакше кажучи, дисципліна. Без цього ворог подякує вам за ініціативу і битиме вас і в хвіст, і в гриву! — остання фраза у Михайла Савковича ненавмисне склалася у вірш, і можна було б зареготати, якби вона не звучала доганою на нашу адресу. А він далі: — Ну, чи завдали ви шкоди ворогові, побажавши собі на втіху? Жодної!

— Але ж налякали!.. Втекли ген куди!

— Ото ж бо, що втекли! Треба, щоб не втікали — гинули! Здихали! Лягали трупом! А ви їх застерегли, щоб були обачнішими. Є в тім сенс?

Ми мовчали. Бо справді ж!.. Те, що вважали героїзмом, виходить, просто безрозсудність, нікому не потрібна і навіть шкідлива! А ми не свідомі народні месники, а два теленці, що вчинили дурницю та ще й хвастають! Під кінець Михайло Савкович приборег найприкріше.

— Вважаю вас дорослими людьми, які, хоч і допустились помилки, уміють тримати язик за зубами, тому кажу під великим секретом: партизани планували бойову операцію, ви її зірвали, сполошили ворога. Тепер треба пережити і все перепланувувати.

Ми не знали, де подітись. Ось зараз Михайло Савкович скаже: якби ви були справжніми бійцями, ви б того не зробили, а якби зробили — вас би покарали за жорстоким, але необхідним законом воєнного часу.

Він не сказав. Бачив нашу пригніченість і пощадив. Навіть підбадьорив:

— Голів не віпайте! Непоправного на світі нема нічого.

— І бойову операцію, що ми зіпсували, можна поправити? — спитав я з надією.

— Будьте певні, поправлять кому треба! Ви тільки більше не суньте носа, куди вас не просять... Ну, все! Побачились, погомоніли, і ось моя вам остання порада: сидіть дома й не рипайтеся! Зброю тримайте в недалекім сховку. І жодної ініціативи! Чуєте? Жодної!

— Це порада чи наказ? — допоминався Петько.

- Називай як хочеш, але виконуй беззастережно!
- Отже, наказ. Це нам більш підходить.
- Багато говориш. Принишкніть і ждять. Будете потрібні — вас повідомлять.
- Коли?
- Думаю, скоро.

Мені згадалось, що ми так і не взнали, хто разом з нами стріляв того ранку від луку. А Михайло Савкович знає? І з ним, як оце з нами, захотів побачитись? На моє запитання відповів ухильно:

— Знайшовся розумник. Годилось би і йому дати пам'ятної, але ж і він «за велінням серця».

Було ясно: «веління серця» — штука важлива, але командирський наказ — важливіший. Мусили коритись, хоч як нас поривала до дії якась незбагненна сила. А час не стояв на місці.

Від розмови з Михайлом Савковичем минуло три тижні! Три! Одноманітних, тягучих, нескінченно довгих. В селі нічого не змінилось. Як і раніше, тривав оманливий спокій, що конче мав урватися й змінити наше життя. Тривожне ждання вкрай нас вимучувало. Пан чи пропав, аби скоріше!

А природу людські клопоти зовсім не обходили. В природі панував календар, за яким час було наставати весні. І вона наставляла. Пробиваючись крізь сірвату пелену хмар, вище здіймалося сонце і пожадливіше злизувало сніг по відкритих місцинах, а далі й по закамарках; в гучним, наче гарматний постріл, тріском одної ночі скресла на Дніпрі крига; заграла весняна ріка новою силою і, щодня набрякаючи, видолинками, вибалками, канавами облягала село, перетоплювала дороги, позбавляла людей правдивих і фантастичних чуток, які то радували, то лякали, — які, власне, жили всіх у ту зловісну пору.

Одна лиш дорога через Чаплинську гору не затоплювалася ніколи. І хоч зараз не була й вона безпечна, але хтось-таки пробирався нею в село, приносив новини, часом із самого Тернового або й із Києва. Найсвіжіша: у Тернове пароплавами наїхало німців — хмара хмарою! Не інакше — карателі! Посунуть, іроди, на наші села.

Минали дні, а вони не сунули. Здавалось, навіть не думали сунути. Тіпилися супокоем цілющих борів, відпочивали, в якомога більшим комфортом розквартирувавшись у кращих особняках містечка. Очевидці (завжди вони бачать на власні очі все, хоч би воно діялось навіть у пеклі!) не забарились додуматись (а може, хто підказав!) до причини незрозумілої поведінки прибулих у Тернове фашистів. Зов-

сім, мовляв, то не карателі, а випсані з госпіталів поранені. Привезено їх на оздоровлення перед відправкою на переду.

Зв'язані наказом, ми з Петьком до жодних дій не вдавалися, лише нафантазовували сміливі плани бойових операцій, які нам ось-ось належало здійснити. І часто в ті дні пропадали на березі Дніпра.

Перед війною на ріці було цікаво, наче в кіно: раз у раз щось міняється перед очима, зачаровує нова з'ява. То прочухає великими, як у водяному млині, лопатами та озветься хрипкуватим гудком закіптюжений буксир, тягнучи баржі; то кілометровий пліт з свіжозбитою сосною хатинкою на хвості, звиваючись вужакою, пропливе мимо пристані; то дрібно й пронизливо протатакає моторка; а то — найцікавіше! — ткнеться носом у наш берег пасажирський пароплав. Поки перекине рипучі сходні та вивергне тіток і дядьків з вузлами, ми, худі, чорні, мов просмолені, в самих трусах, устигнемо видертися на корму, сховатися за ящиками й бочками. Коли пароплав одчалував і за нами вганявся хтось із команди, — вибігали на палубу, вискакували на поручні й стрибали за борт. Може, навіть установлювали рекорди зі стрибків у воду, але ніхто наших досягнень не реєстрував, а нам до спортивної слави було байдуже. Головне — ні з чим незрівнянний захват! Випливали на берег, прощально махали руками, а ще вигукували нехитру кричалку. Коли пароплав ішов рікою униз, ми, принатурюючись до ритмічного поляпування лопатей, довго, поки не обридало, повторювали:

Піду Києва побачу,
Піду Києва побачу!..

Якщо ж пароплав брався вгору, в пісеньці робилася невеличка зміна, зумовлена розписом пасажирського руху на Дніпрі:

Піду Гомеля побачу,
Піду Гомеля побачу!..

Тепер на ріці порожньо. Хіба коли-не-коли пропливе якась фашистська проява: катерок з настовбурченими кулеметами, протягне щось буксир, теж найжачений зброєю. Катерки проворні й ревучі, мов звірюки. Щойно з'явився, не встигнеш роздивитись, а він гуркнув мотором і вже пропав з очей. А буксири важкі, незграбні. Суне поволеньки, — мов на міс-

ці стоїть. Цілься з берега й бий! Нищ!.. Може, на нім вибухівка? Бий по ящиках, що он на палубі! Висаджуй у повітря!.. А ще краще, якби он з тієї кручі гранатою їх!..

Ми сиділи на березі в лозняку, залітали думками хтознакуди... Про ту кручу, справді, слід поміркувати. Он на ній стоїть навігаційний стовп. До війни на таких стовпах та на плавучих бакенах світили ліхтарі, позначали фарватер. Тепер ліхтарів ніхто не світить, та їх і нема, хтось познімав та побив, тому пароплави вночі не ходять зовсім, а тільки вдень, орієнтуючись по стовпах. Фарватер проходить неподалік од кручі, пароплави, щоб не наскочити на міліну, тримаються якнайближче до берега. Йй-бо, гранатою з кручі можна дістати!

Я сказав про те Петькові.

— Гайда перевіряймо!

Чимдуж метали з кручі каміння, грудки глини, палічця: уявні гранати по уявному пароплавові. І переконувалися, що наші «гранати» мети не досягають. Кидаєш згори — здається, залетить аж ген туди, де, як правило, й проходять судна, а «граната», описавши круту дугу, лягає в воду з великим недольотом.

— Дурне діло, — відкинув мою ідею Петько. — Сказати просто, а докинути важко. Та й гранати у нас без запалів.

— Дістали б, — мені було шкода своєї придумки. — Потрунуватися б...

— Однаково не докинути. Та й відкрите місце. Тільки замахнешся, устигнеш кинути чи й не встигнеш, а по тобі з пароплава учистять з автомата — і нема Василя Галайчука! І нема Петра Печеніга!

Як завжди, розумник Печеніг кладе на лопатки мої хитромудрі ідеї, але я не одступаюсь. Забракував одну — на тобі другу! Хитрішу! Якщо її здійснити — можна не те що обстріляти чи потопити фашистське судно, а навіть захопити його як трофей! Це тобі не поліцаїв наполохати! Тоді б ніхто не сказав, що лізем поперед батька в пекло та зриваємо партизанам операцію. Тоді самі прийшли б просити нас до загону! Я все те сказав Петькові.

— А навіщо нам такий трофей?

Признатись, я трохи розгубився. Справді, що б ми мали робити з пароплавом, якби його захопили? Але вагався я недовго. Був би пароплав, а дати йому раду — нехитра штука.

— Нам двом, — кажу, — він ні до чого, а всім партизанам ще й як знадобиться!.. Озброїли б од руля до якоря, посадили одчайдухів-партизанів — і шугав би по ріці такий собі броненосець на страх окупантам! Підплив би під яке село,

бахнув з гармати по поліцейському куці — пір'я б полетіло! Або поночі під самий Київ підійшов та по фашистському головному штабу залпом, залпом! І зник! — я зібрався з думками й говорив так гарно, що сам себе переконав і, видно, похитнув Петькову недовіру до моїх ідей.

— Ну, гаразд. А як пароплав захопити?

— Просто: оцей стовп викопати й перенести з кручі ген туди, поставити проти осокора.

— Навіщо?

Я почував перевагу над Петьком і був задоволений. Не тямить розумнючий Печеніг! Та це й зрозуміло. Для цього треба знатися на тонкощах річкової навігації, а він не знається. Для мене то — мов таблиця множення. Перед війною мій дядько Лаврін був бакенщиком, я часто з ним плавав по Дніпру: ліхтарі світили, буйки заякорювали, дно міряли, бакени ставили та переставляли. На стовпах бляшані кружала підвішували — знаки глибини. Все те я читав, мов буквар.

— А справа в тім, — терпляче пояснював Петькові, — що отут, проти цього стовпа, фарватер круто повертає ліворуч, а попереду — мілина. Перестав стовп далі — пароплав, замість того щоб покласти ліво руля, не збавляючи ходу, гнатиме вперед, аж до того осокора... І що?

— А що? — Петько все ще не розумів, і я мусив розжувати:

— А те, що випреться з розгону на косу! Стане — мов прив'язаний! Бери його голими руками!

— Ова!.. А це точно?

— Що точно?

— Що стане, мов прив'язаний?

— Ручаюсь!.. Таке не раз було. Позаторік вода за одну добу набагато спала. Пасажирський, що йшов на Мозир, вчасно ліворуч не подав і вигнався мало не на сухе. Півдня безпорадно совався на місці, рипів об пісок днищем — і дарма. Аж поки не прийшов буксир та не стягнув.

Петько довгу хвилю мовчав, хотів за звичкою все зважити.

— А знаєш, це здорово! — нарешті визнав слухність моїх слів і давай докопуватись до деталей. — Добре!.. Але ж уявімо: застрягло судно, совається на місці, не може знятись з мілини. Як його братимем?.. На ньому ж фрици!

— Ну, може, їх буде небагато, то відкрисмо вогонь, перестріляємо з-за бугра або вони повтікають.

— І тоді?

— Тоді — до партизанів! Беріть, товариші, оцього дред-

поута, користуйтеся, нам не жалко! А нас у загоні зоставте!
Ми ще щось вам добудемо!

— А якщо німців буде багато?

— Тоді самі не впораємось, — мусив я визнати. — Доведе-
ться кликати партизанів. Щоб більшими силами.

— А чи знаємо, де їх шукати, партизанів? Вони нам ад-
ресу залишили? Ось вам та вулиця, ось вам той дім?..

На Петькове єхидство я не зважав.

— Узнаємо! — відповів упевнено. — Михайло Савкович,
мабуть, знає! Не може не знати!

Тут же, при згадці учительового імені, ми з надхмар'я спу-
стилися на землю й переглянулись.

— Не порадившись, маємо право бодай торкнутися того
стовпа?

— Н-да!.. Дисципліна!..

Вирішили, тільки-но стемніє, піти до Михайла Савковича
й запитати дозволу. А тоді — за лопати й до праці. Викопати
важкий стовп і перетягти на півкілометра — то теж не
жарт.

Але ще задовго до вечора трапилася подія, що звела на-
нівець наш бойовий намір.

Всією сім'єю ми, сидючи коло столу, їли пісний зелений
борщ (хліба, картоплі, вважай, катма, а щавлю в лузі про-
клянулось — рви скільки завгодно!), аж тут так гуркнуло,
що підскочила на столі важка череп'яна миска, у вікнах
дрібно задеренчали шибки, забрехали по селу собаки. Слав-
ко заплакав, і Настя, пригорнувши малого, зацитькувала
його та заспокоювала.

— Оце гримнуло! — отямившись, ніби аж весело сказав
батько. — Сам господь бог, мабуть, так би не здужав.

Недарма кажуть, що всякі чутки, як добрі, так і лихі, ма-
ють довгі ноги. Розходяться по білому світу дуже швидко,
а за воєнного часу — й поготів.

Щойно гримнуло, а я вже біг до Печенів (куди в такім
разі мав бігти, як не до Петька!), чи не дійшла чутка до
їхнього двору.

— Куди женеш? — зненацька перепинив мене, хтозна-
звідки взявшись, веснянкуватий і рудастий, мов полум'я, Са-
шко Смоляр. Він був на рік старший від нас, і я йому завжди
трохи заздрих. Ніхто на всю школу, а може, навіть на весь
район, не вмів так гарно крутитися на перекладині, як він!
Тільки дотягнеться, було, до грубого залізного прута чіпки-
ми мавпячими пальцями, тільки згойднеться — і пішов вер-
тінися млинком, щодаді дужче та швидше, аж в очах ме-
рехтить, коли дивишся збоку, аж руда кучма творить суділь-

не вогнисте коло! Може хоч годину виробляти всякі атракціони, і в голові йому не замакітриться. А з виду Сашко таки ж кумедний. Раз те, що рудий, аж червоний, а друге — отакецькі круглі вуха й тонкий кирпатий ніс між усіяних іржавими цятками круглих щік. І очі не такі, як у всіх: мов дві крупні намистини світлого, налитого сяйвом янтарю! Одне слово, на веселий, добре надрасний мідний чайник схожий Сашко Смоляр, а симпатяга — такого стрінете рідко. Одна усмішка чого варта! Усміхнеться — не помічасш ні ластовиння, ні кирпатового носа, ні видатних вух. А коли він на спортмайданчику — аплодувати хочеться! Артист! Циркач! Мені з ним завжди хотілося товаришувати, але він старший, і хлопці ходили за ним, було, вервечкою!

— Тю, це ти?

— А хто ж іще! — і на лиці знаменита усмішка. — Либонь, до Печеніга?

— До нього, — охоче підтвердив я. — Може, що почую...

— Ха-ха! — вже не усміхнувся, а щиро зареготав Сашко. — Ну, молодець! Достоту мій дід! Одягається, бувало, прикукоблюється, а питає бабуся, куди, — відповідає: «Піду до лавки, може, що почую». Ну, зараз ні лавки, ні дідуся, — зітхнув Сашко, і в очах на мить мелькнула смута. — Лавку гади розграбували, дід од бомби загинув...

Я те знав. Старого Смоляра не стало в перші дні війни. І співчував Сашкові. Та засмута в Сашкових очах довго не тримається. Знову веселість у них і цікавість до мене:

— Що ж ти хотів почути?

— Та он же бабахнуло. Що то?

— Партизани! Пароплав з фрицами висадили в повітря.

— Ух ти! Звідки знаєш?

— Сорока на хвості принесла.

— Ну, спасибі їй. Але ж і гуркнуло!

— Бо міни та всяке інше там вибухнуло! У нас ікона з зірвдка зірвалася й на друзки. Бабуся хреститься, каже, не на добро. А я їй: точно, не на добро. Фашистам!

— А ще що сорока казала? Де той пароплав заскочили? Як? — мені кортіло знати все, до найменших дрібниць, бо сам же метикував над диверсією.

— Якраз навпроти Вакулинова. Переставили, кажуть, бакени чи що, збили їхнього стернового з пантелику і дали жару. Масляниста пляма сплила за течією.

— Ех, жаль! Випередили нас!

— Випередили?

Смоляр викликав у мене довіру, і я відверто розповів, що

ми, було, з Петьком намислили. Хай не дере перед нами носа й гине од задрощів!

— Таки шкода, що випередили! — повторив я вперто. — Тут би ще не така музика була. Попадали б, мабуть, усі ікони в селі й повилітали б у хатах усі шибки! Ми гримнули б не за двадцять кілометрів, не коло Вакулипова, а прямисінько навпроти села!

— А прочуханки б не побоялися?

— Якої прочуханки?

— Як за ту стрілячку, тільки ще більшої.

— Звідки знаєш?

— Сам дістав не меншу.

— Так то ти бив од лугу?

— А хто ж іще?

Якби я був дівчиськом, то верескнув би од радості й кинувся обніматися зі Смолярем. Виходить, він також партизан! Виходить, наш бойовий товариш! Та це ж здорово! Такий хлопець! Тепер ми втрюх щось таке придумаємо, що здивуємо найбуваліших партизанів. Дайте лиш час! А зараз...

— А зараз гайда до Печеніга! — запропонував я Смоляреві.

— Хай іншим разом, — відповів він стримано. — Ніколи зараз, бувай!

ІХ

Придумати нічого ми не встигли.

Сторожко принишкле село сполошилося, захвилювалося, загомоніло.

До села повернулись поліцаї. Всі, до одного! Навіть більше! Давило й Сало привезли кількох нових зарізяк на підкріплення своєму куцеві. Вернулись потайки, вночі, мабуть, боялися, щоб знову їх не обстріляли. І не розійшлися по хатах, де мешкали раніше, а прямо в школу, давай зранку казарму обладнувати. При вході варту поставили. Вікна знизу позакладали мішками з піском, а вгорі дротяною сіткою затулили. Щоб гранати хто не пожбурив чи що? А в однім вікні кулемета виставили між мішків. Не підступись! Не школа — фортеця!

Я те бачив на власні очі. Придирала до нас тітка Варка, тільки-но розтулила рот, щоб викласти новину, як на поріг і «наш» поліцай. Принесла нечиста сила!

— Доброго дня, а ось і я! — повідомив, показуючи зуби, наче ми й так не бачили. — Не раді?

Я, Настя й навіть Славко мов води в рот набрали. Батько незадоволено хмикнув, а тітка Варка дала роботу язикові:

— Лихий вам рад, люципери прокляті! Думалось, злиже вас лизень, сама тільки згадка зостанеться, а ви, бач, явилися — не забарились! По душі наші грішні прийшли, бо-дай вам добра не було! Беріть, мордуйте, мучте! Та воно не дурень видумав: бере вовк, та й вовка візьмуть! Пом'янеш моє слово!

Всі ми потерпали за тітку. Розсердить поліцая — він її зітре на порошок. Ще й нам перепаде. Батько прикрикнув:

— Замовкни, Варко!

— От і не замовкну! — не корилася уперта тітка. — Не всяк йому правду скаже в безсовісні очі, а я не побоюсь.

Ну, думалось, тепер тітці кінець. Він їй цього не подарує. Спалахне, розвоюється, за рушницю схопиться, на місці вистрелить або потягне на розправу до свого куца! Там уже позбиткується з сердешної вся поліцайня!..

Але нерви в поліцая, видко, грубіші від найгрубішого каната. Хоч би оком зморгнув, хоч би м'язик здригнувся на обличчі. Наче був глухий і не чув жодного образливого слова. Лише міцніше стис губи. Ступив крок від порога, спокійно зняв з-за плеча зброю і... поставив в куток. А на тітку кинув лихий погляд:

— Побалакай, побалакай, бабо! Я сьогодні добрий, то користуйся. Але гляди, щоб не добалакалась! — застеріг і повернувся до мене: — А ти, Василю, збирайся.

— Куди? Чого? — сполошено скинулись водночас батько й Настя.

Тепер злякалась й тітка Варка. Поки йшлося про неї — їй ні краплі клопоту, а сказав збиратись мені — одразу залебеділа геть миролюбно, навіть по імені поліцая назвала:

— Оханись, Никифоре! Не чіпай дитяти! Богом прошу! Мене бери, коли не те сказала.

— Треба ви мені, як тряся! — одгребнувся від неї поліцая і, бачачи, як переполошив усю сім'ю, поспішив заспокоїти: — І хлопця нікуди не забираю. Без мене заберуть, якщо не остережеться. А зараз хай допоможе мені речі перенести. — І вже до батька: — Виселяюсь од вас, у казарму.

— Як знаєте, — відповів батько, все ще не вірячи, що мені не загрожує якась напасть. — Поможки, Васько, панові Петрію.

Я, правду кажучи, сполошився не менше за інших. Невже пронохали, іроди, що то ми змусили їх дати драла з Чаплинської гори? І тепер хочуть поквитатися? Петька теж узяли?.. Може, нишпорили по школі й наткнулися на вибухівку? Але ж не пролізти у вузьку дірку жодному поліцаєві! А якби пролізли, то звідки б узнали, чия то схованка? Від Таращучки? Не знаю, до чого б я ще додумався, якби поліцай не виніс із хатини своїх речей та не ткнув мені до рук валізи.

— На, неси! — сам закинув за плече рюкзак, під пахву — пакунок і взяв з кутка рушницю. — Бувайте, — сказав до мовчазних батька й Насті, а Славка спробував навіть погладити по голівці, але той зіщулився й заховався за Настину спідницю. На тітку Варку лише гостро зиркнув, процидивши: «Ну, баба!.. Чи не та, що чорт подавав їй чоботи на махових вилах!..» — і виступив за поріг. А мені що залишалося? Пішов слідом. Попер валізу. Мов слуга за паном!

Будь-хто попроси мене допомогти — залюбки допоможу, чом не допомогти добрій людині? Але ж не поліцаєві, не Іуді! Ішов, не підводячи очей, щоб не стрітися з кимось поглядом, прагнув, щоб у цей прикрий час нікого не було на вулиці. А тут як на те — дід Филимон перед своєю хвірткою, як завжди, схрестив коричневі руки на костуряці, пасе хитруючими очима. А за дідом — Петько.

Коли ми надійшли, дід кинув оком на рюкзак, на валізу, кінцем костура зсунув на потилицю хутрянну шапку (він носить її цілий рік, навіть у спеку!), подивувався:

— Вже виїжджаєте? Щойно приїхали — і кидаєте нас?.. Ото побиваються Галайчуки за постояльцем! Чи не так, Василю? — провокував мене лукавий дід, але провокації я не піддався. І поліцай навіть голови не повернув на діда, ішов, широко ступаючи й виставивши вперед гостре підборіддя, мов на параді.

— Куди це? — спитав Петько трохи розгублено. — Тебе арештовано?

Я його заспокоїв:

— Ось поможу однести, — гойднув поліцаєвою валізою, — і зараз вернусь.

— Я ждатиму.

— Гарзд.

— То що, твій друг? — поцікавився поліцай, коли ми відійшли на десяток кроків.

— У школу разом ходили.

— То добре, коли є друг, — сказав поліцай і тим мене трохи здивував. Ти ба, він про дружбу розмузикує! Чи

йому не однаково: друг, брат, тато чи мама! Будь-кого продасть! Себе самого продав, то що вже казати про інших!

Я набурмосено мовчав, навіть іти намагався не поруч, а трохи позаду, а він чи ненавмисне уповільнював крок і заводив балачку.

— То що тут у вас? Як жилося?

— А ніяк,— одбуркнувсь я неохоче.

— То ж бо, що ніяк. Порядку, виходить, ніякого... Без нього не можна.

— Мені однаково.

— Не кажи... Було б однаково, то не стріляли б по нас, коли ми поткнулися першого разу.

Я похолов. Натякає? Погрожує?.. Щось знає чи тільки пробує взнати?

— Не знаєш, хто?

— Звідки мені знати?

— Нічого. Вилізе шило з мішка. Не сам-один був стрілець. А мені колись притичину розказували: хтось буцімто спалив дядькові полукипки на полі. Пішов дядько до якогось там сільського мудрагеля, напоум, мовляв, як узнати, хто спалив копи. А той потилицю почухав: якщо, каже, паликон був один,— пропали твої копи; а якщо два,— то не губи надії. Котрийсь пробалакається. Отак-то!..

Я мовчав, прикидаючись, буцімто все те мене аніскілечки не обходить, а він геть розпатякався:

— Наш Данило жартувати не любить! Та й лютий же він, бо шапку тоді йому прострелено. Новісіньку! Отакецьку дірку прошито! Узнаю, каже, хто — шкірою його зала-таю! І визнає! Тільки хтось бовкне півслова — він дочується. Він у нас такий! Орел!.. А якби й не дочувся — однаково стрільцям з халепи не вибратись! Підчистимо всіх підряд, хай їдуть у прекрасну Німеччину! Арбайтат! Арбайтат! Арбайтат! Не журись, Василю, тепер порядок буде! Вже нас не десятеро, як було раніше, а сімнадцятеро! Ми, брат, сила! У нас кулемет! У кожного гвинтівка! Та ти сам зараз побачиш. Ось ходімо в казарму.

Ми підійшли до школи. Мені було страшноувато й водночас цікаво. Що це з нашим поліцаєм?

— А Жанну давно бачив? — притишивши крок, несподівано спитав поліцай.— Як вона?

Хитрий супостат! Меле про все на світі, та головне під кінець приберігає! Он що тебе цікавить! Я ладен був розірвати його на дрібні кавалки. І за те, що він — поліцай, і за те, що залицяється до Жанни. Відповів:

— Я з нею попід ручку не ходжу, і мені до неї байдуже! Самі ходіть та знайте, як вона там!..

— Ги-ги! — зареготав він дурнувато. — Ти чогось наче сердися? Стоп, стоп, стоп! Це, може, ти закоханий у неї? Може, ти ревнуєш? Ги-ги-ги...

— Все село знає, що не я, а ви закохані! — сказав я зовсім люто. — Нате ваше манаття, я пішов!.. — пристукнув об землю валізою й хотів податись геть, але він прикрикнув:

— Візьми чемодан!..

Я послухався. Не стільки через окрик, скільки через бажання заглянути в поліцейський барліг.

— Що, Никифоре, шмаркач не слухає? — глумливо озвався від шкільного порога поліцай-вартувий, що здаля спостерігав за нами.

— Хай спробує! — і до мене: — За мною!

Отоді я все в них і роздивився. Треба ж! Саме в нашій класі обладнали казарму. Парти повиносили, уздовж двох стін нари збили, соломною вимостили, сірими ковдрами застелили. Кулемет у середнім вікні. На сад націлений. Зліва від дверей — піраміда, гвинтівки рядком виставлені. Навпроти, через коридор, в учительській — кабінет самого Давила! Коли ми проходили повз нього — з-за дверей було чути брудну лайку: когось розікав Давило, мабуть, котрогось посіпаку, що чимось не догодив.

— Засунь чемодан он туди, — вказав поліцай у куток під нарами, — і щезай! Щоб духу твого не було! — навіть замахнувся дати потиличника. Услід мені зареготали, — в казармі товклося кілька поліцаїв.

Вибігши за шкільний поріг, я не пішов прямо на вулицю, а завернув за ріг, обійшов будинок довкола, непомітно косуючи на дірки до підвалу. Як і раніше, одна затулена дошками, коло другої шкереберть лежить поламана парта, яку ми з Петьком навмисне колись туди поклали. Я зовсім заспокоївся. І хто стріляв, вони не знають, інакше мене потягли б до Давила, і до вибухівки не донюхались. Але ж і нам тепер добратись до неї непросто. Краще було б десь інде сховати. Правда, коли вартувий стоїть, як оце зараз, при вході в школу, — що робиться за рогом, йому не видно. Тож можна прослизнути.

Петько, ждучи мене, згоряв од нетерплячки. Не сам. Діда Филимона вже не було, зате був Сашко Смоляр. Удвох сиділи коло дідового двору на лавці й про людське око перекидалися саморобними картами. Тільки я появився — карти полетіли під лавку, а вони схопилися навстріч.

— Ходімо!

— Куди?

— Михайло Савкович казав прийти.

Як досвідчені конспіратори, ми не подалися навпрошки, а, дочекавшись, поки трохи зсутеніє, побрели до Печенігів у двір, звідти — через город у шелюгу, де колись була наша вогнева позиція, в сосняк, що обіймав підковою половиною села.

Ішли мовчки, хоч почути нашу розмову ніхто б не міг, і тільки в сосняку дали роботу язикам. Балакали ми з Петьком, а Сашко Смоляр більше дослухався.

— Ну, що там?

— А що... Обживаються. Наш клас на смердючу казарму обернули. Хвастається поліцай, що тепер вони — сила! Сімнадцятеро! Ще й кулемета поставили!..

— А ще чим хвастався поліцай?

— Нахвалявся, що перехопляють нас та одправлятимуть у Німеччину. Арбайтатъ, каже, нічого тут стрілянину зчиняти.

Петько скрутив дулю:

— А цього вони не хотіли б?.. Ось ми їм поарбайтаєм!..

Михайло Савкович вислухав мене, допоминаючись до кожної дрібниці, але найдужчу заклопотаність викликало в нього не те, що прибуло поліцайського полку, що забарикадувались вони й поставили кулемет, а нахвалка колишнього «нашого» поліцайя перехопити нас та відправити в Німеччину.

— Це дуже небезпечно, хлопці. Насамперед для вас. Такі молоді та гарячі їм найдужче потрібні. Чим раб молодший — тим для них краще. Та не обернути вас на рабів! Ви — вільні люди, сини вільної Батьківщини, її захисники. Пишайтеся цим і бережіть себе для рішучої битви. Вона близька, — слова Михайла Савковича зроджували у нас урочистий трепет: це ж бо вперше нам так говорено і вперше ми усвідомлювали свою відповідальність не лише за власне життя. — Я говорю з вами не як зі школярами, а як з бійцями, я наказую: ховайтесь, не показуйтеся людоловам на очі. І тримайте напоготові зброю. Вона ось-ось знадобиться. В разі потреби вам, Василю і Петре, вказівку передасть Сашко. Необхідно буде щось переказати мені — звертайтеся до нього ж. Все. Можете йти. І не обов'язково гуртом. Ідьте ви перше, — сказав Сашку й Петькові. — А ти, Василю, підеш за кілька хвилин.

— Ти цього вашого поліцайя не цурайся, — порадив мені несподівано Михайло Савкович.

— Який він наш! — заперечив я. — Хай буде хоч чортів,

тільки не наш. Тим більше, що відсьогодні в нас уже не мешкає.

— На ім'я як його?

— Никифор. Прізвище — Петрій.

— Ну от і не одхрещуйсь від Никифора Петрія. Хай він буде не ваш, а все ж жив у вас, більше вам знайомий, ніж комусь іншому. От і підтримуй знайомство. Навмисне на очі не лізь, а коли заговорить сам — дослухайся до кожного слова: може прохопитись про щось важливе. Нам того й треба.

— Ну, це інша річ. Так би й казали. А ще Петрій, — пригадалось мені, — перепитував про Жанну Таращуківну. Видко, хоче побачити. Через те, що закоханий?..

— Можливо, — Михайло Савкович підняв очі, злегка посміхнувся й порадив: — Про те, що фашисти готуються вивозити людей до Німеччини, розкажуй усім. Хай знають і обережуться. Надто молодь.

— Гаразд. Скажу тітці Варці — завтра знатиме все село.

Вернувшись поночі додому, я, на превеликий подив, застав у хаті його ж — поліцай. Блимав каганчик, Настя зі Славком, мабуть, уже спали за грубою, бо в хаті їх не було, а батько з поліцаєм крутили коло порога грубезні самокрутки з батькового самосаду. Якої йому трясці треба в нашій домі?

— Ви? Знову? — я не втримався, щоб не виказати незадоволення. Не годен був одразу себе переломити. Хто б міг?..

— Заскочив на хвилинку, — пояснив поліцай, зовсім не помічаючи моєї непривітності. — Бритву забув у шухлядці, то забрав. — І справді, вийняв з кишені й показав потертий шкіряний футлярчик. — Без бритви — біда мужикові. Тобі, жовторотому, цього не зрозуміти. Поки були в Терновім — то в одного позичав, то в другого. А мені як ото просити — будь воно неладне. І неголеному не можна: стріне пан гауптман чи інший офіцер — пику натовче! Швайн, скаже, ганьбиш поліцейський мундир!..

— То так, — перебив батько розп'ятування незваного гостя. — Бритву треба мати свою.

— А самосадець можна й чужий, — поліцай намагався бути дотепним. — Добрячий він у вас, дядьку Василю. Не гнівайтесь, якщо й ще коли заскочу стрільнути цигарку-другу.

— Цього добра в мене досить, — мовив батько непевно, не бажаючи запрошувати поліцай на самосад. — Було б стільки хліба!

— Скоро і з хлібом полегшає, — бадьоро пообіцяв поліцай, випустив через широкі ніздрі хмару ядучого диму і давай знову розумувати: — Воно ж головний поїдатель хліба й усякого іншого харчу хто? Молодь!.. Їм тільки подай! Не настачишся!.. Та й не дивно: ростуть, у колодки вбиваються, сили набираються. Ну, а як поїдуть на німецькі пампушки та пундики — їхня пайка дома зостанеться. Вам же й полегкість!..

Батько занепокоєно й похмуро блимнув на поліцая:

— Як кажете? Поїдуть?..

— А так, як чуєте. Великій Німеччині потрібні робочі руки. Отож вивозитимем отаких, як Василь. Нічого байдики бити, хай працюють! Арбайт махт фрай! Праця робить людину вільною! От і хай стають вільними. Молоді, здорові німці на фронтах, добувають фюрерові перемогу, то їх замінять на роботах у тилу наші хлопці й дівчата! Мають же щастя: світа побачать, культури наберуться! Знаєте, яка там культура!

Батько люто смикнув самокрутку, аж вона зашкварчала і бризнула іскрою:

— Ви там були?.. То ж то бачу культуру!..

Проте батькова ущипливість поліцай з пантелику не збила.

— Признатись, не був. Мрію!.. Часом навіть ночами спить ся прекрасна Німеччина. Так хочеться добратись до самісінької її столиці! Ферштейн, дядьку Василю?

— Та ферштейн же, добра б йому не було, — примирливо пробубонів батько. — Коли ж дітям віддати того «щастя»?

— Днів, либонь, за два мусимо відправити першу партію. Списки вже складаються, — збовкнув поліцай таємницю.

Ми з батьком розгублено мовчали, бо незваний гість таки ж дивував. Розбалакався! Може, справді випала клепка з голови, раз вибазікує те, що мав би берегти в найсуворішим секреті? Чи хоче застерегти? Як не є — жив під нашим дахом... Мені хотілося спитати, чи й ми з Петьком удостоїлися «честі» бути в числі найперших «щасливців», та поліцай сквапно сказав «бувайте» і вийшов.

Батько сів на улюбленім місці — на ослінчику коло груби, хоч вона тепер не топилася й була холодна, кинув у піддувальце недопалок, почухав за вухом:

— Переховатись тобі треба якийсь час... Настю, думаю, з дитиною не зачеплять.

— Може, й нема мене в списках?

— Авжеж, сподівайся!.. Навіщо б він ото заводив балачку?..

— То правда. Мабуть, сховаюсь у тітки Варки.

— Можна і в неї.

— Треба Печеніга попередити. Його можуть забрати. Я зараз!..

Петька я стягнув з постелі. Зразу б треба й до Михайла Савковича, переказати, що вимолов пустомолот-поліцай, але ж нам звелено звертатися не прямо до нього, а до Сашка. Подалися на Смолярі — сільський куток, де живе Сашко й поспіль усі його однофамільці.

X

Учора Сало з Давилом складали списки, а сьогодні від рана ходять з хати до хати поліцаї, розносять, мов чуму, чорні повістки. Такому-то й такому, такого-то числа за наказом німецьких властей явитись із необхідними речами в сільську управу для добровільного виїзду на роботу до великої Німеччини. Невиконання наказу каратиметься як саботаж за законами воєнного часу. Коротко й страшно. За підписами-закарлюками двох представників новоспеченої влади, що по-зłodійському вернулась до села: старости Д. Мизуна, начальника куцовой поліції Д. Лушная. Розпишись! Давило з Салом жартувати не люблять!..

Розписувались. Поставив підпис і я. А сам думав: «Так я вам і явлюся такого-то й такого! А болячки не хочете? Можу хоч десять разів поставити вам автографа, а мене більше не побачите!» І на другий день, коли треба було прийти на місце збору, зник.

Схованку в тітки Варки обладнав надійну. На горіщі за комином. Ніхто б і не догадався. Ляда з сіней замкнена висячим замком, заснована павутинням, — видно, що кризь неї давно не лазили. Я ж пробиравсь на горіще з притуленого до хати хлівчика — потайним лазом попід стріхою. У тітки б не повинні й шукати, але я про всяк випадок. Якби в котрусь поліцайську голову збрело вчинити в тітчиній хаті трус, то, тільки б поткнулись до ляди, — од мене прочах би й слід. Я міг непомітно з'являтися й зникати, але самому нудно навіть у найзатишнішій схованці, тому я показав її Петькові: хочеш — можеш і ти тут сховатися, а ні — пересиджуй в іншій місці, але щоб я знав, де тебе знайти, якби було треба. Можемо пережидати скільки завгодно і один до одного поночі навідуватимемось!..

Та повилазили ми того ж дня надвечір.

До сільської управи, як і треба було сподіватись, ніхто пугающий у призначений час не явився. Лише троє чи четверо. Було в нашій селі кілька таких придуркуватих.

Сало й Давило лютували. Оце й усього! Це глум над великою Німеччиною, а не робоча сила! Це колективний саботаж! Та чого й сподіватися від зятого бандитського наброду, який тільки й зирить у ліс! Хіба давно палили по підводах нової влади! Он шапку панові Лушпаєві прострелили!.. Але нехай не тішаться! По-їхньому не буде! Не діждуться!.. І всією своєю ордою, з галасом та стріляниною поліцаї пішли по селу. Їх супроводив собачий гавкіт, зойкання, голосіння.

Я сидів у своїм закапелку й мало не конав з нудьги. Трохи подрімав, був би, може, й міцніше заснув, але почув колотнечу, що котилася по селу, і страх закортіло вибратися й узнати, що там до чого. Тітка Варка подалась на вивідини й досі не вернулась,— ні кашлю не чути (вона застудилась і цілми днями безперервно кашляє), ні човгання шкарбанів, ні рипу дверей унизу. Діждуся, поки смеркне, прокрадусь до Печенігів.

А тут поквално стукнуло сінешніми дверима, зразу ж — хатніми, а потім тук-тук-тук у стелю піді мною. То тітка рогачем. Ми так домовились. Тричі — значить «злазь!» Я полегшено зітхнув, спустився у хлівчик, звідти — до хати.

Тітка Варка плакалась і гнала прокльони:

— Лишенько!.. Напасть на нашу голову! Бодай вас напала короста! Бодай чума на вас, анциболотів проклятих! Бодай вам вищезнути до ноги усім кодлом!..

— Що там?

— Го-о-оренько! Лиха годи-и-инопька, побила б вона їх і на насіння не залишила!..

— Та кажіть-бо! Ходять? Шукають?

— Ходять, дитино, ходять, бодай їх ноги не носили, але не шукають, а хапають, зганяють, вижени з них дух, сило господня!

Отут-то я й упевнився, що Сало з Давилом не в тім'я биті і що, ставлячи свій підпис, я недооцінював небезпеки.

Вони не допорпувалися до шкалубин, у які ми позабивалися, й витягати нас звідти навіть не пробували. Зробили так, що ми самі вибралися.

— Настю взяли, за печінки взяло б їх, іродів,— сказала, втираючи сльози, тітка Варка.

— Настю? — не зразу зрозумів я. — Хто?

— Той же собацюра, що жив у вас, і приходив. Ще з двома, такими, як сам, урвигелями.

— Насті ж повістки не було! — почувуючи, що блідну, сказав я дурницю, бо хіба має вагу, була повістка чи не було. — І в неї ж мала дитина...

Тітка у відчаї махнула рукою:

— Ет, чи вони на що зважають! Повели її, то Славко в плачем услід, так один з посіпак межі плечі малого гупнув, гупни його, святий перуне, громом небесним! Перелякав дитя до смерті!.. Отако в кожній хаті: не застали того, кому велено повісткою, — забрали когось із домашніх. Сестру, брата, матір, батька.

— А в Печенігів не знаєте? Кого?

— Петро сховався, то матір, Марину, повели.

Я надумав: забіжу до Петька, підемо! Хай одпустять Настю й тітку Марину, а беруть нас! Ще де в біса та клята Німеччина, запастись би їй до вечора, ще поки до неї доведуть, — можна сто разів утекти! Не триматимуть же нас у залізних клітках!..

— То я побіг!..

— Біжи, голубчику, біжи, соколику, хай тебе бог боронить. Бо Славко ридма ридав. Настю треба виручати.

Щось іще говорила тітка Варка, папучуючи та застерігаючи, але я не слухав...

Коли ми прийшли до школи, на посту стояв колишній «наш» поліцай. Одвертав пику, щоб не стрітися зі мною очима, а я навмисне свердловий його повним ненависті поглядом. Грїлась, гадюко, під нашою стріхою, а тепер кусатись? Та що від гадюки й сподіватись! Чекай! І тебе вкусять! Та так, що здохнеш!

А тут зі своєї нори вигунав сам «пан Лушпай. Себто Давило.

— О, зволили, шановнецькі! Милості просимо! — глумивсь над нами й гучно, наче стріляв з рушниць, ляскав канчуком по широкій і цупкій, мов чавунна труба, халяві пудового німецького чоботяри. Ой, ті чоботи! Його велика втіха, гордість, ознака приналежності до «доблесного» гітлерівського воїнства! Вся поліцайня взята в що попало, а він має взувачку німецького військового виробництва! Знайте наших!.. В селі нишком глузували з дурила, а мене зараз так і поривало проспівати Давилові відому пісеньку, тільки трохи переінакшену:

Ой, чоботи, чоботи
Ви мої,
Не вилізли боком би
Ви мені!..

Ще один поляск по «чавунній трубі», ще крок нам навстріч і широкий дерев'яний усміх. Ні, не усміх, а страшний мертвяцький вищир, — мабуть, це саме про такий кажуть: «А щоб ти засміявся на кутні!» Я й сам несамохіть усміхнувся своїм химерним думкам, і те не зосталося поза Давиловою увагою.

— Ти смієш зуби продавати! — і кат шмагонув канчуком упоперек, канчук гадиною обвився круг мого хирлявого стану, здавив і обпік вогненним обручем, потім мене з силою шарпнуло вперед, я не втримався на ногах і впав на зачовгану долівку. Він ударив ще зо два чи три рази, але болю, як було перше, я не відчув — більше тяжку покривдженість. Ціпив зуби й міцно склеплював очі, аби на втіху катові не бризнули сльози. Тої миті мені здавалося найганебнішим показати свою переможеність, бо, хоч був збитий з ніг, переможеним себе не вважав: поєдинок не закінчився — лише починався.

Почув над собою самовдоволеній регіт:

— Ги-ги-ги! Га-га-га!.. Це тобі й за смішки, й за те, що запізно явився! Хто пізно ходить — сам собі шкодить, ги-ги-ги! Я звівся не зразу.

— Тебе підняти? — знову той же шалений рев і болючий поляск по моїх плечах. — Канчук і мертвого зведе! Ти в цьому не раз упевнився!..

Скинув заціпеніння і встав. Не канчука злякався — гидко й принизливо було лежати біля мерзенних Давилових чобіт.

Мене до того ніколи не бито. Було, по-півнячи зчепимося з хлопцями, посмикаємо один одного, пошарпаємо, подряпаємо, надаємо стусанів, пороз'юшуємо носи, понабиваємо гупі чи й позасвічуємо ліхтарі попід очима. Але то не те. Знайдіть на світі хоч одного хлопчика, який би виріс, ні разу ні з ким не побившись! Я не виняток. Сам когось чубив, і мене чублено. Але щоб отак... Ні, я досі не переживав нічого ганебнішого, та й зараз, переживши, не знайду слів, щоб передати мій душевний стан.

За битого, кажуть, дають двох небитих. Точно! Я піднявся на ноги вартнішим рівно вдвічі. Подвоїлась зненависть, рішучість! Досі я був лише гарячим та безрозсудним, а зараз у мені з'явилося щось нове, таке, що остерігало, робило спокійним, обачним, отож більш небезпечним для Давила! Хай начувається!..

Глянув на Петька. Він стояв зі стиснутими кулачками і блідим, аж зеленим, обличчям. Безсила злість, хоч яка справедлива і благородна, не робить людину красивішою.

Гарний на вроду Петько був зараз страшний, надто — очі, що метали в Давила блискавки. Засліплений люттю Давило заніс канчук над Петьком. А потім, несподівано не шмагнувши, опустил. Забігав поглядом то на мене, то на Петька, очі витріщив од здогаду:

— Еге, та ви, бандити, втекти надумали!..

Я казав, що в мені подвоїлись усякі душевні якості. В тім числі й хитрість. Я з неї й користався:

— Та що ви, пане Лущай! — навіть паном назвав ката, бо він мало не дуріє від задоволення, коли його так величають. — Таке й скажете!

— Бачу вас, дурисвітів! Без речей! Щоб легкома чкурнути?..

— Та воно, все необхідне, ось! На нас же! — провів я руками по дрантю, в яке був одягнутий. — Яко благ, яко наг, катма нічого, опріч лахмання!..

Ще дужче витріщився Давило, почувши з моїх нечестивих вуст, хоч і перекручену, та все ж божественну велемудрість. Нарікаючи на бідність, було, повторює її тітка Варка. Сенсу тієї мудрації я не розумів, та вона запала мені в пам'ять, і я її видав! І вчасно. Бо Давило пом'якшав.

— Ти ба! Дячок! — сказав чи то з глумом, чи з похвалою. — Яко благ, яко наг. Гм, ти теж благ і наг? — обернувся до Петька.

— Так само, — підтвердив той. — Та й нащо воно нам? Ідемо ж не кудись у дикий край, а в прекрасну Німеччину! — Петько глузував майже відверто. — Одягнуть, мов павів! Не схочуть, щоб їхні робітники світили голими задми!..

— Не схочуть, — погодився Давило. — Тим паче, перед пишними паніями та панянками, ги-ги-ги!.. А без харчів на дорогу чом же? — он як «опікувався» нами Давило, як «потерпав», щоб ми не були в дорозі голодні.

— Мати собі збирала, передасть вузлик, — пояснив Петько. — Ви ж її зараз одпустите?

— На дідька вона мені, раз ти тут.

— І Настю одпустите?

— І її. Ти мені набагато любіший за твою сестру. Надто після того, як дав тобі гарячих, га-га-га! Ти мовби хрещеник, ги-ги-ги! — тішився кат, вважаючи себе бозна-яким дотепником, і гучно поляскував канчуком по халяві.

Перед школою змінився караул. «Наш» поліцей передав пост іншому шкуродерові й рушив коридором до казарми. Зараз поставить гвинтівку в піраміду — і на бокову!.. Його переписив Давило:

— Одведи, Никифоре, до гурту ось цих! — ткнув мене й Петька в груди короткою рукояттю канчука. — А Печеніжуху і ту, кралю Галайчукову, жепи в шию!

Шкільний коридор, відколи його пам'ятаю, здавався мені затісним — так нас багато вивергалось з класів на перерву. Лемент, біганина, борюкання, сміх або й рев. А тепер він безмірно довгий, широкий, просторий і до моторошності безгомінний. Усі на світі шкільні коридори, мабуть, навмисне й робляться для галасу, а коли такий коридор тихий — то недобре. Отож і нинішня тиша була мені ворожа й гнітюча. Ішло нас трос, а кроки одлунювали мені аж десь у тім'ї.

«Щасливці», що завтра вранці мали їхати до Німеччини, були замкнені в одному з класів поряд з поліцейською казармою. Наш конвойний одімкнув двері й став обіч:

— Прощу!..

У класі першу мить ми не могли нічого розгледіти. Надворі спадали сутінки, та й усі троє вікон кімнати були позабавані грубими дошками, отож іржаве світло ледве піділося крізь щілини.

— Марина Печеніг і Настя Галайчук! З речами на вихід! — зовсім по-тюремному вигукнув поліцай. — Зміна приїшла!

Наші очі обвиклися з сутінню, й ми побачили: до класу зігнаю чоловік з п'ятдесят, а може, й більше. Не було ні парт, ні лав, ні столів чи ослонів, сама гола підлога, а на ній нема де ногою ступити. Хто сидів, підпираючи спиною стіну, хто, поклавши голову на вузол, лежав, хто припадав до вікна, намагаючись виглянути крізь щілину на волю. На поліцаїв погук у кутку заворушилися, звелися дві темні постаті, почулося хлипання тітки Марини:

— Сипочку мій, голубчику! — Вона кинулась навстріч Петькові, обвила руками, притисла до грудей, заквилила, мовби прощалася навіки. У мене в горлі заходив давлючий клубок, хотів я озватися: не плачте, мовляв, ідіть додому, а за нас не бійтеся, — і не зміг, бо вона ще дужче: — Ой завезуть же тебе іроди прокляті в чужу чужину, ой замучать та замордують мучителі люті; чи ще побачу свого соколика, чи й помрем у розлуці!..

— Тітко! — суворо застеріг поліцай. — Цитьте й негайно ж гетьте! Бо поїдете разом з сином!..

Тітка Марина цілувала Петька та наставляла:

— Бережи тебе, царице небесна!.. Ні, краще сам себе бережи. Один одного з Васьком бережіть! Чуєте?..

Сестра передала мені горбинку з харчами, поклала руки на плечі, гаряче дихнула в вухо:

— Не журись!..

— Я не журюсь...

— Якось буде...

— Втечемо з дороги...

— Гаразд, гаразд, — думаючи щось своє й не вникаючи в мої слова, кивнула Настя. — Як Славко?

— Поплакав і перестав. Що він розуміє? Я сказав, що скоро прийдеш.

— Спасибі, братику! — І несподівано, вже майже нечутно запитала: — Жанну не бачив? Не знаєш, дома?

— Вона тобі треба?

Далась вона їм, ця Тарашучка! Недавно он той допоминався, так то зрозуміло: залицяльник. А Настя чого? Знайшла компанію! Люди тюкатимуть!

— Якби не треба — не питала б!

— Он до того звернись! — просичав, указавши очима на поліцає. — А я за нею слідом не ходжу.

— Казна-що мелеш, — Настя глянула на мене з жалем: їду ж у прокляту сторону. Пообіцяв утекти, але ж вона, мабуть, не дуже покладається на мою спритність. Скажеш, мовляв, гоп, коли перескочиш! Поцілувала в голову, заспішила, бо поліцаєй уже одірвав од Петька тітку Марину, випхнув за двері. А тоді до Насті:

— Ану-бо геть, геть! Чи, може, теж заблаглося в Німеччину?

— Нехай вона тобі западеться! — вилаялась Настя і до мене: — То я пішла. Зоставайся здоровий!

Поліцаєй замкнув нас разом з усіма, ми забились у куток, де недавно сиділи Настя та тітка Марина, давай перемацувати, що там у наших торбах. На душі гидко, а їсти однаково хочеться.

Шалений день зовсім згас, у класі запанував густий і теплий морок, «щасливіці» навпомацки лаптувалися до сну. Який, здавалось би, може бути сон під таку лиху годину, але ж люди — дуже різні. Один зі страхом та розпачем думає, а що ж принесе йому наступний день; другому чортма клопоту, що буде, мовляв, те й буде; третій пошепки звиряється сусідові в потаємних думках.

Такі з Петьком і ми. Сиділи спинами до прохолодної стіни, жували хліб і в'ялену рибу, знайдені в торбах, і виметиковували, що далі робити.

Що групу відправлятимуть завтра вранці — було всім відомо. Офіційно, так би мовити, оголосив Давило. А як відправлятимуть — ніхто не знав. Одні казали, поженуть у Тернове пішки, а звідти — по Десні баржею до Києва.

Інші — буцімто з села прямо на Київ гілярами. Так звуться у нас плоскодонки з двома-трьома парами весел. На них плавали в місто, поки не було пущено пасажирських пароплавів. Надвечір вирушать — удосвіта на Подолі, на Житнім торзі. А назва чи не від клятої турецької галери, що в'їлася в печінки ще нашим предкам. Так і ми, достоту бранці, попливемо в безвість на гілярах-галерах?.. Цілком можливо: розлився Дніпро, що твоє море, пливи навпрошки, не тримаючись берега, та й не клопочися, що хтось по дорозі втече — за борт у студену воду не скочить.

Отже, поженуть пішки в Тернове, чи — гілярами до Києва?

Найлегше чкурнути, коли вестимуть лісовою дорогою до району, — наздоганяй, стріляй, пане Давило! Чорта лисого відлиш у гущину! Але ж... Ми розуміли, що тікати раніше, ніж Давило передасть нашу групу чужим поліціям чи фріцям, не можна. Тільки втечи — знову візьметься за Настю та тітку Марину, знову доведеться являтися перед налиті кров'ю Давилові очі, і він тебе одшмагає й пожене знову.

Треба далі, коли конвоюватимуть чужі. Ну, недолічаться одного-двох «щасливців» — махнуть рукою. Ніколи їм дошукуватися, хто ми та звідки, та чи не можна, замість нас, ухопити когось із домашніх.

— Втечемо після Тернового. Придуримось перед чужим конвоєм, що аж кипим од нетерплячки чимскоріш попасти в Німеччину, то за нами не дуже пильнуватимуть, а нам того й треба!

— А якщо гілярами? В Київ?

Великого міста ми побоювалися. Бували в ньому по двічі чи тричі перед війною, воно вабило нас, чарувало й водночас приголомшувало гамором, велелюддям, неосязжністю, заплутаністю вулиць, де заблудитися легше, ніж в найдикішому лісі. Але тоді ми були не самі, трималися старших. А зараз? Ну, вдасться щезнути з-перед поліцейського ока, то куди бігти, де шукати сховку?

— А як ухнуть до вагона та замкнуть? Поки вихитрується на волю — завезуть хтозна-куди! Поїзд є поїзд, мчить мов шалений! За півдня пролетить півтисячі кілометрів! Тюпай тоді пішечки, шукай дороги до села! Всякий тебе може перепинити й арештувати. Попадеш ще в тяжчу халепу!..

Поїзда було страшно чи не найдужче. Ближче, ніж кілометрів за п'ятдесят від нас, залізниця не проходила, цим транспортом ми ні разу в житті не їздили, та й бачили тіль-

ки в кіно, отож не уявляли, де в нім входи-виходи, які можливості щезнути.

— Та вже хай,— прошепотав під кінець Петько.— На місці видніше, якось буде.

Весняні ночі короткі, мені здалося, що надворі починає сіріти, я навіть зрадів, що ось народиться новий день, а з ним і нова можливість діяти, бо найгірше для людини — бездіяльність і невідомість. Почув тихе посвистування носом (Петько таки ж заснув!), і мені самому почала важко хилитися на груди голова. Але заснути було лячно. Бо коли засинаєш — стаєш наче відсутній, отоді-то й можеш прогавити щось дуже важливе. Я поклав собі не спати. Та одне діло — покласти, а друге — встояти проти непоборної сили сну! Недарма кажуть, що над сон нема в світі нічого милішого й нічого дужчого. Я заснув.

І що б, ви думали, мені приснилось? Таращуківа Жанна! Наче й не думав про неї, а вона взяла й приснилась. Та ще так химерно. Ніякої тобі війни, над головою ні хмаринки, пряхить немилосердне сонце, аж листя на шелюзі скручується, наче од подиху полум'я, а я йду і йду по гарячій, як пательня, землі, де ще вчора смарагдовіли вишиті ромашками луки й переливалися сизими хвилями половіючі жита. А стежка все вгору та вгору, все кругіша й гарячіша, аж ген туди, де відмежовує землю від неба вузька зеленіва стяжка лісу. Я зобов'язаний будь-що добратися туди за дня, поки сонце не впаде за обрій, інакше загрожує мені щось незрозуміло-небезпечне, я його боюся більше за смерть, хоч до ладу не знаю, що воно, як його назвати.

Мені гаряче, піт заливає очі, але знехтувати обов'язок я не можу й не хочу, хай хоч упаду й сконаю, тож уперто роблю крок за кроком, крок за кроком. Клята стежка вислизав з-під ніг, я поступаю вперед так слабо, мов виконую вправу «ходьба на місці».

А поперед мене на стежці... Хто то? Та Жанна ж!..

— Жанно! — радію я не знати як, гукаю, здається, голосно, але погуку свого не чую, не чує його й Жанна, бо не оглядається, йде легко, не торкаючись ногами гарячої стежки, ніби ні спеки для неї, ні крутизни.

Вона йде, а я топчусь на місці, відстань між нами збільшується, зграбна дівоча постать меншає й даленіє, ще трохи — і Жанна щезне зовсім, я знову zostануся сам, а мені не хочеться, мені моторошно самому. Щосили гукаю знову, починаю, що не лише ворущу губами, як у німому кіно, а на весь голос:

— Жа-а-н-но!

Почула й вона, оглянулася. Стояла, піджидуючи мене, світла, ласкава й здивована:

— Галайчук? А я думала...

— Що ти думала? — Я таки видряпався по сковзькій стежці до неї, і в мені нараз збудилося недобре почуття, що його Настя якось назвала ревністю. — Ти думала... той?

— Хто той? — в очах ще більше здивування. Якби ви бачили ті очі! Як вони одразу змінилися, як зникли просвітленість і ласкавість, а натомість зродилися засмута, біль, мука! Та я був сердитий, отже жорстокий, не мав жалю до тих очей, намагався дошкулити якомога дужче:

— Та той же! Собацюра, продажна шкура, Никифор, бодай йому пропасти!

— Тю! Який Никифор? — степенула Жанна плечима, засміялася й побігла геть. Була це ніби Жанна й не Жанна: не доросла, а моя ровесниця й однокласниця, в'їдлива, глузлива, язиката і вродлива. Я метнувся вслід. Не битись, а хоча б смикнути за кіску й навмисне розв'язати отакецький білий бант, хай попомучиться, знову заплітаючись та вмощуючи на голові ту дівчачу витребеньку! Ще недавно ноги мої були налиті свинцем, сам був мов скутий, а тепер не біг за Жанною — линув понад стежкою. Легко наздогнав дівчину, випередив, заступив дорогу, розкинув руки:

— Не пушу! Ти куди?

— Туди, куди й ти!

— Зась! Нам не по дорозі! — в мені прокинулася жорстокість, адже ж вона сподівалась побачити не мене, а того.

— Тобі самому зась! — І вже знову це та Жанна, що я бачив її посеред вулиці разом з поліцаєм, коли перехихикувались та лицялися. Та й він, де не візьмись, поряд з нею! Тю, будьте ви неладні!

Зневажливо обернулися спинами, ані глянули на мене, ніби я був не Василь Галайчук, а нікчемна кузька, взялися за руки й пішли. Щоправда, не так невагомо й прудко, як перед тим Жанна, бо стежка ставала щодалі крутіша, і я заповзвся їх наздогнати й сказати все, що про них думаю. Вже ось-ось був би їх настиг, аж раптом крута стежка запалася бездонним урвищем, і ті двоє з гуркотом провалилися вниз. Услід чорним градом посипалось дрібне й крупне валуння. Я гнався так стрімко, що спинитися край урвища не міг, полетів у темну порожнечу. Але якась незбагненна сила мовби кинула мене вперед, під ногами відчув твердий ґрунт уже по той бік урвища, а внизу, за спиною, гриміло, гриміло, гриміло... Од грому я й збудився.

XI

Гриміло не валуння — постріли. А в двері класу, де нас було замкнено, мало не зриваючи їх з завісів, гупали прикладом. Замок не витримав, двері розчахнулися, з коридора влилося сіре ранкове світло, і в нім — з автоматом впоперек живота — хто б ви думали? Нізачо не вгадаєте, бо я й сам спросоння не одразу його впізнав. У дверях стояв, показуючи мало не всі білі зуби, знайомий нам з Петьком партизан Баклан! Той, що був на варті коло Борсученкового порога й не хотів пускати нас до командира!

— Ану, братва! — гримів глухуватим, мов через сукно, басом. — Хапай манатки й катай під усі чотири вітри! Годі баранами сидіти й чекати, поки фашист заріже!..

У класі вибухнув лемент. Люди заворушилися, похапали вузли і поквапки, ніби боялися, що їх перепинять, поперли в двері, мало не виносячи їх з одвірками. За порогом розсотувалися врзнобіч: одні цезали одразу, другі роззирали-

ся, шукаючи очима, кому ж це дякувати, треті хапали за руки партизанів, допитувалися, а що ж його на світочку робити далі, що буде завтра. Чи не обернеться нинішня радість новою, може, ще більшою, напастю.

Нас із Петьком винесло в коридор, там ми виборсалися з течії, пробилися до Баклана, що притулювся спиною до стіни і, тримаючи під пахвою автомат.

— Доброго ранку, товаришу Баклан!

Він нас не впізнав. Та й де було пізнати? Бачив недовгу мить, поночі, до того ж, хіба мало перед його очима мелькало отаких хлопчаків по різних селах, в які налітав з загоном у бойових партизанських справах?.. Підняв брови, аж на лобі зібралися три довгі зморшки:

— Знайомі?

— Ще б не знайомі! Ви нас колись роззбрóїли, наче яких поліцаїв,— повів я рукою в той бік, де мала бути Борсученкова садиба.— Забули, чи що?

— Може б, навіть постріляли, якби не командир! — поскаржився Петько.

— Го-го-го! — зареготав Баклан.— То це ви, орли?

— А хто ж іще!

— Багаті будете, не впізнав. Не сподівався стріти таких бравих партизанів у цім поліцейськiм блощичнику. Дали себе, мов курчат, схопити? Ну, молодці!

— А як вони матір замість тебе хапають!

— Або сестру!... А в неї малюк! Це ви можете зрозуміти?

Які мінливі людські очі. Щойно іскрились вони в Баклана сміхом і зухвальством, а за мить — жаль у них і співчуття.

— Можу, хлопчики, можу,— зітхнув він.— Ходіть поки що додому, до матері та сестри. Погрійтесь під рідною стріхою, бо скоро, либонь, доведеться все те залишити.

Він говорив іще щось, але я не чув, бо од класу, в яким була поліцейська казарма, долинуло грюкання, гомін. Ми з Петьком обернулися й застигли з відкритими ротами. З дверей партизани виносили оберемками, мов поліняччя, гвинтівки, цинки з патронами, пласкі бляшанки з кулеметними стрічками, котили станчак!.. Всі поліцейські арсенали!.. Не пригодились, виходить? І кулемет, яким недавно хвалився «наш» поліцай, не запоміг?.. Як же це захоплено їх так зненацька? Навіть диркнути з станкача не вдалося!.. В моїй голові одне по однім зроджувались запитання, на які я не встиг дошукатися відповідей. Бо з тих же дверей класу-казарми партизани виштовхнули межі плечей ревнителів «нового порядку» — поліцаїв. Напівроздягнених (захопили, вид-

но, на нарах), зелених од переляку. Аж не вірилось, що то — ті самі, вчорашні: зарозумілі, самовпевнені, люті, страшні. Одразу зникчемнили, наче поменшали, а на пиках — покірність і догідливість.

Ішли довгим коридором, дивлячись під ноги, а недавні бранці, даючи їм дорогу, гляділи зневажливо й мовчазно. Одна лиш молодиця, коли проходили повз неї, не втрималась:

— Тьху! — плюнула услід. — Бодай вам шлях запава!..

Я полічив партизанських полонених. Тринадцятеро. Подумалось: тринадцять — то не всі. А Давило? А Сало? А «наш» поліцай? А ще двоє?

Баклан угадав мої думки:

— Когось недолічився?

— Нема чотирьох. І Сала немає.

— Сала?

— Ну, старости!

— Ага... Далеко не забіжать.

— Мабуть, знову в Тернове чкурнули.

— І там дістанем!..

Партизани як несподівано налетіли, так швидко й вибралися з села. Повантажили на підводи поліцайську зброю та інші трофеї, і партизанський обоз весело поторохтів за сосняки. Услід за обозом конвой погнав полонених поліцаїв.

— Що їм буде? — поцікавились ми в Баклана.

— Кара! Зрадники ж!..

Наздоганяючи своїх, Баклан на ходу обернувся, помахав нам рукою, щось прокричав. Ми не розібрали, але догадалися: щось про скору зустріч, бо тепер наші стежки зійшлися і вже не розійдуться. Так, так! Як нависне над селом небезпека — один нам вихід: до лісу, в загін! І там не одмахнуться від нас під жодним приводом! Як загін знайти — підкаже Михайло Савкович. Не може він не знати туди дороги!.. Ну, та поки що — додому!..

Село того дня довго не вкладалося спати. Люди збивалися по хатах, перебирали чутки. В кожного на душі — радість вперемішку зі страхом: що то буде?

За мною й Петьком ще вдень забігав Сашко Смоляр, сказав прийти надвечір до Михайла Савковича. Збираючись до вчителя, ми вже не ховалися. Нема чого ховатись! Пішли до груші, взяли гвинтівки, оперезалися кулеметними стрічками, за пояс — по гранаті! Хай усі бачать! Ми — партизани!

— Ішли по вулиці з гордо піднятими головами, розглядалися навсібіч, — а яке враження справляємо на земляків, — та скоро завважили, що не вельми кого й дивуємо своїм молодцтвом. Такі не ми лиш одні. Ген попереду неквапно пішло якихось двоє, теж з гвинтівками. А там хтось попрошкував городами, і він не беззбройний. І всі — в один бік, туди ж, куди й ми.

На соснових кругляках у березі (старий Савка, нашого вчителя батько, намірився пересипати сарай, та війна перебила) вже зібралася чимала група таких, як ми, хлопчаків (четверо з нашого сьомого: Сергій Сорока, Андрусь Тимчук, Степан Вдовенко, Коля Білик) і дорослих чоловіків. У хлопців, мабуть, чи не в кожного, з-за плечей витикається рушнична цівка, дорослі зброї не мають, а може, мають, та не виставляють її напоказ. Помітивши нас звіддалік, замахаव рукою Сашко Смоляр:

— Давайте сюди. Трохи заждемо.

— Доброго вечора.

— Здорові будьте, — озвалося кілька тихих голосів, і нікого не здивувала наша поява, ніби всі наперед знали, що ми маємо прийти, ніби про це уже віддавна між нами всіма існує домовленість. А справді, існує. Тільки безмовна домовленість. Ми всі одностумці.

Надійшло ще кілька чоловік. Я передічив: чоловік за сорок. Сяла!.. Невдовзі з сутіні, що дедалі густішала, вийшли Михайло Савкович і троє озброєних. Підійшли ближче — я пізнав: Баклан, командир, з яким ми колись говорили в Борсученковій хаті, третій — незнайомий.

— Усі? — спитав командир у Михайла Савковича.

— Ні, та я всіх і не повідомляв. Решті перекажемо, що треба.

То не був пишномовний мітинг чи урочистий збір, не було багатослівних промов, але я так хвилювався, як досі ніколи в житті. Раніше, в школі, на урочистих лінійках, на комсомольських і інших зборах ми часто слухали гарні й правильні слова про необхідність готуватися до праці й оборони, співали гучних пісень про готовність до героїчних походів, про майбутні блискучі перемоги над темною силою, про те, що, в разі ворожого нападу, будемо бити ворога на його території, і так до всього того звикли, що, здавалося, небезпека й зовсім не прийде. А тепер — ось вона!.. Війна... І зовсім не така, як нам уявлялось. Не десь там, а таки ж у нашій селі, у нашій лісі, на нашій лузі, полі треба бити внависного ворога! А він, гад, сильний! І перемога не буде скорою й легкою. І тим ми рішучіші й міцніші духом.

І, виходить, не треба багато гучних слів. Це розуміємо всі, і, найперше, Михайло Савкович. До буденності спокійно він повідомив:

— До нас прийшли товариші з партизанського загону, мають дещо сказати.

Не вдавався в довгу балачку й командир партизанського загону.

— Товариші бійці самооборони, товариші партизани! — Говорив тихо, а мені аж під ложечкою млоїло од гордості. А що? Бійці! Партизани! І ми з Петьком серед них! — Маємо точні відомості: окупанти не сьогодні-завтра почнуть каральні операції проти партизанських сіл. В Терновім зосереджене крупне військове з'єднання, перед ним поставлене завдання: виловити й відправити до Німеччини якомога більше молоді, знищити по селах малих і старих. Людей мусимо рятувати. На те ми й самооборона, на те й партизани. Буде нелегко. Без жорстокого бою не дамо ворогу ступити ні кроку, дорого він заплатить за злочинства. Але треба дивитися правді у вічі: завтра чи позавтра для когось із нас буде перший і останній бій, хтось ніколи не вернеться під батьківську стріху. Я не лякаю вас, ви — бійці й мусите бути до всього готові. А домашнім і всьому селу скажіть: хай беруть необхідне, налігують корівчину, в кого вона ще зосталась, триножать теля, поросля й відходять в ліси. Чим глибше — тим ліпше.

І останнє: партизанські загони ще вчора вийшли на бойові рубежі; якщо фашисти почнуть наступ — ми готові їх стріти... Ви добровільно стали бійцями самооборони, власне, тими ж партизанами, бо розумієте, що одсиджуватись зараз не можна. Кожен, хто вважає себе здатним носити зброю, прагне в бойові ряди. Та ми нікого не силуємо. Подумайте. Може, комусь боязко, хтось не вміє стріляти або не має з чого. Такі йдіть додому, рятуйтеся разом з домашніми. Хай вам щастить. Хто ж рішуче взявся до зброї, розуміючи, що це не гра у війну, а жорстока, безпощадна, смертельна війна, — таких ми ждемо до себе в загін. Ось командир самооборони вашого села, — вказав на Михайла Савковича, — його слово для вас закон. До зустрічі.

Партизани так само швидко зникли, як незадовго перед цим з'явилися. Щойно розтали їх постаті, Михайло Савкович скомандував:

— Збір на цьому ж місці по зеленій ракеті. А зараз — по домах, підготуватися!

Ну от! Тепер усе стало на своє місце. Воно легше, коли є над тобою хтось старший, мудріший, досвідченіший і коли

той хтось може перейняти на себе твої гризоти, та ще в таку тривожну годину.

Заспокоєний, серйозний і наче аж вищий на зріст я увійшов до хати.

— Дай, Насте, переодягтися в чисте й наготуй торбу,— сказав діловито.— Бо, може, за годину-другу треба буде йти.

— Куди?

— На бойову операцію.

— Лишенько, лишенько! — заклопоталася Настя.— Ви чуєте, тату? Чуєте, що він каже!

Заспокоєність заспокоєністю, а батька я побоювався. Що він скаже? Чи не виявить крутої батьківської волі та не скамандує: «Ану, киш на піч! Розвоювався!»

Він сидів на звичнім місці — на ослінчику перед грубою, довгу хвилину мовчав. Сухий, зсутулений. Я тільки тепер завважив, як він змарнів за останні місяці. Аж чудно дивитися. Скільки пам'ятаю самого себе й тата,— завжди дивувався його силі й витривалості, ніколи не брала його втома, я по-дитячому заздрих і мріяв вирости таким дужим, як він. А зараз тінь тінню!.. Та ось підняв очі — і я мимохіть втягнув голову в плечі. В очах та ж воля й сила. І та ж рішучість, проти якої я ніколи не міг вистояти, коли він на чомусь наполягав. Що скаже зараз?..

— Чую, дочко. Хай іде. Іншого виходу немає.

Ми з батьком, хоч любили один одного, не звикли відверто виявляти свої почуття, говорити ласкаві слова,— ми ж бо серйозні й суворі мужчини! — але зараз на мене нахлинула й штовхнула до батька неподоланна хвиля розчуленості. Чи то з почуття вдячності, що він мене розуміє й благословляє на перший у житті серйозний самостійний крок; чи з недоброго передчуття, що, може, ми оце прощаємось назавжди; чи в синівським жаданні бодай короткого дотику до теплої батьківської руки я притамував зрадливу вільгість на очах і опустився коліними на долівку перед стільчиком, на яким сидів батько. Мав доконечну потребу сказати татові щось достойне нинішньої хвилини, але де взяти для того слова?.. Припав губами до шкарубкої батькової правиці й на довгу хвилину застиг, аби приховати сльози, що таки ж переповнили мені очі. І ніхто не здивувався з мого пориву: ні тато, ні Настя, ні навіть малий Славко. Батько хрипко зітхнув, вивільнив руку й мовчки провів по моїй голові долонею; Настя одвернулася й заторохтіла ложками, збираючи вечерю, а Славко з недитячою серйозністю переводив очі то на мене, то на маму, то на діда. Всім було журно. А до мене поволі вернулось самовладання.

— Партизани щойно просили переказати: хай усі тікають до лісу. Отож і ви приготуйтеся.

— Та вже ж не інак,— важко підвівся батько й пішов до столу.— Сідаймо разом повечеряємо, бо хтозна, коли знову доведеться...

Настя, заради прощального вечора, зготувала, як на такий злиденний час, мало не царську вечерю: напекла деревнів, присмачила смаженою цибулею, розпарила в чавунці, та ще десь доп'яла глечик кисляку. Запиваєш ним деревни — дивись, щоб язика не проковтнути!.. Щойно повечеряли — спалахнули зеленавим світлом вікна нашої хати й за хвилину згасли. Мені час.

Надів торбу з припасованими на зразок армійського речового мішка лямками, підперезався стрічкою з набоями, закинув за плече десятизарядку.

— Прощайте!..

І швидше з хати, щоб не чути Настиного приглушеного схлипування й відвертого Славкового реву.

XII

Ми не ждали, поки фашисти, як минулого разу, залізним обручем схватять село й почнуть палити та розстрілювати. Ми вийшли їм назустріч. Вся наша самооборона і всі партизанські загони, що були в межиріччі. Перекрили дороги з райцентру, усі стежечки та гребельки,— здається, зайцю не прошмигнути через партизанські заслони! Хай не думають заскочити нас зненацька!..

Зі мною та Петьком у старім окопі — Баклан. В заслоні на нашій ділянці бойовий партизанський загін, а в ньому й ми, необстріляні бійці самооборони. Щоб учились у старших, як треба бити фашиста. Хай тільки спробують поткнутись!.. Окопи обабіч дороги, зліва і справа. Вони zostалися після боїв, які кипіли тут улітку сорок першого. Тоді пролягав у цім місці фронт, і тепер знову. Коли прислухатись — сторожко дихає, ворухиться наш оборонний цеп. То зброя брязне, то хтось притамовано кашляє.

Гудуть ноги (перш ніж зайняти оборону, ми пройшли швидким маршем з півтора десятка кілометрів), злипаються очі, хоч я добре знаю, що спати не можна, і трохи бере страх. Уявляю: вигулькнуть з мороку фашисти, попруть лавиною, поливаючи нас вогнем, а ми? Витримаємо, встигнемо їх перебити, поки вони доскочать до наших окопів? Чи, може, нам скомандують кинутися в атаку, схопитися вруко-

пашну? На моїй десятизарядці — плаский, мов довгий ножкака, багнет, ним можна колоти ворога й рубати, як шаблею. Тільки не зивай, не дай випередити себе! Ну, мене не випередять! Палка уява малює картину жорстокого бою так виразно, піби ось вона, перед очима! І у вухах, здається, гримить од пальби. Тьху! Сон це чи яв? Чи марення?

Рвучко скидаю голову. Зліва змагається зі сном Петько. Стрілись поглядами, обмінялись усмішками. Справа — Баклан.

— Не спить, хлопці, не спить!

Тиша і срібlistий морок. Срібlistий, бо з-над старих сосен вигулькнув місяць, залив сяєвом дорогу, що відкривається моему зорові. Давно знайома дорога. Скільки викликає приємних згадок! Частенько їздилося по ній чи й ходилося пішки до районного центру: то на піонерський зліт, то на змагання юних ворошиловських стрільців, то на щорічний огляд художньої самодіяльності, в якій ми з Петьком були найпершими учасниками. Але перед самою війною — найголовніше.

— Пам'ятаєш, — шепчу Петькові, — коли востаннє їздили?

— Ще б не пам'ятати...

На шкільних комсомольських зборах нас прийняли в члени ВЛКСМ, і ми їздили до райкому на затвердження. Перехвилювались! А що як зададуть каверзне запитання, не зумієш на нього відповісти й тебе не затвердять? Затвердили!.. Урочисто вручили комсомольські квитки. А значки ми покупляли заздалегідь і тепер з повним правом попришпилювали їх до піджачків...

— Не спить, хлопці, не спить! — це знову Баклан.

— А ми не спимо, — відповідаємо в один голос, хоч обидва, якщо й не спали, то в думках таки ж далеко були від реальності. У яку ж недосяжну минувшину віддалилися дні, в котрі я щойно поринув палким спомином!..

Чи вернуться? А певно ж, мусять вернутись! Інакше й жити не варт. А вернуться не раніше, як перестріляємо всіх фашистських вішателів! До останнього! І їхніх лакуз також. Швидше б наступали вони чи що! Бо ноги затерпли. Та й поза плечима, поїд блаженьким піджаком неприємно шарить рукою передсвітанковий холод. Швидше б бій!.. А що хтось із нас загине в тім бою — про таке не хотілось думати. Не мусить загинути! Ніхто з наших! А я й поготів. Бо як це так: ось я є, а то раз — і мене не буде! Казна-що!

Зліва глухо загунали по мерхлій глищі чиїсь чоботи, хруснула трухлява гілка. Темна постать поквапки йшла понад окопами.

— Командири відділень, до командира загону! — неголосно передавала наказ і, танучи в п'ятні, повторювала: — Командири відділень, до командира загону!..

Нас розбили на відділення в останню мить, перед тим, як зайняти окопи. В кожному відділенні — бувалі, обстріляні партизани й по кілька новачків. А наш командир — Баклан. Тимчасово, сказали. Після бою загін переформується заново. А я б уже не хотів. Хай би Баклан був нашим командиром завше. Він мені подобається.

Баклан повернувся за якихось десять хвилин, а мені здалося, що він був відсутній годину. В тривожнім жднні час нестерпно тягучий. Без Баклана ми перекинулися з Петьком кількома словами, пильнували за дорогою. Двом в окопі просторіше, ніж досі було трьом, та все ж ніби незатишно. З Бакланом надійніше. Хоч ми на нього чекали, він виринув з опівнічної сутні й навис над нашим окопом зненацька — привчився ходити безшелесно й з'являється, де йому треба, несподівано.

— Не йде гора до Магомета — Магомет піде до гори. Магомет не гордий!

Ми не зрозуміли, й Баклан, зібравши довкола окопа відділення, пояснив:

— Карателі зволікають з наступом — значить, не зовсім готові. Ще вимудровують, як нас стерти з лиця землі. Поки чухатимуться — дамо такої, що на тім світі не очухаються! Одне слово, нашого наступу ворог не жде, а нам цього й треба! Командування наказує всім загонам: оточити райцентр, знищити ворожий гарнізон! Не йдуть сюди, щоб ми їм дали чосу, підем до них, розколошматимо на місці!..

Передали команду виступати.

— За мною! — наказав Баклан відділенню.

Перед нами та сама, віддавна знайома дорога. До містечка кілометрів вісім. Удень я був би на місці за годину. А поночі, та покрадьки, та такою неповороткою колоною, в яку ми витяглися, чи встигнемо хоч до ранку? Бо скільки тієї квітневої ночі...

Котра година — я не знав, годинників ми не носили, не могли й мріяти про таку розкіш, час визначали по зірках або за півнячим співом. Але села zostалися позаду, півня не почути, та й перестріляли їх німці. А зорі на місці. В прогаліні між темного соснового верхів'ття я знайшов на бархатистім небі Віз: надламаним дишлем показує, що середина ночі минула, але й до світання ще не близько. Мусимо встигнути!..

Колона човгає звивистою чорною дорогою обережно, одна-

ково її, мабуть, можна почути здалеку: там зброя брязне, там тось голосніше, ніж треба, озветься до сусіда, а там притамовано вилається, спіткнувшись об сосновий корінь. Позаду, в самім хвості колони, сунеться невеликий, з кількох підвід, обоз нашого загону — і його чути: поторохкує колесами на тім же корінні, що, мов навмисне, потворними, вусібіч розгалуженими жилами перетинає дорогу. Мука — їхати по них підводою! Душу вигоцує!..

Ми з Петьком — лікоть до ліктя. Раз у раз то він мене торкає, збившись з розміреної ходьби, то я його, і обом мовби тепліше від тих доторків, мовби надійніше й безпечніше. Недарма про лікоть друга кажуть багато гарних слів, у піснях та віршах красиво говориться. — то все правда, хоч тієї ночі, в тім поході я ще до кінця й не усвідомлював, яке то щастя, коли поряд надійний товариш, такий, як Петько. Я те оцінив згодом, коли на наші голови посипалися нещастя за нещастям.

По колоні передано наказ спинитися на короткий привал. Сіли де хто стояв, підпираючи спинами сосни, запеклі курці скаржились, що не можна покурити, а любителі поспати, тільки сіли, так і засвистіли носами. Щаслива вдача в людей: пірнув одразу, занурився мов у теплу й ласкаву чорну вовну, і жодних тобі клопотів! Посвистуй у дві дірочки, поки не штовхнуть під бік та не накажуть рупати вперед!

Баклана й інших командирів знову покликано на коротку командирську нараду, цього разу вони не барилися.

— Підйом! За мною!

Старий бір з двохсотлітніми соснами рідшав, переходив у молодняк, і по цьому ми знали, що за п'ять—десять хвилин вийдемо до останнього перед райцентром села, до Коропаєва. А вже за ним і сам райцентр.

Містечко, як на мирний час, у райському місці. З одного боку — чиста й ласкава Десна, з другого — порослий шелюгою та верболозами луг, а ще з двох — цілющі соснові бори. Забудовувалось передвоєнного часу як адміністративний центр переважно всякими конторами та установами, житлових будинків майже не було, лише кілька, для чільніших районних службовців. Інші ходили чи їздили на роботу велосипедами з ближніх сіл... Тепер тут окупанти... Але заждіть! Мине година-друга — і рай обернеться пеклом. І для німців, і для всяких продажних шкур, що повтікали з партизанських сіл та по-собачому туляться до фашистського чобота! Таких мені не жалко! А попався б на очі Сало — я б довго не роздумував! Чи якби цей, «наш» поліцай! Узнав би, як вистоювати та пересміюватися з Таращучкою!

Згадав Жанну, і знову подумалось, що в чомусь несправедливий до неї. Адже звинувачують та карають не за саме лиш вистоювання та пересміювання. Його — ясно! За те, що поліцай! Цим усе сказано! І нема йому ні прощення, ні пощади! А Жанну за що? Що водиться з ним? А може, вона навмисне, аби щось вивідати? Може, справді серджусь на неї через ревність? Та й чи серджусь взагалі?.. А думати про неї чомусь мені приємно, от і думаю в непідходящу годину, і страх хочеться вимовити її ім'я вголос, поговорити про неї. З ким? Та з Петьком же, який мовчки тупає опліч, і голова йому чимось подібним не заморочена.

— Таращучку днями не бачив?

— Хіба ми з тобою не разом були? — озивається трохи здивований Петько.

— Не видно її, де могла подітись?

— А тобі що? — схидно питає Петько, бо, як і Настя, має щодо мене підозру.— Сховалась, мабуть, за материну слідницю.

— Не маленька, важко сховатись.

— Надто, коли за нею слідкують чийсь ревні очі.

— Хочеш сказати, мої?

— Гірше. Петрісві. Може, з ним і чкурнула до Тернового абощо. Знаємо таких!..

Петько не сказав, яких саме, але подумав дуже ганебно — це факт. І вів своєї ж:

— Якщо в Тернове забігла — побачитесь. Та чи знайдете, про що говорити.

Менш підходящого місця для бійки, ніж наша похідна колони, годі придумати, а то я дав би стусана Печенігові. А тут ще приглушений окрик Баклапа:

— Шпаню-юки! Кипь роз-з-мови!..

Од мого забіяцького пориву не зосталося й сліду. Знову йшли мовчки. А потім я помітив, що йдемо не по тій дорозі, яка веде на центральну вулицю містечка, а збочили праворуч і заглиблюємось в ліс. Відходимо чи що? Так і не стукнувши фашиста по лобі! Навіть не наполохавши?.. Штовхнув ліктем Петька, прошепотів майже нечутно:

— Куди це ми?

— Наше діло — йти куди наказано.

— Так ми ж відходимо!

— А то не наше діло,— товкмачив Петько, мов папуга.

— Може, збилися?

Петько знав дорогу не гірше за мене, проте був певен, що йдемо правильно.

— Гадасш, Баклап не знає, куди весті?..

Командир притишив крок, пропускаючи повз себе колону, порівнявся з нами, але висварити нас за розмови не встиг, бо в цю мить передрапкову тишу розітнула кулеметна черга. Якось Баклан сказав: німці — що ті собаки в селі нічної пори: один брехне спросоння — за ним другий, третій, десятий, а тоді й пішло з кінця в кінець, валують в один голос, мов павіжені, поки котрийсь не перестане, щоб по тому заціпило і всім. Отак і зараз: озвався чергою один з постів, виставлених карателями по околицях містечка, як до нього дослучили лункий гавкіт інші, спалахнула ракета, задиркали автомати.

Що це? Виявили котрийсь із загонів? Чи просто зачули шерех, або він їм тільки причувся з переполоху, і збадьорують себе вогнем і громом? Пальба гриміла лише звідти, з містечка, та й по звуку зброї було чути, що стріляють гітлерівці. Партизани не озивалися жодним пострілом, мабуть, зачалися й пережидують, щоб увести ворога в оману.

А нас Баклан квапив уперед. Ми, виходить, не вийшли ще на визначену бойову позицію; ланка, яка мусить замкнути кільце довкола містечка, ще пробирається лісом і, якщо не встигне до початку бою, відкритою дірою може скористатися ворог! Все це я зрозумів потім, як і осягнув план і хід всієї операції, а поки що поспішав за Бакланом, уже не дбаючи про те, щоб не брязнути зброєю чи не вчинити іншого шуму — за пальбою однаково нічого не чути.

XIII

Стрілянина вщухла раптово, як і вибухнула. Після пекельної тріскотняви світ оповила така німотність, що аж боліли вушні перетинки. Терпіти її для мене було важче, ніж стрілянину: ясно ж, що то затишшя перед грозою.

Ми зайняли позицію: розтяглися густим цепом від крутого деснянського берега, через подвір'я маслозаводу за околицею містечка, до молодого сосняка. А далі таким же цепом через луки, верболози і знову — на берег Десни бійці інших загонів. Ніби велетенська підкова вперлася двома кінцями в річку, обійнявши Тернове з трьох боків. А з четвертого — Десна. Холодна купіль для карателів. Припече — скочать у воду, але й те не врятує їх від смерті!.. Баклан сказав, що командування про всяк випадок переправило на другий берег Десни групу партизанів: якби фашисти надумали тікати через ріку, їх перестрінуть з тамтого боку!

Доки ж триватиме тиша? І що вона означає? Гітлерівці

побахкали і заспокоїлись. А наші?.. Хочуть дужче приспати ворожу пильність? Хай фашисти повірять, що небезпека їм не загрожує, й задрімають? Бо ж на світанні ой як хочеться спати!

Я в тім переконувався не раз і переконуюсь зараз. Пригрівся в приземкуватій будівлі з вибитими вікнами, що колись служила маслозаводові складом, позиркую в синю сутінь й почуваю, як важчають повіки. Якби не така нервова збудженість — не диво й заснути. Хоч би скоріше розвиднялося чи що!..

— Пильнуйте, хлопці, пильнуйте! — збадьорює нас, з'являючись у дверях, Баклан.— Закипить скоро, загримить!.. Ви ж мені — ані пострілу без наказу! Ні руш і жди команди! — застерігає уже не вперше.— Ясно?

— Та ясно ж,— озивається Петько за нас двох.

Бій спалахнув, коли на небі почали примеркати зорі. Загриміло одразу так, що мені заклало у вухах. Напружився кожен м'язик, нетерпляче запульсувала кожна жилочка, а якась незвідана сила поривала вперед, у гуркіт, спалахи, тріскотняву. Я ледве стримував себе, щоб не порушити строгого Бакланового наказу й не рвонутися з місця.

Мов бігуни на старті, ми з Петьком завмерли в широкій проймі вікна й ждали, коли ж Баклан подасть команду. Прорисувати відкриту місцину, яка відділяла маслозавод від крайніх хат містечка, для нас що чхнути! Хвилина — і будемо там! Вже ж, мабуть, інші загони піднялися в наступ, ідуть на фашистів урукопашну, нам навіть вчувалося партизанське застрашливе «ура!». Чи не наступає вирішальна, переможна хвилина бою? А ми сидимо! Доки? Поки все й закінчиться? Без нас?..

Баклан розумів наш настрій.

— Спокійно, соколики, спокійно! Всякому овочеві свій час.

— Так закінчиться ж!

— Якби-то все так скоро!

— Ну, справді! Он, чуєте? — це вже я благально волав до командира, бо подумав, що бій ось-ось зовсім затихне. Але ні! Загуркало дужче. Безперервні кулеметні й автоматні черги та рушничні постріли лише здавалися тихішими. Їх глушили гучні вибухи в містечку. Що воно?..

— Міномети! — пояснив Баклан.— О, дають духу!

— Німецькі?

— Тю, таке скажеш!

— Наші?

— Хіба не чуєш?

Чути я чув, але звідки мав знати, що в партизанів є навіть міномети. А коли так — гинь негайно, ворожий гарнізон! Ніщо тебе не зарятує й ніщо не допоможе! Так тобі й треба! Ще один залп, другий, третій — і зостануться від фашистського воїнства ніжки та ріжки!

— А коли ж ми?

— Ось-ось і нам буде робота,— знову заспокоїв Баклан.

Тоді ми не знали, що командир загону навмисне наказав Бакланові одібрати таких, як ми з Петьком, необстріляних і, разом з небагатьма досвідченими партизанами, зайняти найменш небезпечну позицію: з боку маслозаводу, проти відкритого місця, щоб гітлерівці, якби змушені були відступати в наш бік, не могли напасти зненацька. Щадило нас командування, поки оговтаємося та наберемось партизанської тямковитості й боекдатності.

Надворі зовсім розвиднілось. Над містечком криваво яскрили заграви, металися над будівлями хижі язики полум'я, небо підпирали стовпи чорного диму. Запах смаленого повис над подесенням і навіть нам, хоч ми були майже за півкілометра, в'їдався в очі. Пожежі ширились, зажирали поспіль усе містечко. Здавалось, ніщо живе не могло там утриматись, а тим часом пальба не слабшала.

Крайні, з нашого боку, будівлі поки що не горять, і нам видно, як гарячково метаються поміж ними темні постаті, то щезають, то вигулькують знову. Мабуть, насідають наші! Мені сором, що ми сидимо без діла, а саме ж звідси, від маслозаводу, й натиснути б, і вдарити, або піднятися — та в атаку!.. Злеліяв собі такий тактичний план, глянув на Баклана, запропонував:

— Та пальнімо ж звідси! Чого ждемо?

— Без мого дозволу — ані руш! — повторив Баклан.

— Та я б їх так ужарив!

— От будеш командиром, тоді ужариш! А зараз он дивись!

Німцям було непереливки. На околиці спалахнув будинок, темні постаті, що ховалися за ним, заметалися і щезли з-перед моїх очей: мабуть, знайшли нове укриття й залягли знову. Та вже їм не втриматись. Ось-ось попруть у наш бік! Або, якщо здогадаються, що ми на них чекаємо, — в Десну. Правду казав Баклан: скоро й нам буде робота.

Спершу побігло на нас кілька цивільних. Гірше того — жінок! Будь вони неладні! Я полічив: четверо! Гнали прудко, мов переполошені кози, прямисінько до маслозаводу. Видко, молоді. Дівчата.

— Бити їх чи що? — спитав хтось Баклана. — Давай команду.

— Не смій!

— Таж, мабуть, хвойди німецькі!..

Певно, то так і було, бо всіх цивільних, крім тих, що при-служували окупантам, з Тернового давно виселили, але Баклан своєї:

— У безбройних? У жінок стріляти? — І жорстко до-дав: — А може, вони в арешті там сиділи, а це вирвались?

Я бачив, що вони не з арешту. Таки ж хвойди, як сказав той партизан. Бо я одну впізнав. Точно! Зі мною завжди так: стріну людину мимохідь, а обличчя її так і закарбується в пам'яті. І одна з тих, що надбігли, теж закарбувалась: пере-кладачка з районної комендатури! Приїжджала до нас у се-ло з гауптманом. Може, справді бабахнути? Заслужила пар-тизанську кулю!..

Я притулив гарячу щоку до саморобного приклада, про-йшов оком через проріз прицільної рамки на мушку, далі — прямісінько перекладачці в лоб, під рудяву кучму. Перекла-дачка панічно бігла попереду, голова її нервово смикалася, отож ходила сюди-туди й моя гвинтівка... Чи міг я вистре-лити в той незахищений лоб?.. Ненависть до всього, будь-яким чином зв'язаного з окупантами, могла штовхнути мене на який завгодно вчинок, навіть на постріл. Бо справді! Мо-лода, гарна, сильна, головне — наша, вигодована нашим хлі-бом, вивчена в нашій школі й нашим інституті, замість того, щоб душити ката, допомагає йому! Смерть їй!.. Біжить переполошена, безбройна, безпорадна. Мій палець тремтить на спусковому гачкові. Я не годен ним ворухнути. Хай біжить, далеко не втече. Прийде час — за все з неї спитається. Я опускаю гвинтівку.

— Отак краще, — коротко озвався Баклан.

Він, виходить, стежив за мною, розумів мій стап і, ма-буть, краще від мене самого знав, чи годен я вистрелити.

— Побережи патрони он для тих! — додав, кивнувши на темне люпинове поле, по яким, відстрілюючись од когось не-видимого, відходили в наш бік фашисти.

Я миттю викинув з голови чотирьох шльондр, що проско-чили за наші спини й подалися шукати порятунку в ближ-нім селі, бо вся моя увага тепер он там, попереду. Фашисти, їх було, мабуть, чоловік з двадцять, безладно сунули через мерхлий люпин, мабуть, сподіваючись чимскоріше проско-чити під захисток заводських будівель. Тут уже нам не роз-минулись.

— Без команди не стріляти! — вкотре застеріг Баклан. — Хай підійдуть ближче!

Куди ж ближче? Вони вже не задкують, як було хвилину-

другу тому, а пруть бігом, не оглядаючись, аж чути шурхіт сухого люпинового бадилля об широкі халяви пудових чобіт. Я вже бачу їх перекривлені обличчя. Слово честі, стрітися з такими віч-на-віч страшнувало. Це щастя, що праворуч нервово посопує Петько Печеніг. Щастя, що ліворуч припав грудьми до лутки, виставивши вперед автомат, спокійний Баклан. Спостерігаю спокій командира, а сам колочусь усім тілом. Вони ж уже ось!.. Ще мить-друга — і вскочать прямисінько до нас у вікна! А нам що, ждати, поки почнуть нас розстрілювати?

Баклан, як я за хвилину упевнився, знав, що робить. Подав команду ні пізніше на мить, ні раніше, ніж було потрібно.

— Вогонь!

Не гукнув, а мовив спокійно, аж притишено, проте його було скрізь почуто, і останній звук команди вибухнув вогнем і громом.

Я вперше в житті зблизька побачив, як убивають людей. Моторошно! Але я не відчував ні страху, ні жалю, що ось перед моїми очима падає людина, прошита автоматною чергою. Бо то лиш зовні начеб людина, а насправді — фашист! Йому вбити, спалити, повісити одразу хоч мільйон чоловік — раз плюнути, то хтось би мав його жаліти? Скаженого собаку, який кусає людей, жальніше. Бо він скажений, себто хворий. А фашист?

Прицільно бив короткими чергами Баклан, гатив Петько з гаківниці без мушки, стріляв я з десятизарядки. Палили всі. Перший залп скосив половину карателів, інші заметалися, запізно задирали з автоматів по стінах і вікнах нашої будівлі, закрутилися, мов очманілі, на місці, далі попадали на землю, заповзали, зарачкували, сподіваючись знайти ямку, сховатися у витолоченім люпині. Та де тут заховатись!..

Лежачи, запекло одстрілювались, але, мабуть, самі розуміли, що не зарятує їх уже ніщо. Бо й спереду пече, і ззаду гаряче: уперед би — так ми перестріляємо до останнього, назад, до містечка, — так уже он догоряють хати на околиці, там ще скоріш доконають. Люто палять по наших вікнах, добувають кулями цеглу, а ми за стінами, в надійнім захистку!

— Не висовуватись! Не підставлятись під кулі! — Баклан застерігає передусім пас, необстріляних.

Та мені, власне, нема з чим висовуватися. Підводить хвалена десятизарядка. Перше била бездоганно. Разом з усіма смалив по фашистах майже не цілячись; вони металися й падали; не знаю, чи застрелив я котрогось, чи їх перестрі-

ляли інші; а зараз трохи заспокоївся й міг би вести прицільну стрільбу,— так на тобі: вистріляв магазин, вставив новий, а воно заїло і ні туди, ні сюди! Тьху та й годі! Патрони роздуло в патроннику, хоч зубами тягни!.. Затвор смикаю, зуби ціплю, а Баклан, глянувши в мій бік, засміявся:

— Одвоювавсь, вояко?

— Будь вона неладна!

— Зажди, поможу!

Тепер наші не б'ють залпом, а видивляються та вишуковують ціль. Попереду, на люпиниці, колодами валяються карателі, але вбиті не всі. Деякі тільки прикидаються мертвяками, деякі ховаються за трупами й вистежують, чи не можна вбити когось із нас або вибратися з-поміж трупів та врятувати шкуру.

Баклан простягнув руку, щоб узяти мою десятизарядку, а я зирк у вікно — і трохи не вмер з переляку: зовсім близько схопився раптом на повен зріст закривавлений карателі, розмахнувся, і прямо нам у вікно полетіла граната з довгою дерев'яною рукояттю!.. Ну, все, кінець!.. І раптом — диво: Баклан лівою рукою, що нею тягнувся по мою зброю, перехопив гранату на льоту й викинув її фашистові під ноги. Вона вибухнула, розвіявся синюватий дим, а від фашиста зосталася купа лахманши.

Я дивився на Баклана з подивом і захватом, а він, ніби нічогосінько не сталося, покрутив мою гвинтівку в руках, прицмокнув язиком і виніс остаточний присуд:

— Хана! Дивуюсь, як вона хоч кілька разів стрільнула. Можеш викинути.

— Таке скажете!

— Патронник іржа роз'їла, раз у раз патрони роздуватиме й заклинюватиме. Поки видобуватимеш гільзу — фріц тебе вкокошить!

— Що ж робити?

— Трофейну підберем. Німецьку. Вони безвідмовні, не гірші за нашу тріліпійку. А ці, десятизарядні, казна-що: пилюки боїться, піску боїться. Не для бою, а хіба для стенової стрільби.

Фашист, який метнув у нас гранату, був, мабуть, останній. Поле бою перед нами безшелесне й незрушне. А там, у Терновім, ще гримить. Вірніше, не в Терновім, а на тім місці, де воно недавнечко було. Бо вже, вважай, нема Тернового. Все небо застелене кіптявою, мов чорні птиці, літають клапти паперового попелу — так аркушами й літають, поки не наткнуться на щось та не розсіплються на пил. Проте й там стрілянина вже не така густа. Чути безперервне потуту-

кування лиш одного кулемета, німецького,— мабуть, вибити його з бетонованої вогневої точки нелегко, і він огризається. Бій затихає.

Котра ж година? Я глянув на сонце й здивувався: та, либонь, третя, якщо не пізніше! То це стільки тривав бій?..

— Пора здійматися,— підступив до нас з Бакланом незнайомий мені літній партизан, скручуючи цигарку.

— Зачекаєм наказу.

Довго ждати не довелось.

Я дістав з заплічної торби хліба, переділився з Петьком та Бакланом, щойно почали працювати щеленами, а тут по цепу:

— Відходити! Збиратися на околиці Коропаєва!

— За мною! Зібрати трофеї!

Дожовуючи хліб, ми вийшли з укриття вслід за Бакланом. Підступили до покотом покладених фашистів. А зі мною почало робитися щось неймовірне. Почував не страх, не вдоволення, що ось переді мною повержений ворог, не радість першої в житті бойової перемоги,— скоріше обридження. В животі щось перевернулося, мов живе, і недавно пережований хліб мій організм викинув геть. Мені було соромно перед товаришами. Але вони не звертали на мене уваги, забирали в убитих фашистів гвинтівки й автомати, витрушували з підсумків набої, а літній партизан з товстелезною самокруткою навіть підбадьорив:

— Нічого, браток, то з незвички. Минеться.

І правда. Минулося скоро. Відкотила нудота від горла, зробилося легше, я дивився на потворних мертвих фашистів з супокоем, мало не байдужістю. Все правильно, так їм і треба! Всім те буде!.. І зараз нічого кинути! Треба шукати трофейну гвинтівку. Або ще краще автомат!.. Але поки я м'явся, партизани все попідбирали. Я так і zostався б з ганджованою десятизарядкою, якби не Петько. У нього цілий арсенал. Плечей не вистачає чіпляти зброю.

— Помогти?

— Давай!

Я закинув десятизарядку за спину, узяв у Петька німецьку гвинтівку. Важкувата й трохи незвична. Але зручна, клята, в руки так і вліпає. Легко повернув криву рукоять за твору, подав назад-уперед, він заходив мов по маслу, засилаючи патрон у патронник. Спитав у Баклана:

— Можна стрільнути?

— Пали!

Я випалив у білий світ, відчув легкий поштовх приклада в плече, плавно викинув гільзу. Засилати новий патрон не

став. Сподобалась. Задоволено подумав: битиму гадів з їхньої зброї! Треба тільки патронами заpastися!

У Петька, крім домашньої заплічної торби, ще й зелена сумка з-під протигаза, набита патронами. І по всіх кишенях, і на поясі в підсумках — теж патрони. Я позаздрив: запасливий Печеніг! І коли тільки встиг!

— Даси? — кивнув на підсумок.

— Бери скільки хоч, мені не жалко.

Що то друг!.. Я поквапки, поки Петько не передумав, взяв в його плеча сумку. Він полегшено зітхнув. І не дивно: важелезна! А мені — радість. Патрони для партизана — що хліб! Про хліб кажуть: перше ти його носиш, а потім він тебе носить. І про патрони можна сказати схоже: перше ти їх побережеш, а потім вони тебе побережуть. Від смерті. Десятизарядка мені заважала.

Було трохи жалко викидати (сам робив приклад, одшкрібав іржу, чистив та мастив!), але ж не носитися з нею, непридатною. Здійняв з-за спини, хряснув прикладом об сосновий пеня, і приклад розлетівся на тріски. Підступив до берега, пожбури в у Десну. Щоб діти не знайшли та чогось собі не заподіяли.

Навантажені трофейною зброєю, ми рушили берегом Десни до містечка. Димлять згарища, нетерпляче каркає в задимленім лісі незліченне вороння. Дивна штука: від досвітку і майже до надвечір'я шаленствувала стрілянина, а воно, кляте, не подалось десь подалі, а навпаки, злетілося до місця бою з усіх усюд. Кублиться на деревах чорними гронами та репетує, проганяючи партизанів геть, аби дали попоратись коло фашистського падла. Раніше я думав, що так тільки в книжках: вороння летить до місця бою. А воно, бач, насправді.

Переходимо околицю вузькою вуличкою, зліва і справа догоряють смолянисті дерев'яні будівлі, аж пашить жаром в обличчя, і раз у раз обминаємо вбитих.

Якщо коло котрогось ще не забрано зброї, підбираємо й кладемо на підводу, яку не знати звідки пригнав літній партизан з товстою самокруткою.

Охляп на сірому коні задимленою вулицею проскакав жевжукуватий молодик, десь лиш на рік-другий старший за нас з Петьком. У сивій смушевій кубанці, з німецьким автоматом впоперек грудей.

— Негайно відходити! Негайно відходити! — гукав на скаку то одній, то іншій групі партизанів.

— Збиратися на узліссі за Коропаєвом!

XIV

Сіра колона нашого загону проти вчорашнього набагато подовшала — добавилося чимало підвід із трофейною зброєю, одягом, продовольством, іншим, потрібним у партизанськiм побуті майном. Висотувалася з догоряючого Тернового повільно: голова вже пірнула в ліс, а хвіст, вигинаючись на закрутах пугівця, волікся відкритим полем. Ледве підтягла його в низкорослий сосняк, як у небі настирно й погрозливо загуло, з'явився химерний літак. Досі я таких не бачив. Наче два зрослося в один. Баклан сказав: «Фоке-вульф» або, як його називають наші бійці, «рама».

«Рама» зробила віраж над рештками Тернового (в нiм уціліло кілька будівель: пекарня, маслозавод та одна-друга приватна хатина!), круто перехнябилася набік, мабуть, фотографуючи згарища, потім прогула прямісінько над нами, та так низько, що вітер пішов верховіттям сосняку. Розвернулася і шугонула знову, глухо тутукаючи з крупнокаліберного кулемета.

Люди й коні пороснули на обидва боки від дороги, під захисток більших дерев. «Рама» ще раз зробила розворот, пішла понад дорогою, майже черкаючи подвійним черевом сосняк, і, здавалось, розгубилася, не виявивши ні живої людської душі, ні воза та конячини, — все щезло!

Піднялася вище, покружляла, описуючи в небі щораз більші кола, й погула в бік Києва.

— Розвідка.

— Отже, в Києві знають, що терновському гарнізону — амба.

— Ну, тепер держись!

Під кривулястою сосною кілька партизанів. Проводжали очима «раму». Я глянув — і одного пізнав. З біноклем, з маузером у великій дерев'яній кобурі. Молодий, але борода-тий. Точнісінько, як тоді, у Борсученковій хаті. Я штовхнув Петька:

— Глянь!

— Командир?

— Він! Хіба не пам'ятаєш?

— Чом же ні! Ще й як пам'ятаю, — запевнив Петько, а може, збрехав, бо пам'ять на обличчя в нього була гірша, ніж у мене. — Справді, командир!

Ми їли командира очима, і він, хоч стояв до нас боком, відчув наші погляди. То правда, що коли пильно дивитись комусь навіть у потилицю — людина обернеться, бо в неї

під твоїм поглядом, ніби під спрямованим через лінзу променем, затепліється якась точка. Я перевіряв колісь на уроках: ухняплюю очима в скроню котрійсь із дівчат — і вона поверне голову, покаже мені язика або кулака. А командир просто підійшов.

— А, давні знайомі! Ну, здорові були!

Ми прожогом посхоплювалися, потисли тверду командирську руку.

— Нюхнули пороху, партизани?

— Та трохи,— скромно й щасливо відповіли ми з Петьком.

— Не страшно?

— Та не дуже.

— Правильно, партизани. Молодці!

Од похвали ми розквітли усмішками, а командир нараз немов цебро холодної води нам на голови:

— А тепер куди ж?.. По домівках?

Ми з Петьком остовіпили. Та що він, справді! Глумиться? По яких домівках? По-перше, скоро там взагалі нікому не всидіти, це він краще від нас знає, а по-друге, чи ми для того стільки виждали, витерпіли, так озброїлись, так настроїлись, щоб знову вертатись по хатах... Якби не соромно, можна було б заплакати! Але не заплачемо! І не підкоримось! Хай хоч під конвоєм ведуть до села — не підемо! Не підемо і край! Наше місце — в загоні!

Все те я хотів сказати командирові рішуче й сердито, але голос звучав тихо й по-зрадницьки тремтів:

— Це ви справді? Не жартуйте?

— Не хочете додому? — спитав командир чи то здивовано, чи то зраділо, і вишмагане вітрами бородате обличчя висвітлила усмішка.

— Не хочемо й не підемо! — підтримав мене Петько.— В загоні зостанемось.

— І ви не пожалієте! — коротко запевнив я командира.— Слово комсомольця!..

— Гаразд,— легко погодився командир, уже, мабуть, думаючи про щось інше, бо усмішка зникла, а на перенісці залягла глибока зморшка.— В таборі поговоримо.

Ми трохи не заскакали од радості, хоч були дуже стомлені. Побігли поділитися з Бакланом. Але де він?

Тим часом люди й підводи повиборсувалися з сосняка, знову витяглися в довгу колону; вона, мов велетенський вужака, поповзла вологим квітневим лісом. Ми опинилися в самім хвості, це нам не сподобалось, тож прискорили крок, випереджали закіптюжених і притомлених партизанів,— наздоганяли Баклана. Скоро ми його побачили.

Ступав, тримаючись рукою за полудрабок воза, голову повісив, наче видивлявся щось під ногами. Було аж незвично: чого такий похмурий? Від перевтоми?.. Ми не зважали на його набурмосеність, посунулися зі своїм:

— Нам дозволили, товаришу Баклан!

Він не підвів голови, не глянув у наш бік.

— Товаришу Баклан, чуєте? — покликав я здивовано.

— Нас у загін узяли!

— Тихіше! Тих-о-о!

Він до нас обернувся, і ми здивувалися ще дужче. Командир відділення був на себе не схожий. Сирій, мов земля, а в очах — гострих, бистрих, завжди веселих та насмішкуватих — така мука, що й не вимовити! Таким ми його раніш не бачили.

— Що сталось?.. — перейшли ми на шепіт.

Він безмовно й зажурено указав очима на віз. Досі ми з Петьком зовсім не звертали уваги: що за віз, що на нім, чому мусимо говорити пошепки, та й зараз глянули на нього і нічого не зрозуміли. Чимось павантажений, накритий вируділою солдатською плащ-палаткою. То що? Хіба мало веземо всякої всячини?

І раптом... Кинув очима на плащ-палатку, а з-під неї параніг у поруділх, виброджених кирзових чоботях. Злегка похитується та поторохкує віз на вибоїнах, і чоботи безживно похитуються, постукує носок об носок. Я судорожно закрив обличчя долонями, болісно схлипнув. Баклан поклав руку на моє плече:

— Отак краще, зразу полегшає.

Полегшало не зразу.

Радість першого переможного бою, яка вщерть виповнювала мою душу й запаморочувала голову, померкла й затуманилась, наче вкрилася чорною траурною наміткою. Ще зовсім недавно я на власні очі бачив, як падають прошиті кулею люди, але ж то чужі, то фашисти. А на возі — наші!.. Мертві!.. З-під плащ-палатки — виброджені чоботи одного, але я розрізняю під тонким брезентом три людські постаті. Незрушні, закоцюрблі. Це всі?.. Кинув очима вперед — ще дві підводи, накриті таким же брезентом.

— Скількох?

— Сімох недолічилися.

Баклан ковтнув слину, вказав на кирзові чоботи.

— Ото — земляк і друг мій, Клим Печиборщ. Е-ех, нема Кліма! — Аж зубами скреготнув. — Який то друг був! Дай боже кожному!.. Вам би так дружити! — побажав нам з Петьком.

— А ми дружимо, — знизав Петько плечима.

— Дружіть, то щастя! — і Баклан, суворий і кремінно твердий, мазнув шкарубким кулаком поїд очима. І був не схожий на того Баклана, якого я знав досі: наче аж менший в невимовнім жалю, незахищений, мов мала дитина.

Я покрадьки витер слюзи услід за Бакланом, мені теж було жаль цього Кліма, бо я ніби знаю його трохи, бо бачу поруділі чоботи з-під плащ-палатки: постукують носок об носок, гіпноізують мене й бептежать. Усіх сімох жаль, та цього чомусь найдужче. Мабуть, тому, що земляк Бакланів, друг дитинства, та й прізвище химерне. Чому Печиборщ, а не Вариборщ? Хіба можна борщ пекти?..

— Веселий він був, — мовби відповідаючи на мої недоречні розмірковування, озвався Баклан. — Досить було комусь сказати: «О, Печиборщ явився!», як уже від самого прізвища, мов навмисне витвореного, щоб розважити людей, усім робилося веселіше. А найдужче веселився сам Печиборщ. І прізвищем пишався. Одне таке на весь загін! Та що на загін — на всю партизанську незліченність! Ідучи на Тернове, кажуть, хвалився: «Напечу їм, гадам, і наварю! Подавлять-ся!..» Багато й подавилось: повикопував з автомата. А потім захотівся заткнути пельку ворожому кулеметові, до якого ніяк було підступитися і який затримував партизанський наступ. Заткнув. Підбравсь непомітно, укинув у бетонне лігво кулеметникові дві гранати, але той устиг одну назад викинути.

Ми з Петьком брели похнюплені, пригнічені, не сміли підпяти на згорьованого Баклана очі, наче були винні в тім, що не можемо знайти розради його жалобі. Та він нараз сам змінився. Підняв голову, розправив плечі:

— Ну все! Виговорився! Винюкнявся! Полегшало! Годі!..

Перед нами був той самий енергійний, рвучкий Баклан. Тільки мовби зрозуміліший і ближчий.

— І вам годі! Інакше — які ми партизани! Мокрі кури!

Полегшено зітхнули. Я згадав, за чим наздоганяли Баклана.

— А нас прийняли! — повідомив.

— Куди? Хто?

— Та в партизани ж! Командир!

— А як же вас не прийняти, коли ви вже й є партизани. Хай лиш хто спробує те заперечити! Хоч сам командир!.. В бою ви поводитись по-молодецькому.

— Оце ви й скажете командирові, — догадався попросити Петько. — Бо він ще в таборі має з нами говорити.

— Нема про що говорити. Візьму вас під свою відповідальність на будь-яке бойове завдання! Так йому й скажу!..

А тепер катайте вперед! — хитро моргнув Баклан. — Там тебе, Василю, красуня хотіла бачити.

Ну от, він уже жартує. Партизан не може довго гризти собі кишки, хоч би на душі лежав пудовий тягар. Бо як же й жити інакше? А треба не просто жити, а боротися!

— Мене? Красуня?

— Тебе. Красуня. Та така, — аж зітхнув Баклан, — що твоя зірка ясна!

— Де їй узятись? — підтримую Бакланів жарт.

— Сам дивуюсь, де вони й беруться, такі гарні. І чим ти їй приглянувся — втямки не візьму.

— Годі, товаришу Баклан. Не жартуйтє.

— Які жарти! Якби мене така покликкала — пішов би на край світу! Тільки попросив би, щоб заждала, поки перебую фашистську нечисть.

— То, може, й мене хай зажде?

— Ні, біжіть, кажу цілком серйозно, — я побачив, що Баклан не жартує. — Просила переказати, що вона Таращуківна, так здається?..

— Жанна? — аж кинувся я од несподіванки. Справді, з неба вона впала чи що?..

— Не знаю, Жанна чи Ганна, а раз Таращуківна, то тобі б не витріщатися, а поквалитись. Не змушувати даму чекати. Бо який ти кавалер після цього, — і лукавий Баклан демонстративно одвернувся.

— То де ж вона?

— Пройдеш уперед, побачиш на котрійсь із підвід. З пораненими.

Який-бо я телепень! Як досі не подумав, що, раз маємо убитих, то поранених мусить бути не менше. І Жанна серед них? Що з нею? Я тривожно рвонувся вперед, але відчув, що помру по дорозі від нетерплячки, якщо Баклан не скаже більше.

— Поранена?

— З чого ти взяв? Дивиться за пораненими.

Мені кортіло знати все: коли сюди попала, як, звідки, що робить у загоні, але того не знає, мабуть, і Баклан. Тож я підтюпцем гнав узбіччям, зашпортовуючись об вузлувате коріння, обминаючи піших і підводи. За мною ледве встигав Петько Печеніг. Йому можна було й не бігти, не його кликано, але хіба коли хтось бачив, щоб ми ходили нарізно!

— Як вона тут опинилась? — підозріло кинув Петько мені в потилицю. — Може, заслано? Шпигунка?

— Сам ти шпигун! — огризнувся я не обертаючись. Раніше, в селі, мене мучила думка: чом вона водиться з поліцаєм? Са-

ма така? Продажна? Тому й загубила сором? Тому й не бачить, що люди плюють услід, тільки вони пройдуть удвох по вулиці?.. Іноді, правда, мені спадало на думку, що то вона навмисне показує свою дружбу з поліцаєм, аби ніхто не запідозрив у ній партизанську розвідницю, та досить було стріти їх у парі, як я ладен був привселюдно розстріляти їх на сільському майдані як зрадників! Хай би вмерли ганебною смертю й не мучили мене!.. Зараз смішно, який я був дивак! У мене зникли найменші сумніви. Жанна тільки прикидалась закоханою!

Отже, сумніви зникли, а ревності? Не знаю. Може, вона закохана в когось іншого? Так, мабуть, і є! Вона — доросла. Не в мене ж їй закохуватись! Тьху, треба про щось інше думати, бо в голові макітриться. Але ж як про інше, коли он я уже її бачу. На возі, закутана легкою клітчастою хусткою. Вона. Я її пізнав би за сто верст.

І з мене, здається, того досить. Аби лиш бачити, чути її голос, аби вона взагалі була, та не десь у білім світі, а поблизу. І хай собі як знає, хай кохає кого захоче, аби то було їй на радість. А з мене досить моєї закоханості, якщо те чудернацьке чуття і є закоханість. А може, то щось інше? Просто, замилованість? Хіба такого не може бути? Адже милуємось гарним красвидом, ясними зорями, повним місяцем, гарними картинами, скульптурами! То чом не замилюватися гарною людиною?

О, вона глянула на нас із Петьком.

Замахала рукою, щоб ми скоріше наздоганяли її воза.

Ми порівнялися з підводою, Жанна легко скочила на землю, заусміхалася, ластівкою защебетала, поклала легкі долоні на мої плечі, а в очах таке сяйво, якого ні до того, ні після того спостерігати мені вже не доводилось.

— Василю! І ти тут! Живий!.. Та який же суворий! Ну, справжній народний месник! Каюсь, вважала тебе хлопчиськом, а ти он який!

Вона говорила піби жартома, але за жартівливістю я бачив непідробну радість і від того, здавалось, аж робився вищий.

Відповідав солідно:

— Як бачиш, живі й здорові, обидва, — я кивнув на Петька, бо Жаннина неувага до нього чомусь бентежила мене, і вона так само ласкаво залебеділа:

— І Петрик з нами! І теж вояка! А зброї на тобі! Господи, ходячий арсенал! Не тяжко?

— Нітрохи! — розправив плечі Печеніг, бо хто б на Петьковім місці признався, що йому тяжко.

— Ну, молодці! Які ж ви молодці! Але ж ходімо, бо геть відстанемо!

Ми загаялись, колона тим часом просунула на кільканадцять метрів. Кинулись наздоганяти підводу. Наздогнали тут же, я взагалі почувався невагомим, ніби біг не по землі, а по небу, переступаючи з зорі на зорю. От що робилося зі мною, коли була поруч Жанна!.. Чи диво, що першу мить мені наче засліпило й я не бачив нічого, крім Жанни. А тепер ось — підвода, на ній — поранені. Соромно стало за свою радість, за невагомість. Люди кров пролили, а я — мов теля!

В передку воза, спиною до мене, дядько в кожушку. Кінець квітня, тепло, а він, певно, вважає, що пар кісток не ломить. За плечима гвинтівка, в руках віжки й гнучка лозова хлудина. З-під шапки біліє бинт. Поранений у голову, але, видно, не сильно, інакше не взявся б правити кінями. Двоє перебалакуються й навіть сміються. В одного забинтована права рука, в другого — ліва. Ще один — лежить. Дивиться в небо вугільно-чорними очима, здається байдужим до всього на світі. Десь я бачив ті очі. Де — не згадаю.

— Тяжкий? — питаю пошепки Жанну.

— Так. Навиліт, у груди. Якщо не одправити на Велику землю — помре.

Я не знав — як це, на Велику землю, і Жанна пояснила:

— Ну, в Москву або в яке інше місто по той бік фронту, в госпіталь.

Вона що, жартує? Як це одправити в Москву чи в інше місто? Чим?

— Літаком, чим же це, — зовсім не жартувала Жанна, а для мене її слова були неймовірністю.

— Партизани мають літак?

— Ну, не партизани, а звідти треба викликати. По радіо. Вже не раз прилітав. Зброю привозив, поранених забирав.

Оце новина! Виходить, я багато чого не знаю про партизанів. Виходить, вони он які! З одієї пущі можуть поговорити навіть з Москвою! Викликати літак! Ну, чи не здорово! Поранять, потребуватимеш лікування — в саму Москву полетиш!.. Чи не фантастика?..

— А он ті, інші, не тяжкі?

— Ні, лікар каже, в них скоро загоїться.

— Тут є лікар?

— Так, на передній підводі.

— То там теж поранені?

— Двоє, тяжкі, як і цей.

— Їх теж у Москву?

— Якщо вдасться.

— А ти ж ким при поранених? — аж тепер запитав я Жанну.— Може, медсестрою? Чи теж лікаркою?

— Просто помагаю. Лікар перев'язувати не встигав.

— У загоні що робиш?

— Багато знатимеш — борода виросте. Така, як ото в командира,— лукава Жанна схопила за козилок мого картуза й натягнула на очі.

Тю! Наче вона не доросла дівчина, а школярка. Хотів сказати, що я б не від того, аби в мене виросла борода, але то значило б визнати, що я недоросток. Краще промовчати.

Колона перевалила через піщані горби, порослі дрібним сосняком, обминула Чаплінську гору й зосередилась навпроти нашого села, перед гребелькою, яка вела на Гороцьке болото. Було наказано зробити привал. Я глянув навкіл і здивувався. Коли виходили з Тернового — було нас сила-силенна, колона розтяглася так, що ні кінця їй, ні краю. А тепер кученька, покоротшала, мабуть, разів у п'ять! В чому справа? А в тому, що загони, які разом нищили ворожий гарнізон, непомітно розсоталися, кожен пішов своєю лісовою дорогою, на свою партизанську базу. Зостався наш.

Командир наказав окремо зібратися моїм землякам — партизанам із нашого села. Молодим, як ми з Петьком, і старшим. Я й не думав, що їх так багато. В селі вважалось, що вони десь на фронті, пропали безвісти або й загинули, а вони осьдечки!..

Тут нарешті я побачив Михайла Савковича, Сашка Смоляра, а ще — хлопців з нашого восьмого: Сергія Сороку, Андруса Тимчука, Степана Вдовенка, Колю Білика. Зрадів не знати як! Мов сто років не бачились! А розійшлися ж тільки вчора ввечері: я та Петько — за Бакланом, вони — за Михайлом Савковичем. Гупали один одного кулаками в груди — силу показували, ревниво оглядали озброєння. Кожен — до зубів!..

— Проходимо ваше село, товариші партизани,— казав командир моїм односельцям,— маєте нагоду заскочити додому й побачитися з рідними, якщо вони ще не пішли в ліси. Та й з селом попрощатися надовго, а може, й назавжди, бо навряд чи вціліти йому до кращих часів. А вранці — в загіт. Мушу нагадати: буде нам нелегко, найтяжчі випробування попереду, і не тільки для нас, а й для тих нещасних, для старих та малих, що вважають нас підпорою й надією. Будемо їх захищати, мужньо стоятимемо в бою. Попередьте усіх, що загаються: хай беруть найнеобхідніше й залишають село. Все!

Щойно мовив останнє слово й пішов понад болотом у своїх командирських справах, а ми ступили десяток кроків до села, як на дорозі з'явилося кілька жіночих постатей. Бігли з одчайдушним голосінням, попереду я впізнав тітку Харитину: в розтоптаних чоловічих чоботях, з-під старої хустки — розпатлане волосся, в усій постаті — смертельна розпука.

— Сино-о-очку мій, Михайли-и-ику, голубчику сизокрилий, бодай було не діджати отак тебе зустрічати! — голосила так тужно, що пошід шкірою аж мурашки поповзли. І тут я згадав, де бачив вугільно-чорні очі, що ними дивився в небо тяжко поранений партизан. Той, якого конче потрібно відправити на Велику землю. То ж очі тітки Харитини. Чорніших ні в кого в селі не було, через них тітку прозивали циганкою, і я навіть побоювався її, коли був менший. Поранений, я догадався, її син! Він задовго до війни пішов до армії, одслужив строк і залишився понадстроково. У село приїздив рідко, як майже його не знав. І ось він тут... А зболена постійним жданням та тривогою мати біжить назустріч — захистити, допомогти, життя віддати, аби лиш заступити од смерті.

Тітка, а з нею ще троє жінок, які теж потерпали за синів та чоловіків і яким, певно, переказано щось лихе, доскочили до нашої колони, зчинили несосвітєнний лемент.

— Де ж він? Де він? — побивалася тітка Харитина, і плакала, і слала страшні прокльони на лиху голову того, хто спричинився до її горя.— Убили, бий вас сила господня! Загубили, не минай люта згуба ні вас, ні дітей ваших!.. Покажіть мені, де він!

— Заспокойтєсь, тітко, он там він,— пробував утишити її хтось із партизанів.— Не вбили ж, тільки поранили! Та й то легко! До весілля заживе!

— Ой, буде, буде весіллячко, на горєнько мені та на сльози довічнії! Вороженькам моїм такого б весіллячка, до ніженьки б переженитися їм з сирію земелькою!..

Було моторошно. Син поранений, а мати оплакує його як мертвого. Ось одправлять його на Велику землю, вилікують у госпіталі, і знову верпеться в наші ліси, і знову даватиме фашистам чосу. А може, поки лікуватиметься, й війна закінчиться, тоді переможний день стріне в самій Москві, може, йому пощастить більше, ніж будь-кому з нас!.. Так мені думалось, бо дуже того хотілось.

Та не обдурити материнське серце. Ми щойно бачили її сина живого, а воно, серце, говорило їй найстрашніше, віщувало найбільше лихо. Тому й билася чайкою об сиру землю, тому й квиліла та квапилася, аби не запізнитися на ос-

танній синів подих. Метнулась уперед, куди щойно показав партизан, а звідтіль — Жанна.

— Тітко,— змагаючись зі спазмом у горлі, почала якомога лагідніше й ласкавіше, а сама відвела очі, щоб не стрітися поглядом з матір'ю й не розридатися разом з нею. Може, досі в тітки на самім денечку серця жевріла кволенька іскринка надії, а це згасла. Пробоє втішити? Навіщо, коли Михайлик живий? Отже, нема! Нема!..

— Де він? Веди, покажи!

Наша група під командою Баклана простувала до села, а позаду було чути моторшне тітчине голосіння.

XV

Навряд чи хто забувся хоч коротким сном тієї квітневої ночі. В'язалися й перев'язувалися клумачи та вузли: чогось не вистачало, щось було забуто, а щось зайве. Нарешті, здавалось, усе вкладене, але вузол годі підняти. Куди з такою ношею рупати лісовими хащами та болотами! Знову перетрушувалося манаття, і спалахували неодмінні сварки: хазяїнові потрібно одне, хазяйці — друге. Наша сім'я не була винятком.

Настя погиркалася з батьком. Напхала у вузли всячини, а він повикидав:

— То дурне! Усьому голова — хліб. Завжди так було й так буде!

Настя ще з вечора учинила, серед ночі замісила повну діжку, а до ранку випекла аж сім хлібин. Великі! От вам і вузол! Але ж, крім хліба, треба й сього, й того. І казанок, і миску, і ложку, й одежищу. Для себе й для малого. Хтозна, як довго доведеться гібіти по болотах. І переодягтись, і постелитись, і вкритись треба!

— Клади, тобі сказано, хліб. Та сіль, та крупу. Ну, й сало, скільки зосталось... З одяганки — хіба малому.

— Та поклала ж,— казала Настя, з плачем пакуючи ще один мішок. — Це ти візьмеш, Васю.

В мої плани не входили жодні Настині клунки. Досі ми зі Славком лише слухали батькову та Настину суперечку й не озивалися, а тепер я запротестував:

— Не до вузлів мені!

— Овва! А їсти що будеш?

— Дбай про себе та он про нього,— вказав на Славка.— За мене хай тобі голова не болить. Не пропаду. Що загонові — те й мені!

— Такий самостійний!

— Такий!.. Радий би бути разом з вами, та не можу. Наказано з'явитись у загін!

— Аякже! Партизан! — Настя уперто не сприймала моєї мови всерйоз і говорила зі мною, як з дитиною. Але я по-дорослому терплячий:

— А так, партизан! І маю від командування бойове завдання, тобі до того зась!

— Де вже мені! — Настя, та, мабуть, і батько, гадали, що про бойове завдання брешу заради солідності, але я не став їх переконувати, бо довелося б розсекретити наказ, який учора дістав від Баклана.

Перш ніж розпустити нас по хатах, він затримав мене й Петька.

— Ви колись хвалилися своїми арсеналами? Складами вибухових речовин?

— Ми? Хвалились? — Я не пам'ятав, щоб у нас із Бакланом була така розмова.

— Так, обіцяли командирові забезпечити загін толом.

— А, це тоді, в Борсученка? — згадав я. — Але ж вас при тому не було. Звідки знаєте?

— Командир нагадав... То є він у вас, тол? Чи тільки хвасти?

— Не хвасти, є.

— От і гаразд. Багато?

Я прикинув, згадуючи, скільки разів змоталися ми за село з мішками. Не тонна, як хвалився Петько, а центнерів зо три набереться. Я й сказав те Бакланові.

— Молодці! Знадобиться!..

Того ж вечора ми з Петьком одсунули ламану парту, що так і лежала проти лазу, спустилися в підвал і набрали три речові мішки дзвінких брикетиків.

— На цей раз досить. Решту заберемо потім, — сказав Баклан.

— А з цим куди?

— Беріть із собою, а завтра рано — до мене, пустимо в діло.

Я приніс мішок додому, поставив у сінях, щоб удосвіта — за нього й до Баклана. Він ночує в діда Филимона.

То чи мені тепер до Настиних клумаків!..

— Обходьтесь без мене, — сказав на прощання, завдавши на спину ношу й почепивши на плече трофейну гвинтівку. — Мені час. І ви не гайтесь, ідіть на Велике болото.

— Сам знаю, — глухо мовив батько. — Там є такі нетрі, що довіку нікому не добратися, не знаючи броду. Ти себе

побережи, а нами не клопочись, яюсь перебудемо.— Поклав мені на плече знівечену десницю, хотів щось сказати й одвернувся. Я прикинувся, що не помітив батькової розчуленості, заговорив до Насті:

— Ти не сердься, мені свого діла он скільки,— провів рукою по шиї.— Важнішого за твої клунки...

— Я не серджусь,— не криючись, плакала Настя.— Я боюся... І за тебе, і за Славка, й за всіх...

За Славка боявся й я. За нього найбільше, бо він малюк, бо нічого не розуміє, бо його десь треба тягти в болота багнистими бродами хтозна на який час, і хтозна, чи приведуть його багнисті броди та зрадливі болотні стежки назад. Я невміло поцілував Славка, він, маленьким сердечком угадуючи мій тяжкий настрій, ткнувся личком мені в піджак і заревів. Я не витримав і також схлипнув. Щоб не показувати перед усіма слабості, скоріше пішов з хати.

Ми троє (крім мене — Баклан та Петько) бредемо сосняками за Чаплинську гору. Партизани, що ночували сю ніч у селі, ще раніше пішли в лісі з Михайлом Савковичем на з'єднання з загonom. За партизанами потяглися невеличкими сімейними групами мої односельці.

— А ми підемо згодом,— сказав Баклан.— Спершу висадимо в повітря місток за Чаплинською горою. Не такий уже важливий об'єкт, та все ж, якщо його знищити, можна на якийсь час затримати фашистські машини.

Місток дерев'яний, і не через якийсь там значний водний рубіж, а через неширокий рівчак з заболоченими берегами. Його можна перебрести вбід, а машиною не переїхати.

Перейшли Чаплинську гору, спустились пологим піскуватим схилом, що вниз переходить у луки,— а перед нами й місток. Знаю його давно, ще відтоді, коли їздили з батьком до райцентру купували книжки та всяке школярське причандалля — я збирався перший раз у перший клас. Було жаль малого дерев'яного містка, бо то мовби частка мирного світу, в якому народився й виріс, та що вдієш!

— Ось по цей бік,— пояснював Баклан наше завдання,— займе оборону котрась із бойових партизанських груп. Поткнуться фашисти, стовпляться перед зірваним містком — от партизани й дадуть їм духу! Учора ввечері я натякнув командирові, що місток було б добре зірвати, і він похвалив за кмітливість: молодець, товаришу Баклан, треба б, звичайно, шкода тільки, що зараз нема кому. Підривники пішли з іншим завданням. Я сказав, що не святі горшки ліплять,

що зірвемо без підричників. Він погодився, тільки застеріг, щоб були обережні, бо мінер помиляється раз у житті. Може, сказав, краще спалити? А ви як думаєте?

— Не знаю,— знизав я плечима.— Горшки не святі ліплять, то правда, але ж тол — не глина.

А Петько бадьоро підтримав Баклана:

— А що думати! Рвонемо — тріски полетять до неба. Палити — марудне діло.

Ми підступили до містка. Навкіл, скільки бачить око,— ані лялечки: пустельно мертва дорога, незвично й моторошно, ніби все живе навіки щезло. Я навмисне з пристуком ступав по вичовганих за багато років жолобастих мостинах, і сторожка луна одбивала мої кроки, односила по рівчакові ліворуч і праворуч. Скинув з-за спини мішок з вибухівкою, торохко опустив на пастил мосту.

— Тут його класти чи що?

Баклан вийняв з кишені моток бікфордського шнура, запал.

На моє запитання почухав потилицю:

— Мабуть, краще не зверху, а знизу...

Щодалі я впевнювався більше: Баклан такий же підричник, як і ми з Петьком. Не кращий і не гірший. Ми зміли вставити в толову шашку запал зі шматком шнура, підпалити й скоренько кинути шашку в ріку. Але далі наші мінерські пізнання не сягали. Бакланові, виходить, так само. Як же зривати міст? З якого боку підступитися?

— Ясно, що знизу! — знову підтримав Баклана Петько.— За всіма законами фізики — тільки знизу! Сила вибуху спрямовуватиметься вгору — і полетить ваш міст у повітря! Так же кажу? — глянув на мене, засумнівавшись у всемогутності законів фізики.

Я підтвердив:

— Давайте складемо тол під мостом і зірвемо.

— У воді?

— Чого ж у воді? Можна прив'язати під настилом.

Ми так і зробили: переклали вибухівку в один мішок, забрили у воду й примостили якомога вище на перехрестя двох центральних паль. Прив'язали мотузком. Але ще перед цим, на березі, відрізали шматок шнура, завдовжки з півметра, ввіткнули в алюмінієву трубочку запалу, а вже запал закріпили в гнізді толового брикетика. Приготовлений заряд поклали й зав'язали в мішку, разом з усією вибухівкою, назовні вивели кінець шнура. Мішок, мов чудовисько з тонким чорним вусом, зловісно стовбурчився на палях.

Баклан скрутив цигарку, прикурив.

— Тепер гетьте! Аж за той бугор!

— А може, я підпалю? — закортіло мені довершити все своїми руками.— Я вмію.

— Або я,— запроглось того й Петькові. Бо хіба було б не здорово колись, через багато років, сказати: «Я той міст висадив у повітря власноручно! Тільки тріски полетіли!»

Але Баклан виявив командирську волю:

— Кому сказано? Гетьте!..

Ми вибрали на берег, ішли перевальцем і озиралися. Баклан показував услід кулацдюру:

— Ніжками, ніжками, суч-чі синочки!..

Коли ми були під бугром, озирнулися ще раз. Баклан, мовби кланяючись чудовиську, припав до тонкого чорного вуса (припавши від цигарки бікфордів шнур), хутко вибрався з рівчака й погнав услід за нами.

Повлипавши худими животами у вологий пісок, ми ждали. Мабуть, немає в світі нічого більш нестерпного, ніж ждання вибуху руйнівного толового заряду, закладеного твоїми руками. Як довго горить клятий вус! Коли ж?.. Може, Баклан щось не так зробив?

— Ви до кіпця шнура у запал всунули?

Він глумливо примружив око:

— Май терпіння.

Знову вп'ялися очима в місток, що стояв на місці, мов зачарований, і не мав собі клопоту ні з нашим зарядом, ні з нашим хвилюванням. Заковзався на місці Петько. Мабуть, теж хотів щось з'ясувати в Баклана, аж тут під містком зблиснуло, місток здригнувся й згорблено підскачів угору метра на півтора, а вже потім до наших вух долинув оглушливий вибух. Такий оглушливий, що довгий час у мене було відчуття, як ото по купанні набереться в вуха вода й ти нічого не чуєш. Та на те я не звернув уваги. Дивним і прикрим було інше. Осоружний місток, згорбившись і по-собачому підскачівши на місці, наче йому в живіт припекло спалахом, не розлетівся трісками навсібіч, як ми сподівалися, а впав прямісінько на своє місце, обіперся на ті самі палі, на яких пролежав роки, і здаля здавався цілим і неушкодженим. Як і перед вибухом. Тільки й того, що під час вибуху одірвалося й ляпнуло у воду кілька дощок. Гуркоту багато, либонь, аж у Києві було почуто, а толку кіт наплакав.

— Будь ти неладний! — першим зрозумів наш підривноїцький прорахунок Баклан.— Треба було розділити заряд

надвоє й закласти з цього й того берега! Прямо на землі, під крайніми опорами!

— Точно! — кивнув головою Петько й послався на ті ж закони фізики.— Тоді сила вибуху не пішла б, як оце допіру, в пустоту, донизу, а була б спрямована вгору від землі! Подвоїлася б — і од мосту залилося б мокре місце!

— Де ж ти був раніше, фізик! — з досадою одмахнувся Баклан і рушив до мосту, щоб зблизька поглянути на нашу нікчемну роботу. Ми за ним.

Міст був пошкоджений дуже мало. Поклади на місце та прибий одірвані дошки, зажени ослаблені металеві скоби — і катай хоч цілою колоною найважчих грузовиків! Фашистам лагодження на три хвилини!

— Стопроцентний брак! — зробив висновок Баклан.

— Що ж далі? — зажурено чухав Петько потилицю. Виходить, не досить знати закони фізики теоретично — треба вміти скористатися ними на практиці.

Я й запропонував Бакланові:

— Може, змотатися за толом та спробувати вдруге?

— Вдруге ми маху б не дали, але довго. Спробуємо спалити!.. Ось перекуримо й зробимо піонерське вогнище.

Баклан не договорив, нашоротив чутке вухо:

— Щось гуде?

Досі навкіль папувала пімотність, а після вибуху тиша здавалася ще глибшою. І в ту тишу ледве чутно угвинчувався рівний настирний звук.

— Може, де літак? — почув його й Петько.

— Не схоже! — Баклан підвівся, глянув уздовж дороги, що стелилася від мосту відкритою луговиною, а потім зникла в рідкому ліщиновому переліску.— Мотоцикл!..

Ми посхоплювалися з місця, визирнули з-за кручі, прикипіли очима до дороги.

— Не висовуватись! — суворо застеріг Баклан.

Вигулькнувши з переліска, по сірій стрічці дороги в рівним рокотом котив німецький мотоцикл. На нім — двоє в рогатих касках. Один за кермом, другий в колясці. Не минуло й хвилини, як з того ж переліска випірнув ще один мотоцикл з двома гітлерівцями. Неквапно, мов виїхали на прогулянку, намотували на колеса сіре полотно путівця, тягли слідом прозорий шлейф куряви й роззиралися навсібіч. З кожною хвилиною коротчала відстань, що розмежувала нас і фашистів, я вже розрізняв навіть їхнє озброєння. В того, що за рулем, — автомат, у другого — ручний кулемет, припасований на передку коляски.

У мене під картузом аж чуб заворушився. Не дивуйте, то

таки ж страшно: пруть-бо супроти тебе впевнено й невтримно, наставивши чорні дула кулеметів та автоматів. Ще хвилина-друга — і будуть поряд! Помітять нас під кручею, і почнеться... Їх же четверо! При двох кулеметах! Сили не рівні!.. Якщо навпригинці податись ліворуч попід кручею — можна непомітно відійти. Що ж собі думає Баклан?..

— Не висовуватись! — повторив він коротко.

То він хоче прийняти бій?.. Знищити їх з їхніми грізними кулеметами? Я поглянув на Баклана з захватом і дрожем:

— Може, краще відійти, товаришу Баклан? Вже ось вони!..

— Ти що? — щиро здивувався Баклан. — Відійти... А вони хай їздять та розглядаються? Хай думають, що ми зі страху забігли хтозна-куди й тут вони хазяїни? Е, ні! Знахабніли надто. Нахабства не виношу. Нахабство буде покаране.

— У них два кулемети!

— А в нас іще дужча перевага: вони нас не бачать, а ми їх бачимо. Слухати наказ! — кинув уже зовсім по-командирському. — Б'ю передніх. Ви — задніх! Спокійно, прицільно! По моїй команді!..

Бакланів спокій і бойова розпорядливість заспокоїли й мене. Справді, чого хвилюватись? Баклан знає, що робить! З Бакланом не пропадеш!..

— Б'ю того, в колясці! — мимоволі наслідуючи його, кинув пошепки Петькові. Він лише кивнув: мовляв, зрозумів, мені залишається той, що за кермом.

Фашисти неприпустимо близько. Я бачу їхні вгодовані пилки, навіть зморшки в переднього на переніссі, чую смердюче дихання їхніх двигунів. Передня машина — ну ось же, рукою подати! Їй-право, не витримаю, не діждусь Бакланової команди й шарахну прямісінько під сіро-зелену рогату каску! Я вже довгу хвилину тримаю того, що в колясці, на мушці! Мені досить натиснути на спусковий гачок!.. Аби лиш знищити з першого пострілу, аби не дати їм опам'ятатись!

— Вогонь!

Не встиг одлунати останній звук цього короткого слова, як торохнули разом з Баклановим автоматом наші гвинтівки. Перший мотоцикл, наче спіткнувшись об невидимий пень, різко крутнув ліворуч, здавалось, перекинеться, але не перекинувся, — прострибав кілька метрів по грудкуватому узбіччю й заглух. Обидва солдати на нім, нагло застигнуті автоматною чергою, одночасно поникли: кулеметник упав головою на кулемет, а водій перше припав до керма грудь-

ми, потім судорожно випрямився на рівні ноги й завалився з сидіння на землю.

«Мій» фашист, що з кулеметом на другім мотоциклі, теж майже одночасно з передніми, рвучко одкинувся назад, каска злетіла з голови й покотилася по дорозі. Коротко дудкнув у білий світ його кулемет — рука, мертвіючи, мабуть, стислась сама й надала на гашетку. Я ясно бачив, як його вцілів! Убив!.. Убив — і не було марудно. Бо вбив убивцю! Убив фашиста! Убивати їх — моя мета! Я — партизан!..

А Петько, видно, промазав. Його куля, мабуть, лише свиснула фашистові повз вуха, він інстинктивно збільшив газ, мотоцикл, ревновши, плигнув праворуч, описав нешироке коло і вже вирівнявся, щоб чимдуж рвонутися назад. Але ми ударили по мотоциклістові з двох гвинтівок і автомати, мотоцикл вильнув ліворуч-праворуч, пішов боком і перекинувся. Лежав догори колесами, вони крутилися, поторохкував двигун. Обіч, вивалившись на ходу з мотоцикла, простяглися обидва фашисти.

— От і все,— Баклан повагом тернув піт з лоба, наче щойно виконав звичну, але нелегку роботу. Ми з Петьком протяжно зітхнули — скинули нервові напруження, в яким перебували впродовж тих кількох хвилин, поки тривав бій.

Власне, то й не бій, бо заскочені зненацька фашисти не встигли навіть стрельнути, а справедлива кара, яку вони заслужили. Все скінчилося так швидко, що я не встиг оглянутись і навіть розгубився, коли нас знову огорнула тиша.

Але з нами був Баклан.

— Ану, допоможіть!..

Ми підскачили до першого мотоцикла, перекинули його набік, витрусили з коляски мертвого фашиста й поставили машину на колеса. Баклан шарпнув ногою стартер, крутнув рукоять газу, й мотоцикл з готовністю рівно зарокотав. Для Баклана, як видно, мотоцикл — не дивина: звично вивів його на дорогу, притишив газ.

— Позбирати зброю й боєприпаси! Скласти в мотоцикл!

Ми позносили кулемети, автомати, набії, зняли з поясів убитих пістолети, завалили в коляску. Баклан обережно перевів мотоцикл через місток, одігнав під горб, де ми недавно ждали вибуху, вернувся назад.

— Другий котимо на міст! Саме бензину нам і бракує!

Колеса ще повільно крутилися, але двигун і в цьому вже захлинувся. Баклан не став його й заводити. Викотили на середину мосту.

— Кладемо набік!

Перекинули мотоцикл догори коляскою. Баклан одгвинтив

пробку бензобака, і на міст хлюпнуло пальне, швидко розпливаючись по дошках, перекриттях та палях, скапуючи вниз.

Баклан прогнав нас із мосту, сам також одійшов подалі, запалив скручений з підбраної в мотоциклі ганчірки факел, кинув під мотоцикл, в бензинову калюжу. Залюбки спалахнуло синювате, майже безбарвне полум'я, давай лизати зміїними язиками полите бензином сухе дерев'яччя. За хвилину міст палав велетенською свічкою, стріляв у небо каскадами іскор, а над ним видовжувався стовп рудявого диму.

— Тепер — по конях! — весело скомандував Баклан і скочив у сідло мотоцикла. Петько вмотився в нього за спиною, а мені залишилося сяк-так притулитися в колясці. Не сказав би, що зручно: трофеїв напхано півколяски. Але краще кепсько їхати, ніж добре йти.

Переваливши через бугор, ми полишили Чаплинську гору ліворуч і покотили давно не їдженим забур'яненним пугівцем до лісу. То тут, то там випереджали заклопотаних, нав'ючених вузлами жінок, дітей, дідів, які останніми залишили наше й сусідні села. Дорослі журно поглядали нам услід,

а діти (на те вони й діти!), забачивши мотоцикл, спалахували зацікавленістю й махали нам руками. В одній з великих групок я пізнав Наталку Михальчук з нашого класу. В старій хустці з довгими торочками, старому лейбику, з саквами через плече. Старчиха та й годі! Не пізнати першу на весь клас чепуруху.

Даючи дорогу мотоциклові, Наталка одступила на узбіччя, підняла довгі вії, в чистих синіх очах — радість і здивування:

— Ти, Галай?.. І ти, Печеніг?..

— Здрастуй, Наталко!.. І прощавай!

— Хай вам щастить!..

— Тобі так само! — Я обернувся й помахав на прощання, вона щось нам гукала, але за ревом мотоцикла годі було розібрати... Зробилося сумно-сумно! Ось і Наталка... Щебетуха, витівниця, вигадниця! Аж не знати як раділа життю й мовби осяювала усіх своєю радістю!.. Куди бреде? За віщо це їй?..

А потім ми здаля побачили чималу групу озброєних людей в цивільному одязі, що прямували нам назустріч.

— Хто це?

— Мабуть же, наші,— мовив Баклан, проте з обережності збавив газ, і мотоцикл, ледачкувато рохкаючи, ледве-ледве котився вперед.— Кому тут іще блукати?

У мене око гостре-гостре! Бачу хтозна-куди! І я ще звіддалік пізнав переднього в групі озброєних. Серце враз так загуло, що аж глушило гуркіт мотоцикла. Таж то він! Гад! Шкура!.. Тоді зі школи вислизнув і накивав п'ятами, а це об'явився? Нюхає партизанські стежки?..

— Поліція! Німці! Переодягнені!

Баклан різко крутнув кермо, з'їхав з дороги й, ткнувшись мотоциклом у куц чорнолозу, загальмував.

— Де ти їх бачиш?

— Таж он, на дорозі! Попереду Никифор! Петрій! Я того поліцая давно знаю!

— Никифор! — мовби зрадів Баклан, устав з мотоцикла, вийшов на дорогу.— Справді, він! — Обернувся до мене.— Ну, ти даєш! — І привітно замахав Петрієві і всій групі обома руками.

— Здорові, братці!.. Здоров, Никифоре! — пішов назустріч, поручкався з Петрієм, дружньо поляскали один одного по плечах, засміялися, видно, зраділи один одному.— А мене тут Васько був геть налякав. Хотів уже за кулемета хапаться.

Тепер Петрій подивився на мене й Петька, посміхнувся:

— Зрозуміло...

— Ви ж куди? — поцікавився Баклан.

— В засаду, за Чаплинську. Ви щойно звідти, що там?

— Скоро, мабуть, посунуть. Розвідка навідувалась, — кивнув Баклан на мотоцикл. — Ну, ми її з хлопцями рубонули... Міст спалили. Думаю, там найкраще оборону зайняти. Можна довго триматись...

Аж тепер я все зрозумів. І не дивився на Петрія вовком. Переглянувся з Петьком, який також догадався, що «наш» поліцай — давно, від самого початку наш, і зовсім не поліцай, не гад, не шкура, а такий же, як ми, партизан! Ні, кращий: кмітливіший і відважніший! Навмисне пішов у той гадючник, ризикував життям! А ми його обзивали! А ми ладні були послати йому в спину кулю! Добре, що нагода не трапилась!..

Петрій тим часом підступив до нас. Ми з Петьком так і сиділи, повклякавши, на мотоциклі: тільки дивилися й винувато чи, може, дурнувато, посміхались.

— І ви тут, нерозлучники? Де батько? Настя з хлопцем?

— Подалися, — махнув я на ліс.

— Добре...

— То, виходить, ви в нашій хаті весь час прикидалися? — Я відверто радів, що бачу в Петрієві не ворога, а друга. — Виходить, ви — як Жанна?..

В очах Петрієві сяйнула засмута:

— Біда з Жанною. Поранена.

— Поранена? — не вірилось, бо я ж лише вчора її бачив. — Коли? Тяжко?

— Сьогодні вдосвіта. Рана не тяжка, але прикра: померти не помреш, а калікою зостанешся... Коліно роздроблене розривною кулею...

XVI

У лісі весніло, здавалось, з кожною годиною: дерева викинули клейке, жовтаво-зелене листячко; клопоталось, лаштуючи гнізда, дрібнептаство; брили хрупці в буйновітті; а під ногами, в мерхлім торішнім падолисті й сухих бур'янах, шаруділи вужі — одні вже обляняли, інші тільки скидали линовища й, звикаючи до нової шкіри, повзали мляво й неповоротко; їх легко було ловити; і Петько брав у руки то одного, то другого, клав до кишені або навіть пускав за пазуху — навмисне хизувався та бавився; а мене те дратувало.

По-перше, я гидував брати вужа до рук, а по-друге, не час для розваг.

Учора ми прийшли до табору пізнього вечора. Табір партизани розбили на одному з островів у Великім болоті; з суходолом острів з'єднувався нешироким, зате довгим перешийком, та й той раз у раз перерізувався глибокими рівчачками, через які були перекинуті кладки з двох-трьох соснових кругляків,— аби перебратися пішому. Підводі, а отже й мотоциклові, не проїхати, і ми свій трофейний транспорт загнали в гущавину неподалік від табору. В табір, навантажені, мов верблюди, зброєю, добиралися пішки.

— А як же обоз? — поцікавився я в Баклана, коли переходили одну з хистких кладок, що прогиналася під ногами, аж доводилося брести по кісточки у воді.— З Тернового он скільки підвід гнали!..

— Обоз в іншій місці.

Першим нас зустрів Михайло Савкович. Я зразу ж запитав, де Жанна, як її рана. Він заспокоїв:

— Пусте. До весілля заживе!

Далось їм весілля! Тільки-но заїде мова про чиюсь недугу — напхвату бадьора примовка.

— А де вона?

— В санітарнім бараці.

— Можна її перевідати?

— Сьогодні не варт. Уже, либонь, сплять.

— Сплять?

— Так. Не сама вона там. Завтра сходиш. А зараз — спати! Он у ту землянку.

Ми попадали на злежану соломі і, хоч було на душі тривожно, поснули тієї ж хвилини: останні дві доби майже не здрігнули й почувалися смертельно стомленими. Проспала б, мабуть, увесь завтрашній день, але нас розштовхав Михайло Савкович:

— Підійом! Проспите сніданок! Кухня он там!

Я не одразу зрозумів, де я і що зі мною; навіть розплющивши очі, все ще не повернувся до дійсності. Згадка про сніданок прискорила пробудження. Їсти хотілось, аж живіт прилипав до хребта. Петько погримував солдатським котелком, і я попросив:

— Візьми й для мене що дадуть, а я скоро вернуся.— І до Михайла Савковича: — А де санітарний барак?

— За тими трьома дубами, там побачиш.

Перебіг широко, залиту червонуватим вранішнім сонцем галявину, на яку з усіх боків дивилися чорними дверними отворами партизанські житла, і за трьома старими дубами,

що росли з одного кореня, знайшов санітарний барак. Перше почув носом (несло властивим для всіх на світі лікувальних закладів запахом), а потім уже побачив. Ось він, дверима до сонця. Навіть з невеликим довгастим віконцем при землі. На порозі мене перепинив сивуватий чоловік у старому, з обвислими крисами капелюсі. Мабуть, лікар. Бо хто ще міг би ходити в такому невідходячій для партизана головнім уборі?!

— Куди?

— Та я... Ну, іду до... — я чомусь розгубився під поглядом суворого чоловіка.

— Бачу, що йдеш. До кого?

— То до мене, — почувся раптом Жаннин голос з-за напіводчинених дверей, — пустіть, будь ласка, Андрію Даниловичу.

Переступив поріг і зразу її побачив. Лежала коло довгастого віконця, на грубо збитих з березових кругляків нарах, вимощених сіном і застелених зеленою плащ-палаткою. Попід протилежною стіною, на всю її довжину, — такі ж березові нари, на них — четверо інших поранених. Троє лежать, а четвертий (я пізнав їздового, що правив кіньми, коли поверталися з Тернового), з перев'язаною головою, пришиває грубими сірими нитками латку до розтопаного чобота.

— А, гостя маємо!.. — прошамкав, тримаючи в губах кінець нитки. — Новенький чи що?..

— Це мій гість, — сказала Жанна так, що мені стало тепло всередині, здавалось, серце розтане, мов грудочка масла на палючій сонці. — Здрастуй, Васильку!..

— Здрастуй, Жанно!..

— Проходь, чого ж ти, — простягла назустріч руку. — Сядь ось тут!..

Тримаючи тонку Жаннину руку, присів на краєчок нар, боявся поворухнутися, щоб не торкнутись пораненої ноги й не зробити Жанні боляче. І тільки тепер як слід її роздивився, бо спершу, хоч вона й коло віконця, було мені з незвички темнувато. Бліда, вимучена. Рана не красить нікого, але Жанна, навіть поранена, була для мене однаково що сонце. Мабуть, справжня краса незнищенна, жодна у світі сила, за винятком смерті, не годна пригасити її неповторного сяйва. Жанна намагалася здаватися веселою, усміхалася, я бачив, що вона рада мені, одначе приховати глибоку засмуту не могла. Досить було глянути в очі, щоб догадатися: веселість її силувана. Я захоплювався Жанною, мого почуття не передали б жодні людські слова, тож я й не шукав їх, а

просто запитав, указавши очима на кожух, що ним були вкриті Жаннині ноги:

— Болить?

— Трошки. Як не ворушишся — то й зовсім нічого. Андрій Данилович казав, зроблять милиці, зможу навіть вставати.

— Як же це тебе?

— Не пощастило. Учора в засаді під Руднею. Вдарили по їхній колоні, перемішали з землею, але й мене зачепило. Так невчасно, ох як невчасно!..

— То так... Але ти не журись... Загоїться.

— Звісно, загоїться.

— Одправлять на Велику землю, — невміло втішав я Жанну, — і стане нога як була...

— Стане, — покивала головою й знову усміхнулася, ховаючи за усмішкою недовіру до моїх утішливих слів.

Що куля розривна, що коліно роздроблене, — про те мовчить. Щоб мене не смутити? Чи сама не вірить, що може зробитися кульгавою?.. Така краса — і каліцтво?.. Яке безглуздя!.. Мені спало на думку, що з радістю помінявся б із Жанною: хай би поранило мене, а вона була б здорова; хай би я собі кульгав хоч і на обидві ноги — мені не було б клопоту; я навіть гордився б бойовим пораненням!

До барака вернувся Андрій Данилович. У великій, мов лопата, руці — малесенький синій букетик. Ряст чи сон? Чи незабудки? Я кепсько знаюся на квітах. Подав Жанні. Як у неї спалахнули очі! Притулила до вуст, вдячно зашепотіла:

— Спасибі! Ой, спасибі, Андрію Даниловичу!

«Телепень! Нечема! Цурпак нечутливий! — лаяв я себе подумки. — Ішов перевідати поранену, та й не просто поранену, а Жанну, саме ж Жанну, і не догадався насмикати отого барвистого бур'янцю! Бач як вона тіпиться! Аж блідість зникла!» Дав собі слово завалити її квітами, які тільки є на острові, на болоті, у лісі, у світі! Чи ж гадав, що це — перше й останнє моє відвідання санітарного барака...

— Коли прийшов до табору? — перепинила Жанна мої думки.

— Учора, поночі. Хотів навідатись, але Михайло Савкович сказав, що спите.

— Від нього й узнав, що я тут?

— Ні, раніше. Від Петрія.

— Від Никифора? — скинулася Жанна, від радості чи що. Я пильно глянув у її палахкі очі, підтвердив:

— Від нього.

— Тепер ти зрозумів, що він не той, за кого видавав себе в селі?

— Я й раніше знав, — збрехав, щоб показати Жанні, який я проникливий та кмітливий.

— Розкажуй, — вона не повірила. — Де бачив?

— Вчора по дорозі... Йшов у засаду, а ми — в табір.

— Що він казав? — допитувалася нетерпляче, і по щоках повільно розливався рум'янець, наче її зсередини підсвічувано чарівним світлом. І я збагнув усе... Виходить, у селі вони прикидалися лише наполовину. А закохані були насправді! Може, тому й легше було прикидатись. А може, важче. Бо потерпали одне за одного.

— Чом же мовчиш?

— А що? — забув я Жанніне запитання.

— Що він говорив?

— Нічого такого, — одводив я очі, аби Жанна не догадалася, що я все зрозумів, і придумував, щоб їй сказати приємне. Нічого не придумав, сказав, як було. — Журився, що тебе поранено.

Принесли сніданок. Я заквапився:

— Піду.

— Заходь!

— Зайду, аякже!

Ми навіть не прощалися, бо гадали скоро побачитись знову.

Я вийшов на залиту сонцем галявину, довкола якої розташувався табір, і був вражений його зачасністю й безлюдністю. Коли біг перевідати Жанну, зовсім не звернув на те уваги. Думалось, сплять натомлені партизани по землянках, тільки я такий ранній, та ще Петько, та Михайло Савкович; аж виходить, їх, партизанів, у таборі взагалі не густо. Землянки порожні, коло кухні кілька чоловік, та ще он коло барака невелика група. Звідти чути приглушену розмову.

Петько ждав біля землянки, в якій ми ночували.

— Бери їж, геть захололо, — кивнув на котелок, що стояв на пеньку, прикритий кришкою. — Довго ти. Що там з нею?

— Ти що, хіба не знаєш...

— Мені б теж треба було зайти.

— Зайдемо.

— Ти їж.

— Та їм же, — і я вийняв з-за халяви ложку, присунувся до пенька. — Де люди? Чом табір пустий?

Поки я був у санітарнім бараці, Петько потерся між партизанів біля кухні, потинявся по табору і вже знав бойову

обстановку, мабуть, не згірш самого командира загону. І мені виклав.

Гітлерівці, виходить, як тільки ми покинули Тернове, почали гнати в міжріччя тьму-тьмущу поліцейської наволочі, а по шосейних дорогах, від Києва й Чернігова, спішно підкочували до наших лісів набиті карателями грузовики. Партизани перекрили усі шляхи, на яких можна було сподіватися появи ворога. Тому в таборі (не тільки нашого, а й інших загонів) так малолюдно. На дальніх підступах уже, вважаєш, третій день ідуть бої. Ото й на нас біля містка на-рвалась їхня моторизована розвідка. Поки що ворога спинено, але скоро, мабуть, попре з новою силою!

— Чи вдалося групі Петрія нишком зайняти оборону? — мовив я занепокоєно. — Тепер фашисти там будуть удвоє обережніші.

— Це точно, — погодився Петько. — Вони ще й з повітря ведуть розвідку. Учора над самим табором «рама» кружляла, листівок накидала — страх!

— Листівок? Навіщо?

— Щоб партизани виходили з лісу й здавалися.

— Ти бачив ті смердючі листівки?

— Бачив. Он той дід, — кивнув Петько на бороданя, що прошкував через галявину, — показував. Теж скаржився, що смердючі. Він з них цигарки крутить, то, каже, лиш потягнеш — полум'ям спалахують і смердять.

Долинула приглушена відстанню стрілянина.

— Це десь уже ближче... Може, потіснили наших?..

— Схоже...

— Вони б'ються, а ми тут вужами бавимось? — уколів я Печеніга, бо він зловив ще одного плазуна, і той, пручаючись, браслетом обвився круг його руки. — Доки сидітимем? Де Баклан?..

Петько на мою ущипливість не звернув уваги.

— Баклан уже не наш командир. Ще вночі повів групу на бойове завдання.

— А ми?

— Ми — в розпорядженні Михайла Савковича.

Це, мені здавалось, теж непогано, але з Бакланом ми вже були в бою, він казав, що нами задоволений. Чому в свою групу не взяв? Необстріляні?

— Не в тому справа, — вгадав мої думки Петько. — Він би взяв, але ми потрібніші Михайлові Савковичу.

— Навіщо?

— Сам скаже.

— Де він зараз?
— Он в тім бараці. У штаб покликано.
— То в бараці штаб?
— А ти ж як думав!
— Там уже бої, а штаб, а командири тут?
— Штаб і командний пункт — не одне й те саме. Командири там. А в штабі теж комусь треба бути.

Може, Печеніг і мав рацію, та мені чомусь здавалось: раз бій — значить, битись мають усі. І ми в тім числі. Я сказав про це Михайлові Савковичу, як тільки він вийшов зі штабу. Михайло Савкович погодився:

— Правильно, всі мусять бути на своїх місцях.

— А ми?

— Відсьогодні — ви бійці взводу розвідки, а я його командир. Наказано бути при штабі, ждати розпорядження. Гадаю, ясно?

— Ясно, — сказав я, радіючи. Взвод розвідки, уявлялось мені, — то щось найнедосяжніше й найвідповідальніше, його бійці — найкмітливіші, найхоробріші партизани! Дорівнятися до них мені навіть не мріялось!

Михайло Савкович пояснив:

— У розвідці потрібні бійці з місцевих, такі, що добре знають район бойових дій, навколишні села й ліси. Я попросив у штабі, щоб дали вас.

Он як! Виходить, нас узято не за бойові якості, а за обізнаність з районом бойових дій? Ну, й нехай! Я задоволений. І Петько, видно, теж. Адже ми — розвідники. Михайло Савкович — наш командир! Здорово!.. А його попередник? Хтось же командував взводом до сьогодні?

— Загинув, — повідомив на моє запитання Михайло Савкович. — При виконанні бойового завдання.

Ми з Петьком переглянулися й зітхнули. Хоч не знали того командира взводу, однаково було жаль, як і кожного партизана, що загинув у бою. Кажуть, на війні в людей кам'яніють серця, люди звикають до смерті і не побиваються за полеглими. То неправда. Звикнути до смерті не можна. На війні просто ніколи справляти довгу жалобу... Мені швидше хотілося в розвідку, в засаду, в бій!

— А нам довго чекати наказу? — повів очима на штабний барак.

— Думаю, не засидимось...

Над лісом рівно й надокучливо загуло.

— О, знову несе її трясця! — зупинився проти нас бородатий партизан, той, що нарікав на смердючий фашистський

папір.— Бач, наклали їм по шиї, так навіть єроплани пруть супроти нас.... Виходить, ми — сила!..

— Певно ж, що сила, дядьку Денисе,— підтримав охочого до балачки старого партизана Михайло Савкович.— Мусять з фронту знімати бойову техніку, гнати проти нас.

Літак усе ближче та ближче, але ми його не бачимо, бо над головами, між верховіттям дерев, лише невеликий клопоть весняного неба,— простір, у який «рама» поки що не попадає. Та ось гуркіт стає нестерпний, на нашу залиту сонцем галявину падає чорна потворна тінь, клопоть неба швидко перетинає «рама». Низько-низько! Майже черкає верхів'я дерев.

— Не боїться, стерво! — досадував дід Денис.— Була б зенітка — пір'я б посипалось, а не прокламації! Або хоч би зенітний кулемет! Було б як тій броньованій черепасі! — дід завважив, що ми не зрозуміли, про яку він черепаха, пояснив: — Учора танк на міні вибухнув. На узліссі за Вакулиним.... Три їх шосе прасували, сюди-туди совалися, щоб через дорогу ніхто ні сюди, ні туди. А один поткнувся до лісу, певно, з розвідницьким наміром. Хлопці напередодні мін наставили. Тепер ті, два, дорогу контролюють, але з бруківки ні на крок. Отак-то.

Почулася густа стрілянина. Бій спалахнув, здавалося, десь зовсім неподалік. Часто гахкали гвинтівочні постріли, диркали автомати, й довгими затягнутими чергами строчив кулемет. Ми занепокоєно переглянулись.

— Не інакше, на греблі через Тороцьке болото,— угадував дід Денис.— Наш станкач! По голосу чую... Невже аж сюди пробілись?

Михайла Савковича спішно викликали до штабу.

Тороцьке болото ми знали. Нешироке, але довжелезне. Кінця-краю не має. І топке, мов бездонне. Через болото — гребля, вимощена хтозна-коли й хтозна-ким. Може, навіть років сто тому, коли в ближнє містечко за Десною наші села почали їздити на ринок. По греблі лише й можна перейти з того боку, з узлісся, на горбисту грядку, щедро вкриту старими міднокорими соснами, яка й розмежовує двоє боліт: Тороцьке й Велике... То це ж що виходить? Бій на греблі?..

Від штабного барака швидко прямував Михайло Савкович, з ним Сашко Смоляр, Сергій Сорока, Степан Вдовенко. При повнім озброєнні.

— Збирайтесь! Негайно! — наказав Михайло Савкович мені й Петькові.— Мусимо з'ясувати, що там робиться.

Гвинтівки ми з Петьком мали за плечима, в підсумках — по кілька обойм патронів. Мабуть, мало? Привезли ми їх

учора з Бакланом на мотоциклі пудів зо два, висипали в кутку землянки. Там же — трофейні автомати й кулемети. Мені давно хотілося поміняти гвинтівку на автомат, я навіть патякнув про це Бакланові, а він не дозволив: до автомата треба звикнути, навчитися влучно бити з нього, а те дасться не зразу. Воюйте поки що гвинтівками, ви володієте ними, як справжні солдати... Так, може, зараз хоч патронів набрати? Спитав Михайла Савковича.

— Беріть!

Ми не знали, що нас чекає попереду, але musiли бути готові до всього, отож набили патронів повні підсумки, напхали в кишені. Щойно зробили запас, як до землянки ввійшли дід Денис і партизан, поранений у голову, якого я бачив у санітарнім бараці.

— Ну, запаслися? — дід скрюченим пальцем указав на наші відстовбурчені кишені. — Молодці. А це ми заберемо.

— О, добра штука, — потягся партизан до одного з трофейних кулеметів. — Давно такого хотілось.

— Бери, коли до вподоби.

Виходячи з землянки, я обернувся до партизана:

— Перекажіть Жанні, ввечері забіжу.

— А, це ти? — аж тепер він звернув на мене увагу й пізнав. — Гаразд, катай!

Ми, впістьох, мовчки залишили табір. Прислухалися до недалекої пальби, що то затухала, то спалахувала з новою силою, й поквапки прямували розбитою дорогою, що кривуляла по гряді.

XVII

Від табору до греблі кілометрів п'ять чи шість, ми не зогледілись, як пробігли ту відстань і опинилися в густім сосняку, що крутосхилом збігав до болота.

На греблі, сказав Михайло Савкович, міцного заслону партизани не виставляли. Головні сили зайняли бойові позиції й стримували просування карателів далеко попереду, а по цей бік греблі виставили сторожовий пост: двох партизанів-спостерігачів і двох кулеметників при станковім кулеметі. Якби, всупереч розрахункам, фашистам удалось пробитись через передові заслони, то вони неминуче посунуть греблю. Кулементники й мали їх знищити.

Нам наказано з'ясувати, чому спалахнула тут стрілянина. І от ми на місці. Тихо й повільно продираємось лапчастим

сосняком. І що нас найбільше бентежить, так це тиша, що раптом поглинула недавно тріскотняву. Кілька хвилин тому несамовито гриміло, ми квапились на той грім, вважаючи, що наші кулеметники ведуть бій і треба їх підтримати, а це — нате вам! Ні пострілу, ні шереху. І ні душі живої поблизу. Ні нашої, ні фашистської...

— Що б воно значило? — пошепки проговорив Сашко Смоляр. — Дозвольте пройти і розвідати? — обернувся до Михайла Савковича.

— Підемо вдох! — відповів Михайло Савкович. — Решті залишитися на місці!

Ми zostалися в сосняку, проте підбралися до самого краю, і нам було видно греблю, порослу з обох боків лозняком, навіть свіжовириті окопчики похід бугром проти неї. Михайло Савкович і Сашко, обережно переходячи від однієї сосни до другої, наблизились до окопчиків і нерішуче спитались. Роззиралися навсібіч, але нічого підозрілого не завважили. Дали знак, щоб підійшли й ми.

Справді, що б воно значило?

В окопчиках, по всьому видно, ось тільки ж бо вели вогонь. Окопчиків було три. В середнім, на бруствері й під погами, купа стріляних гільз. Наших. Тут стояв станкач. Та ось і слід від коліщаток! В обох бічних — такі ж гільзи. Звідси палили партизани з гвинтівок. По кому? І де раптом поділись?

Я ступив кілька кроків уперед, мені відкрилася гребля майже до протилежного берега. Кинув по ній очима й притамовано скрикнув:

— Дивіться!

— Що ти там побачив? — підбіг Михайло Савкович, за ним — хлопці.

На греблі, в найнеймовірніших позах, в яких застигають тільки мерці, лежало з десяток поліцаїв у чорних грачаних мундирах, за ними — стільки ж сіро-зелених гітлерівців. Ось вони, наслідки недавньої стрілянини. Але де партизани? Де решта фриців? Не йшли ж вони лише цією групкою, що мертво вклякла на греблі...

Мені міркувалося так: дали наші їм духу, цих перебили, інші кинулись тікати, то хлопці вирішили наздогнати їх і знищити.

— Не інакше, вони десь по той бік болота! Женуть та добивають фашистів, щоб сюди й носа не поткнули!

— Як же добивають, коли ані пострілу? Кулаками чи що? — взяв під сумнів мій здогад Сашко Смоляр. — Щось воно не те.

— Ну, може, перебравися на той бік і встановили кулет в кращім місці? Поміняли позицію? Треба побачити!

Михайло Савкович, мабуть, вважаючи, що мої слова не позбавлені глузду, наказав:

— Всім, крім Сашка, залишитись на місці. Зайняти окопи! Ждати нашого сигналу або повернення!

— Можна, я з вами, Михайле Савковичу? — не хотілось мені zostаватись.

— Виконувати наказ! — жорстко кинув Михайло Савкович і разом з Сашком ступив на греблю.

Пройшли вони, може, двадцять чи тридцять кроків, ще не порівнялися з постріляними фашистами, як нагло задиркали автомати, на греблю, з протилежного її кінця, ринули карателі.

Я бачив, як при першій же пострілі Михайло Савкович щось коротко крикнув Сашкові й метнувся праворуч, у лозняк, і вже звідти скупко заговорив його автомат. Сашко, прагнучи доскочити рятівних кущів, рвучко кинувся ліворуч, але тут же, мов наткнувшись на невидиму стіну, спинився, упав. Я ждав, що він братиметься в кущі поповзом, та Сашко так і застиг: ноги на греблі, голова на порослім сизозеленим лозняком узбіччі. Короткої частки секунди не вистачило, щоб дістатися в безпечне місце.

Я заметався в окопі, пориваючись не знати куди: чи на поміч Сашкові, чи тікати геть. Петько був розважніший і спокійніший. Рішуче смикнув мене, просичав, бризкаючи в лице слиною:

— Ти що, сказився? Наз-зад! Приготуватись до бою!

Сорока і Вдовенко в сусідніх окопах також сприйняли його слова як наказ, поприпадали до бруствера. Я заспокоївся, почував сором за хвилину розгубленість, притисся щогою до приклада.

Справа, краєм греблі, злегка схитувалися лозняки: то відходив Михайло Савкович. Мабуть, гадаючи, що партизанів тут і було лише двоє, гітлерівці пішли греблюю, обстрілюючи лозняк.

Я зловив у проріз прицільної рамки й посадив на мушку темну фігуру в касці, достоту рухому фанерну мішень, по яких ми вчилися стріляти в тирі перед війною, і спокійно натиснув на спусковий гачок. Фігура перекинулась. Так колись бувало й при вченні: вцілиш — мішень падає. І щоразу я од захвату скрикував, — убив же уявного фашиста!.. А зараз знищив справжнього, живого, страшного, проте захвату не почував. Чого захоплюватися, коли робиш те, що потрібно робити!..

Без команди одночасно зі мною вистрелили й хлопці — гримнуло одразу чотири постріли, упало ще кілька фашистів. Хтось убитий, хтось поранений. А більшість просто залягла, як то буває під час бою, й вогню не припиняла. Обстрілювали лозняк, аж сипалося листя, і поповзом просувалися вперед. Відстань була чимала, з автомата дістати нас нелегко. А в нас — гвинтівки! До того ж ми — в окопах. Спокійно цілилися, тільки котрий фашист попадав на очі, й били.

Вибрався з лозняка Михайло Савкович. Лозняк ріс прямо з води, командир брьохався по баюрах та баговинні, був по вуха мокрий і забагнючений.

— Молодці, хлоп'ята! — ускочив у наш з Петьком окоп, найпросторіший, бо готований для кулемета.

Видалась коротка пауза. Ми перестали стріляти, бо фашисти позачаювалися десь поза лозняками, й вони не озивалися, мабуть, спантелечені раптовим затишшям: втекли чи готуємо їм ще дужчий удар? Та ось гітлерівці осмілилися, затріскотіли з усіх своїх автоматів, сторожко пішли до нашого берега.

Зачаївшись у замаскованих хвоею окопах, ми напружено лічили хвилини. Одпа, друга, третя... Ще на крок, на два, на три ближче коливаються сіро-зелені мішені... А Михайло Савкович мовчить. Кидую на нього миттєвий погляд — жує хвоїнку, навіть не скліпне оком. Нарешті:

— Вогонь, хлопці! — і довгою чергою рубає по фашистах. Ми вслід б'ємо з гвинтівок. Повторилось те саме: одні попадали, другі чимдуж погнали назад, треті шукали захисту в лозях.

І знову — сторожка, небезпечна тиша. Вони не показуються, не залишаємо зручної позиції й ми. Ждемо. Так само напружено, нетерпляче і на цей раз довго. Аж занадто довго... Може, зловивши облизня, фашисти одступили й сьогодні вже не пробуватимуть перейти греблю? І чого вони рвуться саме сюди? Знають, що це остання перешкода на шляху до табору? Губимося в здогадах. Ми ж бо так і не знаємо, що тут сталося до нашого приходу. Де подівся сторожовий пост з кулеметом? Ні живих наших хлопців, ні вбитих. Лише прострелений котелок в однім з окопів... Чом фашисти, поки ми не показувалися на греблі, мовчали й не просувалися вперед?

Затишшя зтягувалося, ставало дедалі напруженішим і лиховіснішим. Назріває щось небезпечне? Не інакше. Всі відчуваєм це постим чуттям, але розгадати загадку не зможемо.

— Спробуємо забрати Сашка? — озивається Вдовенко.

— Дозвольте? — підтримав товариша Сорока.

— Не дозволяю, — коротко кинув Михайло Савкович.

— Може, він ще живий?

Михайло Савкович зітхнув:

— Наповал його... Заберемо згодом, бо зараз самі там поляжемо. — Помовчавши хвилину, прийняв рішення: — В засаді залишаємось ми з Галайчуком та Печенігом. Ви, — обернувся до Сороки та Вдовенка, — катайте до табору. Доповісте в штабі. Про все як є: пост з кулеметом зник, ведемо бій з фашистами, що пробують перейти греблю. Якщо на підтримку ніхто не прийде — можуть прорватися. Виконуйте!

Вдовенко й Сорока вибралися з окопів і пезли за сосновими стовбурами. Не минуло й трьох хвилин, як у нас з-за спини, звідти, де зараз мали бути хлопці, вибухнула автоматна тріскотнява. На неї відповіли рідкі гвинтівочні постріли. Ми переглянулись: що б то могло значити? А тут — хлопці: попереду, без гвинтівки, — блідий і закривавлений Вдовенко; за ним, перескакуючи від сосни до сосни й відстрілюючись, — Сорока.

— Зліва, до табору, дорога перерізана! Поліцаї й німці! Треба відходити! — прокричав Вдовенко.

Отже, відходити вправо? На роздуми часу не було, бо пальба зліва наближалася з кожною секундою. Та й на греблі заворушилися карателі, відкрили сліпий вогонь, готуючи собі шлях для просування вперед.

— Перев'язати Вдовенка! — Михайло Савкович добув з кишень й кинув мені бинт. — Швидше, зараз відходимо! — і дав довгу чергу по греблі, звідки почали наступ карателі,

У Вдовенка були прошиті автоматною чергою кисті обох рук, — як він примудрився підставити їх одночасно! — кров заливала груди, одіж, рясно скапувала на землю. Мені було страшно дивитися, мої руки подерев'яніли й дрібно дрижали (одне діло — робити перев'язку в класі, на навчанні з санітарної підготовки, а друге — перев'язувати справжню рану в бойових умовах!), але я сяк-так позабинтовував, передливши бинт надвоє, обидві Вдовенкові рани.

— Відходимо!

Михайло Савкович вискочив з окопу, ми — вслід. Ховаючись поза соснами, відступаємо праворуч та праворуч. У табір не попадемо, зате вийдемо на котрийсь інший із наших заслонів.

— Вперед, хлопці, вперед! — паказує Михайло Савкович, а сам на ходу одбивається од фашистів, що, йдучи нашим

слідом, то тут, то там мелькають між соснами.— Вперед, я прикрию!

Ледве ми пробігли кількападцять кроків, як попереду, в старім рідколіссі, замаячили чорні поліцайські мундири, рогаті фашистські каски. Переходили од дерева до дерева, цепом просувалися нам назустріч. Шлях праворуч також перетято!

Ми з'ясували потім: уранці, вийшовши на греблю через Тороцьке болото й наразившись на кулеметний вогонь партизанського поста, фашисти відкотилися назад, залишивши на греблі зо два десятки вбитих. Удруге під кулі лізти побоялись і вирішили зайти кулеметникам у тил, перебрівши болото. Залишили проти греблі невелику групу, а решта побрели трясовиною зліва й справа від греблі... Кулемет в останню секунду був виведений з ладу, отож пост, не маючи чим боронитися, нишком відступив. Того фашисти не знали, й одні принишкли проти греблі, а другі брѳохалися по болоті. Впало затишшя, і саме в цей час нагодилися ми. Поткнулися на греблю і зав'язали бій... Не знали, що зліва і справа нас обходять.

І обійшли. З трѳох боків: від греблі і з обох флангів. Обступали тісніше й тісніше, кулі посвистували над нашими головами, сікли глицію на соснах. Ми — в мішку. Фашистам досить невеликого зусилля, щоб зав'язати його, себто одрізати шлях відступу в бік Великого болота,— і нам каюк!.. Та, мабуть, вони ошукалися так само, як незадовго перед цим ми. Зайнявши оборону перед греблю, ми не сподівалися, що вони перебрѳедуть виповнене талою водою Тороцьке болото, а фашисти не ждали, що ми шукатимемо шляху через Велике. Та іншого нам не залишалось: то був єдиний вихід.

Михайло Савкович гнав нас уперед:

— Швидше, швидше! Через болото — до табору! Я прикрию! — і з захистку то одної сосни, то другої короткими чергами одстрілююався.

Болото стовбурчилося старим, почорпілим, наче обгорілі дерев'яні цні, купинням, мерхлою торішньою осокою, жорсткими висохлими стеблами болотного бур'яну; хлюпало під ногами, булькало й пузирилося, вивергаючи застоюний, смердючий болотний газ; то тут, то там загрозливо пінилася й двигтіла трясовина: досить одного необережного кроку — і зав'язнеш у важкій, наче свинцевій, тванюці, засмокче з головою ненажерна безодня!..

Ми знаємо лихий норів Великого болота. Перед війною ходили зі старшими косити й гребти на сухіших острівцях

сіно. Бачили, як, бувало, втрапить у трясовину необачна худобина, — рятувати її доводилось громадою. І не завжди успішно. Запізнісь на хвилину-другу — і махни рукою. Нас застерігали од трясовини настійніше, ніж од гадюччя, якого на болоті також не бракувало. Кишило, бувало, сірого гаддя на шпильях та острівцях, так і дивись, щоб не наступити чи не сісти на котрусь під копицею сіна. Цього року чи то їх було менше, чи ми просто їх не помічали, бо треба було пильнуватися від більшої небезпеки: від фашиста! Гадюка проти нього — дрібне!..

Чалапаємо мочаром, перескакуємо з купини на купину, шурхотимо сухим бур'янищем. Попереду — Петько Печеніг, услід Сорока і Вдовенко, а вже потім — я. Нас прикриває Михайло Савкович. Торохтить і торохтить його автомат... Але чом він гається?

Що це раптом? Спіткнувся попереду Вдовенко, упав долілиць між двома купинами, підломив під грудьми обидві поранені руки...

— Степане! — я нагнувся над ним, щоб допомогти підвестися, бо вважав, що він зашпортнувся й звалився від утоми; простягнув руку і сахнувся, наткнувшись на гарячу кров'яну пляму, яка ширилася довкола невеличкої, з вишневу кісточку, дірки в піджаку. Саме під лівою лопаткою.

— Петре! Сергію! — заволав я до товаришів. Вони обернулися, присіли в сухім бадилінні.

— Що з ним?

— Убитий.

— Берім, понесли.

Найдужчий з-поміж нас Сергій Сорока. Нагнувся, щоб завдати Степана на плечі, але ноги грузли в багні, він заточувався, — мабуть, упав би, якби ми не допомогли. Провалювались до пояса, вибирались на твердіше, несли.

Були вже в безпечнім місці, вже годі дістати нас з автомата, спинились передихнути. Тут блискавкою вдарила в голову думка:

— Стоп! А Михайло ж Савкович!

— Справді!

Поклали Вдовенка на сухіше місці, осоки підстелили під голову, хоч йому було вже однаково... Як це ми отямилась тільки тепер?.. Степанова смерть геть одбила пам'ять, ми навіть не помітили, коли замовк автомат Михайла Савковича.

— Що робити?

— Заждемо... Він десь іде слідом, — сказав я, не вірячи у власні слова. Піднявся на ноги, зіп'явся на найвищу купину: чи не побачу, чи не бредє?

— Пема, — видихнув пригніченим голосом.

Чомусь досі нам не спадало на думку, що можемо залишитися без Михайла Савковича. Гадалось, то так і треба, щоб він нас прикривав та захищав, а йому самому не загрожує небезпека. Тепер ми розгубилися й мовчали.

— Несімо! — нарешті озвався Сорока. — Михайло Савкович знає дорогу в табір не згірш, ніж ми. Якщо живий — прийде.

— То ж то: якщо живий. А якщо поранений? Ждіть мене, я скоро!

— Я з тобою! — закинув за плече гвинтівку Печеніг. Хіба міг він пустити мене самого! — Ви, Сергію, почекайте вдвох, — указав на Вдовенка, ніби той був живий, тільки заснув на купині. — Добре?

— Гаразд, але бережіться там...

Ми рушили назад. По сліду, який щойно проклали.

То брели на повен зріст, поки були прикриті болотною рослинністю, то прокрадалися навпригинці. А далі поповзли. На березі, в лісі, зрідка пострілювало, вибухало, гуло.

Спинилися, щоб не нарватися на фашистів. Перед нами порослий столітніми соснами берег, і ми вже бачимо гітлерівців. Виходять з-поміж сосен до берега, оглядають болото, вишукують нас, мов мисливці дичину. Раптом зияли густу стрілянину, б'ють з автоматів по чомусь темному, простертому за горбиком при самім болоті...

Я лежав у гнилій болотній воді, тільки груди та голова на сухому, але не почував холоду. Мені було гаряче! Вглядився в берег, і в мене обірвалося серце. Коло горбика — Михайло Савкович! Я бачив його зовсім виразно: лежить на животі, головою вперед, мов зайняв позицію. А вони по ньому б'ють! Наче він живий...

— Бачиш? — шепчу до Петька.

— Бачу... Але то, може, не він?

— Він! Його сіра кепка, його піджак... Та й хто б там, крім нього, міг бути!

Фашисти, четверо, а з ними два поліцаї, обступили Михайла Савковича, чобітьми перекинули з живота на спину. Повивертали кишені. Один підняв з землі його автомат, націлився в болото (мені здалося — прямісінько в мене, аж я втягнув голову в плечі й дужче притисся до купини!), надавив на спусковий гачок, але пострілів не почулося. Фашист вийняв з автомата порожній диск, пожбури в наш бік. Туди ж полетів і ляпнув у болото автомат.

Я стежив за фашистами й боровся з всесильним бажанням стріляти, бити, душити, рвати зубами, — така велика

була моя ненависть! Розумів, що досить озватися одним пострілом, як мене знищать, бо їх он скільки, але руки самі тяглися до зброї. Я прилаштував гвинтівку над купиною, припав до приклада, прицілювався в крайнього, який щойно втопив автомат, і, мабуть, стрельнув би! Убив би! А потім хай би й сам пропав! Та Петько смикнув мене за піджак:

— Ти що?

Я опустил гвинтівку. Я не один, зі мною — Петько, загублю не лише себе, а й його!

— Нічого,— переборював себе.— Треба відповзати...

Тихо, щоб не схитнути жодної бадилина, по-вужачому поповзли назад.

Сергій Сорока ждав на тім же місці. Йому страшно було серед безконечного болота та й за нас потерпав, тому стрів притамованим вигуком:

— Вернулись!.. Ну що?

— Нема Михайла Савковича...

Велике болото уздовж, ліворуч і праворуч, тягнеться на багато десятків кілометрів. А вперек теж не маленьке — недарма має таку назву. До табору по болоту набагато далі, ніж по дорозі, якою ішли ми вранці. Брести нам іще кілометрів сім або вісім. Коли добредемо? Весняний день довгий, та й він почав хилитись у надвечір'я,— он як видовжились наші химерні тіні. А скільки пережито від того часу, коли Михайло Савкович збудив нас у нашій землянці! Нема й самого Михайла Савковича! І Сашка Смоляра! І ось Степана... Ми несемо його, просуваючись вперед черепащачими темпами. Хоч би не заночувати в болоті!

То один спіткнеться або закружне, то другий; то одного підстереже трясовина, то другого. Плямкне хижою пацею, хапне за ноги і враз затягне мало не попідруки! Раз у раз кладемо покійника й рятуємо від видимої смерті живого: упираємося ногами в купиння, вириваємо товариша з диявольських рук трясовини, а вона свариться, піниться, булькає й цупить донизу!.. Геть вибилися з сил — упасти б і лежати, хай хоч до кону...

По болоті розкидано безліч малих і великих острівців, званих у нас шпильями, порослих миршавим вільшаником та чорнолозом, а по вищих місцях — березняком чи й карачкуватими сосонками. Одні з цих шпилів були доступніші (на них до війни, бувало, складали в стійки накошену для підстилки осоку, вивозили взимку, коли болото замерзне), другі, поспіль оточені двигкими мочарами, були дикі, на них, здається, зроду не ступала людська нога.

На нашій шляху трапився чималий сухий шпиль, ми вибрели на тверду землю й знеможено попадали перепочити.

— Тут доведеться й заночувати, — трохи одхекавшись, озвався Сергій. — Впаде п'ятьма — заблудимось в болоті.

— А може, встигнемо? — Мені уявилася ніч на оточенім безпощадними мочарами та прихованими у хвоцях ковбаними шпиль, що, мабуть, кишить гадюччям, — і зробилося моторошно. Ладен був лізти навкарачки, добиратися в табір в останніх сил. — Ось передихнемо — і гайда! Тут, мабуть, уже недалеко!

Насправді ж, табір був ще хтозна-де. Ми ледве чи пройшли третину шляху. Хлопці це розуміли не гірш за мене.

— Самі встигли б, а з Степаном навряд, — зітхнув Петько.

— То не кинути ж! — раптом розсердився Сорока. — Досить того, що Сашко й Михайло Савкович там!

Хіба мені та Петькові боліло менше, ніж Сергієві? Хіба Петько мав щось погане на думці? Сорока із Вдовенком товаришували, як ми з Петьком, розуміємо, що йому тяжко, але ж хай не думає, що нам легко і ми здатні на ганьбу, про яку він щойно подумав!

— Хіба хто сказав покинути? — налетів я на Сергія. — За кого нас маєш?

— Не чіпляйся, будь ласка, до слова, — примирливо й сумно сказав Сергій. — Не вистачало ще посваритися... Кажу тільки, що не встигнути, сонце сідає...

Може б, я ще посперечався, але нашу увагу привернуло інше. Зі шпиля через болото було далеко видно, і ми побачили величезний стовписько рудявого диму, що вибивався ген з-над зеленого гребеня лісу й, ширячись угорі, підпирав небо.

— Горить!

Усіх трьох водночас вразив здогад:

— Чи не в таборі?

Ніхто з нас не сумнівався, що горять партизанські бараки, курені, землянки, бо більше там нема чому горіти, але сказати про це жоден не наважувався. Язик не повертався. То значило б визнати, що фашисти прорвалися не лише на Тороцькім болоті, а й по інших шляхах, і вдерлись у самий табір! А там партизанів жменя. А там — поранені. Там Жанна.

— А може, не в таборі?

— Може, де зайнявся стіг старої осоки?

За півгодини стовп диму розтав, наче його й не було. Не хотілося вірити, що десь там, за лісом, на місці партизанського табору, остигають купи золи... Ми ще на щось

сподівалися, хоч сподіватися вже не було на що, чекали. І дочекалися.

— Хтось бреде! — я ще нічого не бачив, але помітив, як у болоті схитнеться то лозина, то очеретина, то якась інша бадилина, та все ближче, ближче...

— Тобі привиділось.

— Гляньте!

Побачили вже всі: прямісінько на шпиль поволі пробиралися двоє. За плечима гвинтівки, в руках — довгі гнучкі жердини. Тримаючи їх впоперек себе, балансували по купинню, мов циркачі-канатоходці, то зникаючи нам з-перед очей, то з'являючись знову. А добре придумали з тими жердинами! Якщо шугонеш у трясовину — жердина не дасть засмоктати, pomoже вибратись. Але ж хто воно? Що не німці й не поліцаї — ясно. Отже, партизани! Та я вже пізнав:

— Дід Денис!

— Значить, з табору!

— А з ним хто?

Другий був нам незнайомий. Дід вибрався на суше, побачив пас і, здається, зовсім не здивувався. Наче тут ми і вмовилися зустрітись. Був, як і всі ми, мокрий по самі вуха, скинув чоботи, повиливав воду, тільки тоді озвався:

— Оце вас і всього?

Ми мовчки опустили голови.

— А то хто? — побачив Степана, що лежав під кущем вільшини. — Поранений?..

— Вбитий. Вдовенко.

— А командир? — сумно допитувався дід Денис. — І цей, парубчак, що з ним?

— Обидва там, — указав Сорока на той берег. — Тих забрати не могли.

— Будем живі — заберем. — Дід Денис хотів ще щось спитати, але я перебив:

— А в таборі? Ви звідти?

— Як бачиш.

— І вас оце й усього?

— І нас. Двоє зосталось.

— А інші? — я почував, як блідість укривав мені лице. — А поранені?

— Побиті інші... Поранених живцем спалили...

— І Жанну?!

— І її...

Я впав лицем у траву. Всередині пекло, перекочувалося гострими судорогами. Голова палала сухим вогнем, а в очах

мерехтіли криваві метелики. До вух долітали дідові Денисові слова і ледве-ледве проникали в мою свідомість.

— Фашисти одночасно прорвалися через кілька заслонів, і партизани змушені були невеликими групами пробиватися на той бік шосе, за лінію фашистської облоги, і відходити в гліб лісів. Туди ж було наказано евакуювати поранених. Але карателі вдерлися в табір великою силою. Партизанів у нім на той час було небагато. Зайняли оборону. Охрім, поранений у голову, заліг за кулеметом і дав їм духу: горою навалив трупів! Та скоро його закидали гранатами, рознесли і кулеметника, й кулемет. Інші одбивалися, доки могли, але де було встояти! Уже ми із Тарасом,— кивнув дід на товариша,— удвох залишилися, кількох ще прикінчили, але стріляти було нічим. Оглянулись — жодного патрона. Вони ходять по табору, палять бараки, курені, землянки. В санітарний заглянули, підперли ззовні двері дрючком, підпалили очеретяний дах. Ми давимось димом і слізьми, але що можем зробити? Задки відповзли в болото...

Потім дід нагнувся наді мною.

— Не побивайся... Війна... І не плач, ти козак, а не дівчисько. Тобі ще воювати! Встань!

Я встав. Чого він сказав «не плач»? Хіба я плакав? Все-редині в мене все ридало, то правда, але очі були сухі. Тепер від дідових слів полилися сльози, текли мені по щоках, і я їх не витирав.

На шпиль спадали сутінки, здавалось, вони проникали в саму душу. Я почувався спустошеним, світ був немилый. Не знаю, що б ми й робили, якби не дід Денис.

— Поховаймо нашого товариша.

XVIII

То була нескінченно довга ніч. Перша наша ніч у Великім болоті, на шпилі, що став останнім пристановищем для нашого товариша. Єдина у моєму житті. Другої подібної не пригадую.

Ми наламали вільхового гілля й постелили поряд зі Степановою могилою зелену постіль, щоб не лежати на сирій землі. Було холодно. Одіж блаженька, вкритися нічим. Грілися один біля одного й не могли зігрітись. Може, через холод та голод, а може, через нервові виснаження спати я не міг. Ворочався між Петьком та Сергієм, не давав їм спокою, але вони не нарікали.

Увечері, щойно поховали Степана, дід Денис розв'язав торбу, витрусив дві цибулини й кілька гранітно-твердих сухариків. Побрів у болото, вачерпнув на чистім місці в котелок води, по черзі вмокнув кожен сухар.

— Пом'янім, діти, бойового товариша,— сказав незвично урочисто й скинув шапку.— Пухом йому земля й вічна пам'ять.— Розділив на п'ять рівних часток цибулю й сухарі, роздав.— Ужтє!.. Достоев покійник багатшої тризни, та вже хай прощає.

Намочені в болотній воді сухарики одвологли й одм'якли, від хліба їх годі було й одрізнути — такі ж пухкі й такі ж смачні. Шкода тільки, що не зробилися більші. Ми їх не їли — лизали, мов цукерку, однаково не зогледілись, як вони зникли. Не попоїли, а лиш роздратовали приспаний цілоденними тривогами голод.

— Спати! — позіхнув дід Денис.— Наказано всім вибиратись за шосе. Завтра спробуємо.

Сергій, мабуть, через роздратований голод, помріяв:

— Картопельки б! У мундирах!.. Може, завтра проникнемо в село, наберемо в нашім стебнику?

— Нема села. Спалене вщент,— зітхнув дід.— Ні стебників, ні повіток не зосталось. Тільки школу поки що пощадили.— Зручніше вклублюючись на вільховій постелі, він нагадав ще раз: — Спати! Не відпочинем — не годні будемо кроку ступити.

Конче треба поспати, а я не міг. Не давали думки. Снувались у голові, аж вона боліла.

Жанпа!.. Про неї були думки найболючіші. Пробував одганяти, а вони не одганялись. Опосідали дужче і зводились щораз до одного — до мученицької смерті в палаючім бараци. Мов наяву бачив той жах, чув останнє волення й останнє зігнання — голову пекло вогнем, уставав і мочив її в болотній воді. Казала, зроблять милиці, зможе спинатись на них, виходити назовні... Якби їх були зробили вчора! Може б, вийшла? Дошкандибала б до болота? Хтось би поміг? Хоч і дід Денис чи Тарас. А вже тут я скоріше пропав би, ніж допустив, щоб із нею щось сталося! В мені все боліло й кричало криком, я знав, що не вмру, поки не одплатяться мої жалі, не одплатиться Жаннина смерть! Не тільки її. І Степанова, й Сашкова, і Михайла Савковича, і всіх-усіх, кого знаю й кого не знаю! Велика то буде відплата!

На далекім березі, де вчора zostався Михайло Савкович, пугою ляснув постріл, прокреслила в темряві вогненну смугу ракета, вгорі спалахнула на повну силу, стало видно, як удень. Частим дробом ударили по болоту автомати. Ракета

згасла, стало темніше, ніж було, а стрілянина не вщухала,— чи то фашисти щось помітили в темряві, чи одганяли вогнем страх. За мить спалахнула друга ракета, третя, і ще дужчою стала стрілянина.

— Не сплять, іродові душі,— вилаявся дід Денис.— Пильнують.

Тепер не слав не тільки я. Може, хтось із хлопців і задрімав, але ракети та стрілянина сполохали боязкий сон. Фашисти втишилися, а сон не вертався. Дід, бачачи, що вже нікому не заснути, поділився здогадом:

— Мабуть, вони гадають, що тут чи не весь загін, тому обложили болото з обох боків. Ракети кидають!.. Тяженько нам буде. Чи не дали ми, хлопці, маху, що застряли в болоті на ніч?.. Може, краще було б вибиратися звечора, поки вони не наставили постів?

Лихо його знає, коли краще. Я про те не думав. Але звечора однаково б не зміг. Десь би пугонув у трясовину й не виліз. Тільки бульби zostалися б на іржавій болотній воді. Хлопці були так само зморені. Зараз, хоч не поспав, а лише полежав, здавався собі сильнішим. Запропонував:

— Спробуємо перед світанком. Їх теж сон зморить.

— І то правда,— погодився дід.— Не залізні ж вони, анахтемські... Поснуть — ми й проскочимо.

— А може, вранці зовсім знімуться та підуть? — сонно проговорив Петько.— Чи їм тільки й діла, що за нами гаятися?

— Еге, не жди! — чи не вперше за весь час подав голос дідів Денисів супутник, Тарас.— Це й є їхнє діло — винищити нас. Заповзялися — стоять, поки не поліземо на їх автомати або не потопимось.

— Не дждуть!

Карателі освітлювали болото дедалі рідше. То тут зашипить і спалахне ракета, то десь далі по берегу, а потім довгий час ніде анічичирк. Темінь і тиша. Лише деркач в очеретах диркає, мов з кулемета. Йому нема діла до наших гризот, його не обходить війна.— має свої весняні клопоти.

— Перечекаємо трошки й підем,— розраховує дід Денис.— Буде саме в акурат. Почне сіріти, тоді людину найдужче зморює сон.

Точний у діда розрахунок. Ми брѣхаємося мочарами, бредемо до берега, тримаючись праворуч та праворуч. Метикований дід спостеріг: ракети кидано якраз проти нашого шпилья, отож треба трохи збочити, може, вдасться обминути їхній пост. Та чи не занадто круто збочуємо вправо? Чи не бредемо вповдовж болота замість того, щоб перетнути впопе-

рек? Бо минуло, здається, не менше години, передсвітанкова сірість щодали світлішає, а берега нема. Вибиваємося з сил, то один, то другий губить рівновагу й шурхає по поясу у тванюку. Добре, що всі повиламували вільхові дрючини. Балансуємо по купинню, мов канатоходці. Але де ж берег?

Вже коли геть втратили надію добратись до нього, у вологій сірості забовваніли вікові сосни. Осоружне болото позаду! А попереду? Що жде на березі? Рятунок чи згуба? Тиша панує така, як ото тільки й буває у лісі на світанні. Навіть деркач припишк. Мертва безшелесність тривожить нас більше, ніж тривожила б стрілянина. Коли б ворог горланив, гатив з автоматів,— ми б знали, що робити. Зачаїтись чи одбиватись. А зараз?

Перед тим, як рушити зі шпиля, ми поділили патрони. У діда Дениса й Тараса їх не було зовсім, а ми з Петьком та Сергієм мали ще досить, тож полічили й розіклали на п'ять рівних купок.

Перш ніж вибрести на суше, дід дав останні настанови:

— Підемо один за одним на відстані. Попереду я, за мною — Тарас, а вже потім інші. В разі чого — розскакуйтесь врзнібіч. Не проскочите вперед — залагайте! Відповзайте! Під кулю здуру не лізьте! Краще його вбити, ніж дати, щоб він вас убив! Ну, з богом...

На бога не сподівались ні ми, ні сам дід Денис,— сказав за звичкою,— а покладалися на щасливий випадок. Ступили на порослу морогом землю, легше зітхнулося після хилитання по підступнім болоті. Скрадливо йшли розтягнутою вервечкою. Дід з Тарасом уже сягнули перших грубих сосен. Ми поспішали туди ж, гадаючи, що серед грубих стовбурів будемо в більшій безпеці. Проскочити в ліс не встигли. Зліва ударив автомат, за ним — другий, третій. Стрілянина вивонила ліс, залунала над болотом.

— Лягай, хлопці! — почувся дідів наказ.

Світанкова сутінь майже розтала, і ми бачили, як, криючись за соснами, дід з Тарасом палили по комусь з гвинтівок і відступали у глиб лісу. Ми поприпадали до землі, зготувалися підтримати діда Дениса.

— Назад, хлопці! — долинуло крізь стрілянину, і більше ми діда не чули.

Автоматний вогонь то слабшав, то спалахував з новою запеклістю і, здавалося нам, глибше відкочувавсь у ліс. Можна було гадати, що дід з Тарасом, якщо не загинули, то прорвалися повз ворожий заслон і з боєм відходять у безпечніше місце.

Розвиднілось зовсім, і нам, поки не вгледіли карателі, треба відповзати назад, в осоружне, а такі ж рятівне болото. Цього разу дуже далеко не забиваємося. Поповзом, мов ящірки, вибираємося на чималу відстань, оглядаємося на берег. Знову сновигають понад болотом, мов мисливці за дичиною, фашисти й поліцаї. Мабуть, сердиті, що не виспалися і дали проскочити з болота партизанам. Палять по болоту, не жаль їм патронів.

Обережно піднімаю голову, ще обережніше розводжу руками бур'ян і пробую визначити, чи далеко ми від того місця, де впав учора Михайло Савкович.

— Мабуть, з півкілометра,— сказав сам до себе чи до хлопців.

— Куди? — обертають голови Петько і Сергій.

Я дивлюсь на них і дивуюсь. Як змінилися хлопці за останню добу! Наче й вони це, і не вони. Вимазані багнукою, худі й почорнілі. Тільки очі в обох удвоє більші зробились.

— Ну, туди, де були вчора,— пояснюю.

— Не менше.

— Отже, у них спостережний пост там і ось тут, навпроти нас.

— І трохи далі, справа,— догадується Петько.— Бо як почали стріляти тут — одразу й там озвались.

— Мабуть, найкраще отак,— указав рукою Сергій,— взяти трохи ліворуч. У них там мусить бути розрив.

Ми спостерігали берег і намагалися якомога точніше визначити місце розташування фашистських постів, щоб обминути їх наступної ночі. Зробити це вдень годі й пробувати. Це вчора звечора ми сподівалися на таку можливість (мовляв, удень бачиш, куди йти, здаля помітин небезпеку). А тепер аж смішно, яка то була наївна думка! Болото блоковане! Вдень їм видно по берегу усе. Знають, що людині довго в болоті не витримати, ждуть...

Хтось із нас, мабуть, необачно підняв голову або просто схитнув над собою бадилину — і те було помічено. По болоту вдарили з автоматів, але дістати нас не могли, отож почали бити з гвинтівок — мабуть, поліцаї. Гітлерівці їх автоматами не озброювали, лише гвинтівками. Хіба котрий сам добував автомата та хизувався перед іншими. Кулі прошивали купиння неподалік, плюхалися в болото з пожадливым чмоканням, а ми худими животами посили втискувалися в болото й тамували дух. Треба відходити (вірніше — відповзати, відпливати по баговинні) в безпечніше місце.

Не знаю, скільки часу повзли: годину, дві чи більше. Сонце підскочило над щербатою гребінкою лісу й почало так

пряжити, що на нас запарувала одіж. Сиділи в осоці й сунулись, підставляючи сонцю то спину, то живіт. І нетерпляче ждали ночі, щоб повторити спробу прорватися.

Нас переслідували невдачі. І на другу ніч, і на третю ви повзали прямісінько на їхній заслон. І на другу ніч, і на третю під обстрілом знову відступали в болото, і було дивно, як нас не повбивали...

XIX

...Ми мокли в болоті четвертий день, страх знесилені.

Лежу з заплющеними очима горілиць, поклавши голову на купину, а мене наче щось гойдає з боку в бік; а то наче я провалююся у темну безодню й лечу, лечу, аж поки зусиллям волі не розплющую очей і не оглядаюся навкіл. Коли глянув на сонце, то воно наді мною не одне, а кілька. Напружую увагу, щоб їх полічити, — й не можу: то вони множаться, то зливаються в суцільне вогненне коло... Тьху, будь воно неладне! Що це зі мною діється?

— Треба йти! — кажу до хлопців злякано.

— Куди? — неохоче озивається Петько. — Ніч далеко.

— Будь-куди! Аби не лежати! Залежимось — буде гірше!

— Точно, не зможемо встати, — важко зводиться й сідає на купині Сергій. — Потонемо.

— Я й так не можу, — Петько зморений ще дужче, ніж ми з Сергієм. — Краще вже втонути...

— Не мели! Вставай!..

Надвечір, бредучи хтозна-куди, аби не лежати в воді, натрапили на сухий, густо порослий вільшиною й горішиною шпиль, схожий на той, де ми ночували першої ночі, але менший. Тільки ми вибрюхали на сушу, як з кущів виткнулися дві дитячі голівки з величезними од страху і, мабуть, від голоду очима. Вслід виступили дорослі: дві літні жінки, кульгавий Охрім, що був у нашім селі за листоношу, й Наталка Михальчук! Наша однокласниця! Ото радість! Ми прискорили крок, а вони аж позадкували, — мабуть, ми були такі страшні, що вони не одразу нас пізнали.

А потім Наталка, як і тоді, на дорозі:

— Ти, Галай?.. І ти, Печеніг?.. І навіть Сорока!..

— А чом «навіть»? — уточнив Сергій. — Я гірший од інших?.. Ну, здрастуй! — І до всіх: — Здрастуйте!

— Здрастуйте, — відповіла Наталка. — Не гірший, а я тебе з ними раніш не бачила...

— Тобі всього й бачити не треба. Багато вас тут?

На шпилі ховалося кілька родин з нашого села. Серед них — Михальчукова й Охрімова. Посеред шпиля, на тісній галявині, — достоту циганський табір.

— Не страшно, що з берега дим помітять?

Кульгавий Охрім підгорнув під казанок жар:

— Коли в сонячний день палити сухим ломаччям, диму, вважай, немає. Та й що мусим робити? Їсти ж дітям треба...

Ми бачили: варилося кілька картоплин в мундирах. З казана не зводили очей дїтлахи.

Зітхаючи, дивилась на нас Наталка. В тій самій старій хустці з довгими торочками, сумна й змарніла.

— Голодні?

— Таке питаєш...

— Я зараз! — Наталка метнулася до одного з кущів, що обступали галявину, коротко щось кинула матері, й та лиш кивнула головою, вернулася і подала нам по... сухарику. Достоту по такому, як ото в діда Дениса.

— Їжте... Більш нема нічого.

Може б, годилося відмовитись, бо знаємо, що в Михальчуків, як і в усіх мешканців одрізаного від світу шпиля, — не комори, набиті харчами. Самі завтра-позавтра покладуть зуби на полицю, але голод — не тітка.

Ох, ті сухарики!.. Ми їх не розмочували, як минулого разу, — ошадливо гризли сухими, щоб надовше вистачило, але вони, малі й без того, танули так швидко, що скоро від них не зосталося й крихти. Тільки в роті надовго — неповторний, запаморочливий присмак хліба...

— Що ж це буде? — пригнічено бідкалася Наталка. — І куди ви зараз?

— Туди, до своїх! Нам ще воювати та воювати! — повторив дідові Денисові слова Петько Печеніг. Підкріпившись сухариком, він став куди бадьорішим, ніж досі.

— Хай вам щастить!

— Жаль, Михайла Савковича вбито, — зітхнув Сергій Сорока, а я додав:

— І Степана Вдовенка.

— Знаю. Я вже очі виплакала за ними. Та й за всіма, — і опустила виї. Ясно, найдужче плакала вона за Степаном, бо вони товаришували десь чи не з третього класу і всі любили їх дражнити, вигукуючи на всю вулицю: «Молодий молоду провалив на льоду!»

Виявляється, шпиль якимось дивом довідувався про події в лісі, на болоті, в селлах, у всьому нашому міжріччі набагато скоріше, ніж ми. Наталка знала, що партизанам наказано вибиратися з оточення на той бік шосе й восереджува-

тися в районі лісових хуторів; що відходити в глиб лісів раджено й цивільному населенню, яке недавно залишило домівки,— далі від місця боїв буде легше пересидіти та перечекати лиху годину.

Я потерпав за батька, Настю й Славка.

— Наших не бачила?

Наталка зітхнула:

— Не бачила. Лише чула: перейняли їх, від болота відірвали. Настя з малим проскочила, мабуть, зараз уже далеко, а батька забрали...

Я опустил голову.

— А Печенігів не стрічала?

— А Сорок?

— Ні. Й не чула нічого.

Хлопцям було легше. Раз про їхніх нічого не чути — з ними все гаразд, десь вони в безпеці. А мій батько?..

— Куди вони його погнали? — спитав мовби сам себе, бо хіба хтось міг відповісти на те запитання.

Наталка переказувала чутки, що ходили по болоті зі шпиль на шпиль:

— По лісу ловлять людей переважно поліцаї. Женуть потім у село, до школи. А звідти — куди фрици накажуть.

— Хіба в лісі німців нема?

— Чом нема. Але в селі їхні старші. В лісі не хочуть почувати, під дахом затишніше.

— Так он чому вони школу пощадили! Виходить, вона їм потрібна.

З болота ми вибралися наступної ночі. Фашисти так само кидали ракети, розстрілювали тишу, а ми, не ждучи до світку, поки вони поснуть, брели та брели, підбираючись ближче до берега, й вибирали напрямок по тих же ракетах та стрілянині. Прямували туди, де було тихо й звідки ракети не злітали. Спершу прокрадалися тихо, мов миші, а коли ворожі пости пострілювали десь у нас за плечима, мовчки додавали ходу, перетинаючи гряди, що відділяла Велике болото від Тороцького.

До шосе можна було вийти, прямуючи праворуч уздовж гряди, або, перебрівши Тороцьке болото,— добратися узліссям. Через болото далі, зате безпечніше. Фашисти, міркувалось нам, більше пильнуватимуть гряди й шосе, куди вона підступає, і менше — болото,— таке ж важкопрохідне!

І все ж Тороцьке — не Велике. Та й не звикати нам до болота. Набродилися й намоклися. Коротко порадившись, побрели.

На узліссі нас настиг ранок. Мусили спинитися, перепочи-

ти й оглядітись. За плечима ліси й болота, а попереду — рівне, як стіл, сиротливе поле. Поросле свиріпою, будяччям, лободою, пирієм — усяким зіллям, яке колись нещадно вищувалось, а тепер нема до нього нікому діла, і воно жене вгору нахабно й нестримно. У війну швидко витикається на світ усяка погань, — чи то з-поміж трав, чи з-поміж людей. Десь далеко-далеко чути приглушені постріли, а тут тільки шелест молодого листя. Та в ліщиновій гущині шаленствують солов'ї, та над полем славлять сонячний ранок жайворонки. Їм невтямки, що не сіяч-добротворець хазяйською ступою ходить полем, а топче його кривавим чоботом нищитель і кат; що не зерном-злотом засівається спрагла рілля, а, мов драконовим зуб'ям, кулями та осколками... Од тих думок зринула в пам'яті тітчина Варчина пісня — вона її часто мугикала про себе, ніколи не думугикуючи до кінця:

Дивувались ліси:

Де дівались вівси?

Де дівались жита і проса?..

Колись я зовсім не вникав у ту пісню — хіба мало співає тітка всякої всячини? — а тепер нехитрі слова проникали мені в серце. Хіба нема чому дивуватися? Бо коли ще було поле таке занедбане й покривджене?!

Навкіл — ні живої душі. Зліва тягнеться забур'янений шлях, при нім пошарпані або й зовсім зламані верби, а ген за горбами, на які він вибігає й перевалюється на той бік, — наше село. Вірніше — те, що від нього залилося. Од битого шляху відгалужується прямий, обкопаний канавою путівець до безіменного хуторця. Диво, він уцілів! Не встигли карателі спалити? Чи він їм навіщо потрібен, як і школа? Кілька хат, кілька господарських будівель...

Людське житло вабило нас з непереборною силою. Якщо там нема гітлерівців або поліцаїв — напевне ж можна знайти хоч що-небудь поїсти. Завалящу картоплину в погребі, жменю круп чи хоч якого зерна в закапелку. Ми ж бо, крім щавлю, який вряди-годи кидали до рота й жували, аж зводило щелепи, нічого не мали.

— Сходимо?

— Якби знати, що там нікого...

— Кому там бути? Був би — вже б показався.

Ні в погребях, ні в жодних закапелках ми нічого не знайшли і вже хотіли податись геть, та я виліз на горище одної хат, обвися з сутінню й трохи не крикнув з радості: в заснованім павутинням, закіптюженім (мабуть, комин пропу-скав дим, коли топили в печі) кутку золотилися два величез-

ні грона сухого кукурудзяного качання! Я зняв кукурудзу з жердини, на якій вона висіла, нахилився над лазом:

— Що я знайшов, хлопці! — Хвастався знахідкою, якій в наших становищі ціни не було. — Живем!

— Ух ти!

— Справді, живем!

Спустився донизу, порозв'язував в'язки:

— Беріть, ховайте!

Хлопці енергійно жували тверде зерно й набивали качанням кишені. Я скинув з плеча сумку від протигаза, витрусив дріб'язок: пару білизни, що поклала Настя, коли йшов з дому, два зривники до «лимонок», кілька трубчатих запалів, моток бікфордого шнура. Я й забув про нього! Баклан, коли міст зривали, запхнув мені в сумку, мовляв, знадобиться. А тепер що ж, викинути все це заради кукурудзи? Е, ні! Кукурудзу можна за пазуху чи будь-куди, а це хай буде.

Стало веселіше. Тепер нам ніяка дорога не страшна. Вийшли з хати й задвірками подалися назад. Ось проскочимо на узлісся й пробиватимемось до шосе. Ледве ступили кільканадцять кроків, за кущі квітучої черемхи, як ураз постовпіли, наче нас ударило правцем!.. Побачили таке, що, здавалось, не може людині наснитися навіть у найхворобливішому сні. З розширеними від жаху очима, стояли німі, паралізовані. Перед нами велетенська силосна яма, а в ній покотом — мерці!.. Жінки й чоловіки, старі й діти. Може, їх сто, а може, й більше... У мене запаморочилась голова, мало не впав туди ж, до них, до крові прокусив губу.

— О-о-о, дід Филімон! — простогнав Петько Печеніг.— Он, там! — повів понад яму рукою, голос його дрижав, він, як і я, тримався з останніх сил.

Постріляні, виходить, з нашого села! Ворухнулась думка, що треба роздивитися, чи нема кого з своїх. Наталка казала, що схопили батька. Та й Настя зі Славком, хоч і проскочила, та чи далеко втекла? Чи не попалася знову? Боюсь дивитись. Але й не можу одступитися від страхітливої ями. Ні, мушу бути сильним! Кременем, а не людиною! Інакше пропаду задарма.

— О-о-он, хто то? — знову вказував Петько.— О-он там,— чи справді не впізнавав, чи щадив мене мій вірний Печеніг, не називаючи, кого побачив.

— Тітка!..

То була вона, добра і мудра, чутлива до чужого горя, охоча до жарту й до пісні, тітка Варка, яку я любив, мов рідну матір, і яка так само любила мене... «Дивувались ліси, де

дівались вікси...» Гострим боєм озвався у вухах живий тітин голос, аж я здригнувся; виринула в пригніченій пам'яті та сама пісня, яку я, мабуть, ні разу до кінця не дослухав, отже й не знав слів; а вони зараз якоюсь незбагненністю чи вгадалися, чи просто намарились у моїм розгаряченім мозку:

Дивувались ліси:
Де дівались вікси,
Де дівались жита і проса?..
Постинали серпами,
Повкладали снопами,—
Запеклася червона роса!..

Дивувались ліси, ой дивувались! І дивуватимуться вівки-вічні великому злочинству чужинця, що тне життя вогненним серпом; і нашій волі, нашій нескоренності й незнищенності! І нашій правдивій помсті во ім'я життя! Прихистить нас, рідні ліси, допоможіть її звершити!..

Коли задерев'янілими ногами ми знову одійшли на узлісся, аж тоді вернулася здатність мислити й говорити.

— Видно, постріляли недавно?

— Не давніш, ніж учора або позавчора.

— Тс-с-с! — приклав Петько до вуст вказівний палець, наставляючи вухо десь у ліс. — Чуєте?

Ми прислухались. Почувся приглушений гомін, лайка. Зліва, певно, зі пляху, що тягнеться з лісу в село. Залягли за горбком у горішині, замаскувались. І скоро побачили. Поліцаї, а з ними два гітлерівці, мов татари бранців, гнали з лісу обшарпану, забагнючену, змучену групу селян. З напою чи з якого іншого ближнього села — я не роздивився, бо глянув на поліцаю, що йшов поруч з фашистами, і трохи не скрикнув з несподіванки. Ще б пак! Знайомий! Гад! Катюга! Давило! Ну, чи не ласкава доля послала мені цю зустріч? Чи випадє ще така нагода?

— Куди вони їх? — видихнув мені в ухо Сергій.

— Ясно, туди ж! — сказав Петько пригнічено, бо конвоїваних уже скерували на путівець до хутора. — В яму.

— Через те вони її й не закопали...

Я полічив: чотири поліцаї й два німці. Шестеро. По два на кожного з нас. Але в нас, як сказав би Баклан, перевага: ми їх бачимо, вони нас — ні. Ми їх поділили: мій — Давило й гітлерівець, що від нього зліва. Петьків — німець справа і поліцай, що підганяє бранців. Сергіїві — два поліцаї, які йдуть попереду колони.

— Тільки порівняються он з тим кущиком перекотипо-

ля — бий кожен своїх! — я узяв командування на себе, і хлопці сприйняли моє самозванство як щось належне.

Ударили одночасно на один лиш кивок моєї голови. Чи то такий великий був наш гнів, що надав сміливості й спокою; чи обов'язок перед людьми, що їх конвойовано до ями, спонукав до точності; чи помагали рідне поле й рідний ліс,— жоден з нас не схибив з першого пострілу. Ткнувся носом у землю ненависний Давило; водночас, мовби здивовано повернувшись і глипнувши в наш бік, упав німець і один з передніх поліцаїв. Напад для конвою був такий несподіваний, так пагло загинула перша його половина, що друга на секунду розгубилася, не бачачи, від кого одбиватися, і тієї секунди було досить, щоб ми перезарядили гвинтівки й ударили другим, вирішальним залпом.

Несамовито калаталися серця. Ми переглянулися, зітхнули, скидаючи нервово напруження.

Змученим і ошелешеним конвойованим не зоставалось нічого іншого, як вернутися в ліс, шукати надійнішої схованки, щоб їх не зловлено вдруге.

XX

Наступної ночі, замість того щоб вийти за шосе й шукати місце зосередження розпорошеного загону, ми перебралися на луги, під самісіньке село.

Сергій Сорока наполягав:

— За шосе й тільки! Наказ є наказ, і партизани мусять його виконувати.

— Правильно,— кажу.— Ми його й виконаємо, тільки трохи пізніше. Не сказано ж, щоб усі вийшли одночасно й саме сьогодні. Хто коли зможе, тоді й вийде.

— А ми чом не можемо сьогодні? Нам треба негайно зникати, поки нас не постріляли або не половили. Перебито їхній конвой, то знаєш, як вони шаленітимуть та скрізь нишпоритимуть!

— Точно! Нишпоритимуть! І на шосе дужче пильнуватимуть, щоб нікого на той бік не пропустити. Отже, нам — на луги. До Базьохи,— назвав я точне місце, куди потрібно перебазуватися.

Базьоха, як я казав,— озерце під селом, недалеко від школи. З трьох боків оточене шелюгами, що тягнуться лугом до самого Дніпра. Лише з четвертого, від школи, берег голий, піщаний. Влітку тут жінки перуть шмаття й купається малята.

— Вняпився ти в Базюху! — незадоволено говорив Сергій. — Таж то під самим носом у фашистів!

— Там найбезпечніше, — в мені параз прокинувся стратегічний геній, і я легко спростовував Сергієві аргументи. — У себе під носом нишпорити вони не будуть, бо не сподіваються від нас такого зухвальства. А нам цього й треба! Тут ми їм і покажемо! І зробимо фейєрверк! Правду кажу, Печеніже?

Петько в нашу суперечку не встрявав, але я був певен, що він зі мною погодиться. З дошкільного віку ми розуміли один одного з самого натяку, або навіть без нього, лише з погляду, отож не може бути, щоб він не здогадався про мій намір, а може, й сам метикував про те ж. Бо зразу погодився:

— Правду! Зробимо фейєрверк, довіку пам'ятатимуть!

— Що надумали?

— Висадити в повітря школу!

Сергій витріщив на мене великі сірі очиська, наче я сказав найбільшу в світі дурницю. А Петько зовсім не здивувався, мовби ми разом з ним давно все обміркували й спланували, а я лиш висловлюю наші спільні думки. Насправді ж досі про школу між нами не було мовлено ні слова. Я сам думав про неї всі дні, відколи дід Денис сказав, що її гітлерівці пощадили й використовують як помешкання для офіцерів і солдатні. Відчував, що не заспокоюся, поки чогось не придумаю, поки вона не злетить в небо, а з нею карателі! Всі, скільки б їх не було. Збирався порадитися з Петьком, а виходить, і радитись нема потреби. Він думав про те саме. А після того, що ми побачили на хуторі, нізащо не одступимось. Доконаємо свого наміру будь-що, будь-якою ціною, хай навіть ціною власного життя!..

— Школу? В повітря? — не було меж Сергієвому здивуванню.

— Так, школу! В повітря! При умові, що в ній кипітиме того гадюччя, фашистів. Щоб усім разом — капут! А якщо порожня — то навіщо ж?

— Як же це ви зробите, коли не секрет? — з відвертим глумом запитував Сорока, але ми не ображались. Самі б поглузували, будь ми на його місці, а він — на наших. Я пояснив:

— Вибухівку ми з Петьком заклали під школу заздалегідь, як тільки пройшов фронт. Зостається зірвати. Так кажу, Петьку?

— Звичайно.

Сергій, видно, всерйоз занепокоївся, вважаючи, що з нашою психікою не все гаразд, що в такому стані ми можемо наробити казна-чого.

— Ви що, від переживань того? — покрутив указівним

пальцем біля скроні.— Яку вибухівку? Де взяли? Куди заклали? Навіщо?

Запитань у нього виникало безліч, він хвилювався, сипав ними, мов горохом, не давав мені пояснити. Я кивнув на Петька:

— Не віриш мені — хай він скаже.

— Ну, розумієш,— скоромовкою випалив Петько.— Фашисти закопали на лузі багатецько толу, а ми знайшли, відкопали й перенесли та заховали в підвалі, під бібліотечною кімнатою. Думали оддати в загін, підривникам, трохи й узяли з Бакланом, а решта залишилась. Під школою. Саме там, де треба! Тільки пролізь у підвал та підпали — ото гахне! В Києві почують! Тепер ясно?

Сергій довгу хвилину мовчав, потім глянув на нас заспокоєно й навіть з повагою.

— Ясно! Так би зразу й казали.

— А ми й кажемо.

— Це здорово!

— А ти ж як думав! — обізвався я гордо.

Петько був поміркованіший і стриманіший:

— Скажемо гоц, коли злетять вони ближче до свого бога. Хай звідтіля похваляться: «Гот міт унс».

...Лежимо в кущах над Базьохою, у голові паморочиться від спеки й приємно-терпкуватого шелюгового запаху. Спостерігаємо за школою. Вона мов на долоні. Вранці виверглося з шкільних дверей солдатні — хмара! Як їх багато і як вони близько! Повискакували без зброї, голі до пояса, умиваються в Базьосі. Скількох можна було б укласти з трьох гвинтівок! Поки збігали б до школи по зброю — од нас би й слід прочач. Аж руки сверблять! Але те не входить у наші плани.

Коло шкільного порога димить польова кухня, від неї несе таким м'ясним духом, що слина котиться клубками, а погамувати її нема чим. Люто спльовуємо й кидаємо до рота по кілька жовтих, мов бурштин, і таких же твердих кукурудзяних зерен.

По сніданку чимала група озброєних карателів (я налічив близько сотні!) вишикувалася перед порогом: зі школи виступив офіцер у високім кашкеті, щось коротко прогалакав. Колона рушила геть. Куди? Чи не до лісу? На зміну або на допомогу тим, хто тримає понад болотом облогу? Кругом школи ледачкувато ходив вартовий, з нудьги перекидався словом то з кухарями біля порожніх котлів, то з мотоциклістом, який порпався в двигуні свого смердючого транспортного засобу. Що робиться в школі — нам не видно. То хтось виходить, то виходить; то в одному, то в другому відчиненім

вікні мелькають високі офіцерські кашкети. Видно, тут у них і штаб, і солдатська казарма.

Петько торкає мене ліктем:

— Цікаво, чи вернуться на ніч ті, що допіру пішли?

— Поживемо,— кажу,— побачимо.

— Якщо кухарі варитимуть вечерю у великім казані,— міркує Сергій,— вернуться.

Відлежуємо боки в паркій шелюзі й слухаємо одвічні глоси наших луків. У кущах, позад нас, як і в лісі,— солон'ї. Вони в цю пору всюдисущі. Над луговинами й виповненими весняною водою озерцями пронизливо кигичуть чайки. Дурна птиця! Сама вказує, де її гніздо: кричить, мов навіжена, тільки-но хтось до нього наблизиться. А коли заграбують сірувато-кранчасті яєчка чи навіть заберуть часняток, як ото в пісні співається,— тоді вона «в'ється, об дорогу б'ється, к сирій землі припадає», та вже зарадити лихові не може. Було б не кричати коло гнізда! Було б, як роблять інші птиці, одманювати від нього губителя твого потомства...

Наші гнізда знищені. Вже скільки минуло днів, відколи фашисти спалили село, а в повітрі досі тхне згарищем: повіє вітер у наш бік — хоч носа затуляй... Школа — наш другий дім. Її нам шкода не менше, ніж рідних хат. Он вона, перед нами. Двоповерхова, цегляна. Хоч повисаджувані деякі вікна і з одного боку вона трохи поруйнована — однаково гарна. Її побудовано незадовго перед війною, ми нею дуже пишалися перед сусідніми селами, де таких шкіл ще не було. А тепер маємо її знищити. Власними руками. То не легко — руйнувати гарну споруду, витворену людською працею. Нам шкода, але знищимо! Якщо вернуться і вкладуться на ніч усі, скільки їх тут є, карателі!

— Якщо вночі,— кажу,— як оце зараз, вартовий стоятиме лише при вході, то прокрастися в підвал — пусте.

— Точно,— погодився Петько.— І це зроблю я!

— А чому ти?

— Бо я підвал знаю краще.

— Чи не однаково його знаємо,— зауважив я, але вдаватися в довгу суперечку не став. До ночі ще далеко, та й не знати, що вона принесе нам, наступна ніч. А як виставлять вартових при кожнім розі школи? А як стовбичитиме котрийсь із них саме проти лазу в підвал? Тоді хіба постріляти вартових, доскочити до лазу і вкинути в підвал гранату? Але чи доскочить, перш ніж тебе вб'ють? Та й немає в нас жодної гранати! Лиш два зривники від «лимонки». А якби була, то чи здетонував би тол від її вибуху? А якби здетонував, то це вірна смерть не лише фашистам, а й нам. Ні, все це пусте!

І нічого завчасно морочити голову. Ждати ночі! Все розвідати й зважити. І будь-що проникнути в підвал. Саме мені!

Чомусь я вважав, що маю на те більше права, ніж Петько чи Сергій. Може, тому, що весь час, наче наяву, переді мною — Жанна! Тільки примружусь — і вже ось вона, поряд. Спершу мовби виринає з сивого серпанку, як при затемненім кіно, далі стає виразніша й красивіша, тільки така сумна, якою я її ні разу й не бачив. Мовчить і некліпно дивиться на мене повними скорботи очима, дивиться так, що я впадаю в пекучий жаль і водночас почуваю великий обов'язок, який мушу будь-що виконати або померти! А ще — перед очима Сашко Смоляр, Степан Вдовенко, Михайло Савкович. А ще — усі ті, в силосній ямі...

Ми заклинали сонце, аби скоріше сідало за Руднянським лісом, що на крутім березі по той бік Дніпра, аби швидше западала ніч. Та всякому жданню, хоч якому нетерплячому, настає кінець. Настав і нашому. Коли шелюга почала виводжувати й стелити по Базьосі синюваті тіпі, біля школи, під великим казаном, запалав вогонь. Не було сумніву, що вечеря готується на чималу кількість їдців. Мав рацію Сергій: лиш почало сутеніти — вернулися каратели, що десь були подалися зранку. Брели, не тримаючи строю. Видко, стомлені.

Вечір запав теплий і темний, такий, як нам бажалось, і тільки біля школи та в школі втишився гомін, ми покрадьки обігнули озеро, підбралися ближче. Виждали, прислухались — ніде апіччирк. Мертве село: ні собака не брехне, ні відро не брязне об цямрину, як було раніше, ні зарипить колодязний журавель.

— Повзімо до бузкових кущів, — шепоче Петько. — Там заляжем. Звідти все видно, і до лазу рукою подати.

Петько молодець. Я сам про те щойно подумав. Здичавілу, захаращену пришкільну алею густо обступають бузкові хатці, серед них можна сховатися навіть удень. А зараз і поготів. І лаз, справді, близько...

Ніч — мати партизанові. Останнім часом тільки вона нас і рятувала. Ночами щось робили, щось готували, кудись пробиралися. Відпочивали вдень. І наші очі так звиклися з нічною темрявою, так натренувалися, що стали мов у котів: бачили поночі геть усе, тільки й різниці, що не світились. З бузкової засідки нам було видно: перед школою — вартувий, як і вдень. Два інші повільно ходять кругом школи, один одному назустріч. Розминаються, перекинувшись коротким словом, саме проти нашого лазу. Йдуть вріднобіч і зникають один за лівим, другий за правим рогом, а через якийсь час знову виринають з мороку: один зліва, другий справа. Я ви-

вірив: з тої миті, коли вони зникнуть, до тої, коли з'являться, минає сто двадцять секунд. Тричі налічував майже те саме: сто двадцять, сто вісімнадцять, сто двадцять один.

— Дві хвилини,— захлинаючись од радості, шепочу до хлопців.— Аж дві хвилини... А до підвалу можна забратися за десять секунд.

— А звідти?

— Теж можна! Хай за двадцять, за тридцять. Їх же — сто двадцять!

Домовились: до підвалу полізу я, а Петько з Сергієм лежатимуть у засідці і, в разі потреби, підтримають мене вогнем, відвернуть на себе фашистську увагу, щоб я зміг вилізти і втекти. Ще за дня я все приготував. Відрізав два шматки бікфордського шнура, один коротший, другий довший, приблизно на п'ять і на п'ять з половиною хвилин горіння; туго заправив шнури в запали, згорнув у двоє кілець, сховав у картуз. Там же в мене десяток сірників і тертка з сірникової коробки — весь час пошу в картузі, щоб не замочили, адже бувало, що тільки голова в нас сухою й лишалась. Отже, вставити шнури з запалами в шашки, чиркнути сірником, підпалити перш довший, а потім коротший — і з підвалу! Навіщо два? А щоб підстрахуватись. Погас би з якоїсь причини один шнур чи не спрацював би один запал — є для певності другий. Один із двох неодмінно зробить своє діло. У мене все розраховано.

А Петько потерпає за мене, нагадує ще про одне:

— А якщо в підвалі жердини не виявяться?

Жердину з трьома сучками ми вкинули до підвалу ще тоді, коли ховали тол. По ній, переступаючи, мов по щаблях, з сучка на сучок, дотягалися до душника й вибиралися назовні. Без неї не вилізти. Глибоко.

— Дурниці! Де їй подітись? — заперечую Петькові.— Тоді б і толу там не виявилось.

— А все ж таки...

— Ну, тоді виждеш якийсь час і, пропустивши вартових, підповзеш та подаси руку.

— Гарзд.

Я був певен, що в підвалі все, як ми залишили. Душник такий вузький, що нікому, крім нас, туди не протиснутись. Тим паче, фрицам чи поліцаям. Розгодовані, мов кнуряки!

Ми виждали, як мені здавалося, скільки потрібно: ще двічі обійшли школу вартові, і знову за той самий час — за дві хвилини. Навіщо зволікати? Щоб більше хвилюватися й нервувати? І щоб, хвилюючись, допуститися якогось промаху?

— Пропустимо ще раз — і я пішов.

— Ні пуху ні пера! — пошепки побажали хлопці, тільки-но розминулися вартові й розтали в сутіні.

— К чорту...

Я навприги́нці перескочив відстань, яка відділяла нас від школи, шуснув ногами в лаз, за мить просунувся досередини весь, притримався руками за цегляний край душника і сплигнув униз. Найперше — впевнився, що потрібна мені жердина на місці. Отже, на місці й вибухівка. Я так і знав! Прикрита мотлохом. Навпомацки узяв дві толові шашки, розкрутив та розправив шнури, вставив у гнізда шашок запали. Все те робив механічно, в голові, здавалось, не було жодного поруху думки, лише чути, як у скронях ритмічно постукує пульс. А я його лічу. То мій секундомір. А свій пульс я знаю давно: він у мене завжди рівно шістдесят. Перед війною, було, міряємо на уроці фізкультури, то в мене і до занять, і після майже те саме. Зараз я вже долічив до сімдесяти. Зробивши поправку на те, що я хвилююсь і серце калатає частіше, вважаю, що минула хвилина.

У мене вже все готово: шашки з виведеними вбік кінцями шнура на дні, під купою брикетів. Можна палити. Але мій секундомір відстукує секунду за секундою, а там, поза школою, неквапно тупають, надходячи до мого лазу, вартові. Треба заспокоїтись і кілька секунд переждати. Як тільки пройнуть... Тихо підступаю до душника, наставляю вухо, а тим часом секундомір — сто десять, сто дванадцять, сто шістнадцять... На сто вісімнадцятій секунді чую кроки важких чобіт, вертаюся в куток, намацую довший кінець шнура, прикладаю сірникову головку до зрізу, чиркаю по головці теркою. Відкладаю кінець убік, він злегенька похитується, по-зміїному сичить і викидає бліденькі іскри. Дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять... Те саме роблю з коротшим кінцем — і вже не один, а два гади сичать у мене за спиною і погрозливо плюються вогнем, а в скронях — двадцять, двадцять два, двадцять чотири... На двадцять шість — я висунув голову з лазу, глянув ліворуч і праворуч; на тридцять — просилився назовні, на сорок — уже в кущах, де од нетерплячки колотяться Петько й Сергій.

— Гайда!

За моїми розрахунками, до вибуху залишалось близько чотирьох хвилин. Цього часу досить, щоб одбігти на безпечну відстань, тим паче, таким гончакам, як ми. Худючі, прудконогі, мов хорти, ми, уже не остерігаючись, гнали геть від школи, шелестіли кущами, натикалися на биті цеглу та шмаття бляхи, аж нас почули, мабуть, вартові й нагадали про себе кількома автоматними чергами...

Я ніколи не думав, що чотири хвилини можуть бути такими безконечно довгими! Ми обігнули Базьоху, заглибились у шельюгу і вже не бігли, а йшли кроком, навіть навмисне його уповільнювали, ждучи, що зараз рвоне, а воно... не рвало...

Тут я по-справжньому злякався, і все в мені затерпло. Здавалось, мав лякатися раніше, коли ліз до підвалу, палив шнури, вибирався під їх сичання назад, але тоді не було страшно. А тепер похолов: не вибухне. Зовсім... Де я схибив? Сичали ж, горіли, іскрилися! Чи не висмикнулися запали з пашок, коли засував їх під спід, прикладав зверху брикетиками? Не інакше!

Вирішив: трохи вижду й вернуся. Хай хлопці зі мною не йдуть. Я сам. Полізу й зроблю все заново. І не вилізу, поки не вибухне. Загину — ну й хай! Знаю, що недарма! Зупинився, щоб сказати про це хлопцям, і тут...

Найперше — сліпуче зблиснуло, потім у нас під ногами схитнулась, як ото палуба на хвилі, земля; небо розколось і з страхітливим гуркотом упало нам на голови. Щось м'якою, але немилосердно дужою лапою штовхнуло нас у плечі, і ми попадали. Гриміло, а ми лежали. Доки буде гриміти? Я піднявся на коліна, озирнувся назад. На місці школи росла й світлішала заграва.

— Ого! — сказав із захватом і не почув власного голосу. Зрозумів, що нас оглушило, отож і гримить без увагу нам у вухах.

Позводились хлопці, ворухать губами, але що кажуть — не розібрати. Видно — радіють. Ось минеться оглушення — ми скажемо один одному, що схочемо. Чи то від пломеню, чи вже займається світанок: надворі стало видніше, я ясно бачу, як у Петька та в Сергія сяють очі.

— Ну от... Тепер можна й за шосе, — сміюся до них щасливо. — Ходімо!

На змучену душу лягла заспокоєність. Певно, од чуття, що тепер і я, і Петько, і Сергій могли б, не ховаючи зору, глянути в очі і тим, у силосній ямі, і Михайлові Савковичу, і Сашкові Смоляру, і Степанові Вдовенку. І, що для мене дуже важливо, — Жанні.

XXI

В загін ми прибилися через тиждень після того, як висадили в повітря, мабуть, чи не роту карателів. Уздовж шосе були виставлені фашистські пости, раз у раз диркали з автоматів й освітлювали ракетами дорогу, щоб через неї не

проскочила й миша, але ніч — таки ж мати для партизана. Прихистила нас та прикрила, і ми, мов невидимки, безшесно переповзли шосейку, подалися в ліси.

Ми знали: розпорошений загін мав збиратися біля лісових хуторів, але ж де ці хутори? Тільки й відомо: десь туди, на північ. Ніхто з нас досі там не бував. Брели й брели навмання, нам здавалося, йдемо куди треба, та проблукали кілька днів, а хуторів нема та й нема, і жодного тобі людського сліду...

Вже як зовсім знемоглися й самі не вірили, що коли-небудь знайдемо хоч одну партизанську душу, нас зупинив суворий окрик:

— Стій, хто йде!

Яка то була радість! Ми ще не бачили, хто викрикнув грізну команду, але були певні: набрали на партизанський дозор, отже кінець нашому безнадійно-одчайдушному блуканню. Ми — між своїх. Ми — дома! Отож і одгукнулися майже весело, і руками замахали, нарешті помітивши замаскований лапчастим ялиником пост:

— Свої!

— Пароль!

Пароля ми не знали.

— Кудай зброю! Руки вгору!

Покидали. Попіднімали. З-за ялини виступило двоє незнайомих з наставленими на нас німецькими автоматами. На мить мене пройняв страх: а що, як не партизани, а переодягнені поліцаї?

— Хто такі?

— Такі ж, як і ви...

— Куди йдете?

— Та до вас же...

— Хитрі... Ну, гайда! — один з дозорців залишився на посту, а другий, підібравши наші гвинтівки, за кілька хвилин привів нас на чималу галявину, де купчилось кілька десятків озброєних, — ну, ясно ж, наших, партизанів! Он серед незнайомих бачимо Баклана!

Про конвойного за спиною нам уже байдуже. Він, мабуть, мислив собі комусь доповісти про затримання трьох невідомих, але зробити того не встиг, бо ми так рвонули навстріч Бакланові, що конвойний оторопів.

— Стій! Ошаліли? — гукнув нам услід, та, побачивши, що й Баклан широко розкинув руки, наче прагнучи обняти нас трьох водночас, зрозумів, що нікому нічого доповідати не треба. Тільки й сказав: — Твої чи що?

— Та мої, мої ж! — одмахнувся Баклан і здивовано до нас: — Ви що, з того світу?

— Чом же з того? — озвався я.

— Батько сказав, тебе вбили... Вважали всіх вас загиблими.

— Батько? Сказав? — нічого спершу не міг я зрозуміти. — Чий батько?

— Та твій же, твій! Ото зрадіє!

— Де ж він, де?

— Та з нами ж...

— Його прийняли в загін?

— В обоз, за їздового. Та ходімо!

Не минуло й п'яти хвилин, як я хлипав на широких батькових грудях, він мовчки гладив мене безпалою рукою. Перше, що я спитав, спромігшись на голос, було:

— А Настя? А Славко?

— Неподалік, на хуторі в добрих людей.

А потім батько розповів.

Настя з Славком проскочила за посе ще того, першого, дня, коли карателі прорвали партизанські заслони, а він не встиг. Поліцаї та гітлерівці ішли по гряді облавою з обох боків, батько й попався, мов риба в невід. Багато тоді пахали. А декого виманили з болота облудними обіцянками. Ходили по берегу, кричали в таку собі бляшану рурку, в мегафон: «Гей, люди! Нащо гібити в болоті? Ви не партизани, вам нічого боятись! Ви не винні, виходьте! Інакше помрете з голоду! Німецьке командування гарантує вам життя! Вертайтеся по домівках, мирно працюйте!..» Сто разів повторювали: «Виходьте, ви не винні! Виходьте, вам нічого не буде!» Обіцянка подіяла на декого. Мабуть, тому, що людям було нестерпно тяжко. Деякі повиходили. І деяких, молодших, тут же постріляли.

Між ними — нашого однофамільця, трохи пришеленуватого й сумирного, мов ягня, парубка Васяна Галайчука. Вибрів з болота разом з іншими на поліцаїв. Поліцаї чужі, спитали прізвище. Васян Галайчук. Погукали Давилові, що був неподалік зайнятий якоюсь чорною справою, мовляв, що з цим Галайчуком робити. «Прикінчити!» — була відповідь.

Решту, сотні півтори, погнали на хутір. За старшого в конвої — Давило. По дорозі побачив у юрбі батька. О, Галайчук! До поліцаїв:

— Було сказано прикінчити!

— Таж прикінчили. Молодого.

— А, того щенюка! Гут, цей хай поживе!.. Поки що.

Батько чув ту розмову і йшов обмертвілими ногами з закам'янілим серцем. Він не знав, що забито Васяна, а не Василя, вважав себе навік осиротілим, і йому було байдуже,

житиме він після цього чи помре. Може, навіть волів би померти, бо коли переживеш сина, то яке вже в тебе життя! Мука довічна...

На хуторі загнали бранців у силосну яму: поки приїде начальство та дасть нові вказівки. Начальство не забарилось. Пригули з села грузовиком: офіцер, десятка півтора автоматників і з ними — Сало!.. Пика червона, очі наліті кров'ю, і тхне від нього — наче з винної бочки!

У ямі жива, ворухка, переполошена, змучена невідомістю людська маса; над ямою — незворушні й важкі, мов чавунні стовпи, карателі; над ямою — смерть!.. Офіцер неквапно рушив понад краєм ями, пісок з-під чобіт осипався вниз, на голови бранцям. Услід, на належній відстані, Сало й Давило. Поліцай вказав старості очима на батька, староста кивнув, щось перепитав, і Давило, відповівши, задоволено зареготав. Офіцер озирнувся і посварився на Давила пальцем:

— Ви заважайт... А ви, герр старост, бітте,— зробив знак рукою, і Сало догідливо закивав, закланявся, одступаючи задки, й пішов пологим спуском (з цього боку колись заїздили по силос підводами) до ями. Гітлерівець гиркнув ще одну коротку команду — і до Сала приєднався худий, довготелесий, з безбарвними очима, єфрейтор.

Почався страшний суд. П'яний і від горілки, і від почуття необмеженої влади над оцими згорьованими людьми, Сало оглядав силосну яму й хижо вишукував першу жертву. В ямі були здебільшого люди з нашого села, менше — з сусідніх; Сало і їх знав незгірш, ніж односельців, та ні до кого не признавався, дивився понад голови, а на пиці так і читалось: хочу — караю, хочу — милую, і ви в тім зараз переконаєтесь!

В руці в Сала — груба, з химерним різьбленням і мідним, таким же химерним, набалдашником палиця. Чи не подарували вірному холуєві хазяї подуплений музейний експонат? Хай носить як символ влади та вволює волю великого фіурера? І Сало носить! І вволює!..

Робить крок, піднімає палицю, розмахується і з-за плеча б'є нею по голові тітку Павлючиху: у неї син або на фронті, або в партизанах, але однаково шкодить великій Німеччині, отже, мати такого сина не мусить жити! Довготелесий єфрейтор з дивовижною байдужістю, наче виконуючи нудну роботу, вистрілює Павлючисі в груди. Яма в один голос болісно зойкнула, нестямно заголосив хтось із жінок.

— Тихо, хамове зілля! — ревував Сало і, навіть не глянувши на першу жертву, ступив далі.

Отак і вершив розправу. Гляне на людину нелюдським по-

глядом — і з якихось, тільки йому відомих, міркувань виносити присуд: жити їй чи не жити, промине чи вдарить по голові палицею, показуючи тим ефрейтору, стріляти чи не стріляти. Одного пропустять — двох уб'ють, двох пропустять — уб'ють чотирьох...

Батько сидів у дальнім кутку і ждав своєї черги. Дивився на зайнятого страшною роботою чоловіка, з яким колись разом ходив на колодки, і не годен був досягнути, що це людині поробилося! Адже був він колись, як усі, з якого ж це дива обернувся на звірюку! Чи таким і вродився, таким жив серед нас, а ми були сліпі й не бачили? Ну ось, він уже підступає. Уже заносить палицю... Бий, чорти били б твого батька разом з тобою, тільки швидше!..

Не вдарив. Передумав.

— Ні, Василю, живи! — навіть «удостоїв» Галайчука-старшого короткою розмовою. — Синка твого улелекали, допартизанилось гадючення. Дасть бог, дочку зловимо, одправимо на той світ разом з вилупком, а ти ходи по цьому... Радій життю, ги-ги! — гигикнув і пішов далі, бо в нього он скільки катівського діла.

Живими з силосної ями вивели ледь чи третину. Гнали хтозна-куди. І батька з усіма. По дорозі, коли переходили перелісок під селом, він побіг: утечу — добре, застрелять — то й біс з ним. Не вельми й гналися — Сало ж лишив для радості в житті... Постріляли вслід та й по всім. І от він тут.

— Варку теж убили, — сказав насамкінець, мабуть, щадив мене, адже відав, як я любив тітку.

— Знаю, — зітхнув я, кусаючи губи. — Бачив у ямі і її, і діда Филимона.

Батько жажнувся:

— Чого вас там носило?

— Так вийшло. Випадково. Давило та ще один поліцай і два фрици гнали туди нових... Більш не гнатимуть: самі коло ями zostались, а люди розбіглись.

— І ви... ви наважились? — не міг батько чи то пересилити хвилювання, чи досягнуть нашу одчайдушність.

— А що нам було робити...

— Ге, вони ще не такої втнули! — схвально проказав Баклан, що підійшов останньої хвилини й почув кінець нашої розмови. — Молодці! Слово честі, позаздрити можна! Такого б, мабуть, і я не придумав.

— Що там ще?

— Школа. Теж їхня робота.

У загоні було відомо, що школу в нашій селі разом з катателями висаджено в повітря, але хто те зробив — не знали.

Баклан був щиро втішений нашою появою, не підкепковував, як було раніше, ставився до нас начеб аж з повагою, як до справжніх партизанів. Може, ми такими вже й стали?

— Ну, ще наговоритесь,— обірвав він нашу з батьком балачку, яка могла б тривати хтозна-доки.— Зараз ти, Василю, мені потрібен.

— Іди, синку,— ласкаво підштовхнув мене в спину батько.— Ще, справді, наговоримось.— Він радів з нашої щасливої зустрічі в однім загоні не менше, ніж я.

— Жаль Михайла Савковича,— скрушно промовив Баклан, ідучи попереду мене.— І хлопців жаль... А ви, троє, ідете під мою команду. Не проти?

— Чом же проти? — я вважав, що кращого командира, ніж Баклан, не могу собі й побажати.

— От і добре. В штабі я про вас домовився.

— А що робитимем?

— Те, що й досі: битимем гадів! Загін готується до тривального рейду, бо тут, у міжріччі, довго не вистояти. З'явимося несподівано там, де нас не ждуть,— і дамо духу! Незгірш, ніж у Терновім! Але загонів для розвідки потрібні кмітливі хлопці.

— То нас у розвідку?

— Так, сьогодні й вийдемо... А поки що поїдете та відпочиньте.— Баклан по-дружньому ляснув мене широкою долоною по плечі й хотів був піти, але я спинив:

— А цей... Никифор в загоні?

Баклан гірко зітхнув:

— Нема... Ех, який хлопець був...

— Що з ним? Може, там, у засаді біля містка?

— Ні, згодом. Узнав, що вчинили фашисти з пораненими — два дні потай плакав, а на третій пішов до командира, щоб дозволив з кількома партизанами пробратися в спалений табір. Командир не хотів пускати, мовляв, даремний ризик, а Никифор затявся на своїм: мушу побачити власними очима! Мушу і край! Може, комусь із поранених пощастило викульгати геть, може, досі ховається в болоті і йому потрібна допомога. Никифора підтримали дід Денис і Тарас.

— Там таке робилось,— сказали,— що й хтозна: може, десь і зосталась жива душа.

— То вони в загоні? Дід і Тарас?

— Так, де ж їм бути. Командир поступився, а тепер, мабуть, шкодує. Словом, розгріб Никифор з товаришами згарипце, що зосталось від санітарного барака, повигортав збуглених партизанів. Годі когось пізнати. Поховали й рушили назад. Могли б непомітно перейти шосе й без втрат

вернутися в загін, але Никифор мов навмисне шукав собі смерті.

По шосе, розказали потім хлопці, рухалася чимала група фашистів і поліцаїв. Петрій наказав залягти попід укосом і дати бій. Ударили несподівано, багатьох перебили, але сили були нерівні. Никифор звелів відходити, а сам залишився прикрити. Його оточили, вирватись годі було й думати, палив до останнього патрона. З поліцаями, кажуть, був староста з вашого села.

— Сало?

— Здається, так вони його назвали. Ну, цей Сало нібито пізнав Петрія, доповів офіцерові, той наказав узяти партизана живим. Бачили, що стріляти йому нічим, стискували кільце сміливіше. Попереду — Сало. Хотів, бач, власноручно схопити. Ото б покатував, ото потішив би свою підлу душу! Вже й руку простяг — а Никифор висмикнув з «лимонки» запобіжне кільце... Загинув, але й круг нього ліг трупом не один каратель. Між них — Сало. Так-то, хлопче, — ще тяжче зітхнув Баклан.

Я цілком розумів його настрої, адже ж так близько до серця брав долю Жанни й Никифора, — вони увійшли в моє життя назавше.

Присмерком наша розвідницька група на чолі з новим командиром вирушала на бойове завдання.

* * *

Відомо, що чудес не буває, — живемо ж не в казці, а в реальному, часом дуже жорстокім світі, — але я довгі роки усе ж сподівався на чудо. Сподівався всупереч всякій логіці й глузду: а може, жива?

Стрівши незнайому на нашій тихій вуличці, був так вражений, що моя палка уява сприйняла бажане за дійсне: кажуть, чудес не буває! Неправда, ось же воно, чудо!

Дівчина, що в ній крапля в краплю повторилася Жанна, назвалася Ганною... Хай і Ганна. Аби повторилася не самою лише вродою, а всією людською сутністю.

Я тепер часто її стрічаю, йдучи на роботу. Вітаємось, і вона з мене більш не дивується... Не Жанна — то що ж? Вона в тім не винна. А я їй навіть вдячний, що стрілася й вернула мене на побачення з минушиною. І хай вона доживе до глибокої старості. Заради цього залишилася молодою Жанна.

П18 Пархоменко О. І.
Дивувались ліси: Повість. Для серед.
та ст. шк. віку / Худож. В. А. Євдокимен-
ко. — К.: Веселка, 1986. — 167 с., іл.

Нова повість українського радянського письмен-
ника повертає читача в суворі роки Великої Вітчизня-
ної війни, на тимчасово окуповану фашистами терито-
рію, де не припинялася героїчна партизанська бороть-
ба. Поряд з дорослими на бій з ворогом мужньо
ставали підлітки. Про бойові пригоди юних месників,
гартовану в битвах дружбу, самовідданість у боротьбі
за свободу Вітчизни розповідається в цій книжці.

4803010200—088

П _____ 181.86

У2

М206(04)—86

Александр Иванович Пархоменко

УДИВЛЯЛИСЬ ЛЕСА

П о в е с т ь

(На українском языке)

Для среднего и старшего
школьного возраста

Художник
Василий Андреевич Евдокименко

Киев «Веселка»

Редактор Г. В. Рогач. Художній редактор В. Ю. Тер-
навський. Технічний редактор Т. В. Остапечка. Ко-
ректори Л. К. Скрипченко, В. В. Богаєвський

Информ. бланк № 3435

Здано на виробництво 28.10.85. Підписано до друку
23.01.86. БФ 32749. Формат 84×108¹/₂. Папір друкарсь-
кий № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 8,82. Умовн. фарб.-відб. 9,23. Обл.-
вид. арк. 10,19. Тираж 65 000 пр. Зам. 887. Ціна 50 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400, Біла Церква, К. Маркса, 4.

50 к.

